

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Kultura intelektualna rzymskich konsulów w schyłkowym okresie Republiki

Author: Tadeusz Aleksandrowicz

Citation style: Aleksandrowicz Tadeusz. (2002). Kultura intelektualna rzymskich konsulów w schyłkowym okresie Republiki. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Tadeusz Aleksandrowicz

**KULTURA INTELEKTUALNA
RZYMSKICH KONSULÓW
W SCHYŁKOWYM OKRESIE
REPUBLIKI**

**Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Katowice 2002**

KULTURA INTELEKTUALNA
RZYMSKICH KONSULÓW
W SCHYŁKOWYM OKRESIE
REPUBLIKI

PRACE NAUKOWE
UNIwersytetu śląskiego
W KATOWICACH
NR 2090

Tadeusz Aleksandrowicz

KULTURA INTELEKTUALNA
RZYMSKICH KONSULÓW
W SCHYŁKOWYM OKRESIE
REPUBLIKI

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Katowice 2002

Redaktor serii: Filologia Klasyczna
Michał Bednarski

Recenzenci
Tadeusz Kotula
Leszek Mrozewicz

BG 312568

Redaktor
Maria Jankowska

Redaktor techniczny
Małgorzata Foltys

Korektor
Alina Rostalska

Copyright © 2002
by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 83-226-1167-6

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Nakład: 220 + 50 egz. Ark. druk. 10,75. Ark. wyd.
14,5. Przekazano do łamania w maju 2002 r. Podpisano do druku
we wrześniu 2002 r. Papier offset. kl. III, 80 g
Cena 20 zł

Łamanie: Pracownia Składu Komputerowego
Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego
Druk i oprawa: „PRODRUK” s.c.
ul. Gliwicka 204, 40-862 Katowice

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
ROZDZIAŁ I	
Kultura intelektualna <i>homines novi</i>	17
ROZDZIAŁ II	
Kultura intelektualna konsulów wielokrotnych	37
ROZDZIAŁ III	
Kultura intelektualna konsulów z lat 146—71	58
ROZDZIAŁ IV	
Kultura intelektualna konsulów z lat 70—43	83
Zakończenie	98
ANEKS 1	
Chronologiczny wykaz konsulów z lat 146—43	105
ANEKS 2	
Alfabetyczny wykaz konsulów omawianych w pracy	111
Bibliografia	
Źródła	114
Opracowania	118
Summary	169
Résumé	171

WSTĘP

Opinie historyków na temat periodyzacji dziejów starożytnego Rzymu charakteryzują się pewnym zróżnicowaniem. W dotychczasowych pracach poświęconych schyłkowemu okresowi Republiki Rzymskiej przyjmowałem jako górną cezurę tej epoki wystąpienie Tyberiusza Grakcha w 133 roku². Datę tę nadal uważam za istotną, zwłaszcza w badaniach nad problemami społeczno-politycznymi. Jednakże w odniesieniu do kultury rzymskiej uzasadnione wydaje się przesunięcie tej granicy na rok 146, w którym zwyciężona Grecja znalazła się w granicach *Imperium Romanum*. Data ta pełniej akcentuje związki pomiędzy kulturą rzymską i grecką³. Niniejsza rewizja znajduje również pewne poparcie w przesunięciu ostatnio na ten właśnie rok zakresu dziewiątego tomu słynnej *The Cambridge Ancient History*⁴.

---

¹ Wszystkie daty w tekście książki dotyczą czasów przed Chrystusem. Użyte skróty bibliograficzne przyjęto zgodnie z systemem stosowanym w *L'Année philologique. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine (fondée par J. Marouzeau, continuée par J. Ernst)*. Ed. P.-P. Corsetti. T. 70 (1999). Paris 2001, s. XXI–XLVIII.

² Por. T. Aleksandrowicz: *W kręgu sporów o chronologię procesu upadku Republiki Rzymskiej*. W: *W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej*. Red. A. Kunisz. Katowice 1995, s. 9–19.

³ Por. P. Grimal: *Le siècle des Scipions. Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*. Paris 1975, s. 18; P. Veyne: *L'hellénisation de Rome et la problématique des acculturations*. „Diogenes” 1979, vol. 106, s. 3–29; E. S. Gruen: *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Vol. 1. Berkeley–Los Angeles–London 1984, s. 250–255, 437–528; idem: *Studies in Greek Culture and Roman Policy*. Berkeley–Los Angeles–London 1996, s. 5 nn.; R. MacMullen: *Hellenizing the Romans (2nd Century B.C.)*. „Historia” 1991, Bd. 40, s. 419–438; L. Canfora: *Roma „città greca”*. QS 1994, vol. 20, nr 39, s. 5–41; A. Henrichs: *Graecia capta: Roman Views of Greek Culture*. HSPH 1995, vol. 97, s. 243–261; J. Huskinson: *Elite Culture and the Identity of Empire. Roman and Greek Culture during the Republic*. In: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. Ed. J. Huskinson. London 2000, s. 98–101.

⁴ Por. J. A. Crook, A. Lintott: *Preface*. In: *CAH*. Vol. 9. *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* Ed. J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge 1999, s. XIII [reprint wyd. drugiego z 1994].

W interesującym nas okresie państwo rzymskie było wstrząsane licznymi konfliktami wewnętrznymi, aż do wojen domowych włącznie. Był to także okres zagrożeń zewnętrznych i dalszej ekspansji terytorialnej Rzymu. Znamienne, że epoka schyłku Republiki zaczęła się wkrótce po ostatecznym pokonaniu Kartaginy i po podboju Grecji w roku 146. To właśnie w braku zagrożenia zewnętrznego ze strony Kartaginy dopatrywał się Salustiusz przyczyny staczania się Rzeczypospolitej w otchłań degeneracji i walk domowych⁵. Stewart Perowne w książce opublikowanej pod wymownym tytułem *Death of the Roman Republic*⁶ opowiedział się za poglądem, że początek upadku Republiki nastąpił właśnie po trzeciej wojnie punickiej. Wówczas też wyraźnie uwidocznił się proces upadku tradycyjnych obyczajów w starożytnym Rzymie, którego antyczne teorie przedstawił Józef Korpanty, co znalazło potwierdzenie w nowszych badaniach francuskiej uczonej Claude Moatti⁷. Rok 146 stanowi także ważną cezurę w dziejach rzymskiego imperializmu, na co zwracają uwagę w swych pracach np. Jérôme Carcopino, William V. Harris, Jean-Louis Ferrary, Alain Michel i Maria Jaczynowska⁸.

Natomiast odnośnie do dolnej granicy okresu schyłku Republiki przyjmowałem do tej pory bitwę pod Filippi w roku 42. Autorzy cytowanej wyżej *CAH* uważają, że m. in. śmierć Cyncerona w grudniu 43 roku jest wydarzeniem upoważniającym do przyjęcia właśnie roku 43 jako cezury. Podobną opinię wyraził niemal pół wieku temu Kazimierz Kumaniecki w monografii poświęconej Cynceronowi i jego współczesnym⁹. Nie ulega wątpliwości, że pod względem formalnoprawnym najbardziej przekonującą datą zamykającą okres Republiki jest rok 27. Ważna była także bitwa pod Akcjum w roku 31, a dla starożytnych jeszcze istotniejszy był rok 30, kiedy po śmierci Antoniusza i Kleopatry jedynowładztwo Oktawiana stało się faktem i nadzieją na pokój, a istoty zachodzących zmian ustrojowych po prostu nie uświadamiano sobie, ponieważ były zρέcznie maskowane. Argumentem za powiązaniem dolnej

⁵ Por. Sall. *Iug.* 41, 2–3.

⁶ S. Perowne: *Death of the Roman Republic. From 146 B.C. to the Birth of the Roman Empire*. London 1969, s. 272.

⁷ Por. J. Korpanty: *Teoria upadku obyczajów w Rzymie w II i I w. p.n.e. i jej funkcja ideologiczna*. „Meander” 1968, t. 23, s. 29–44; C. Moatti: *La crise de la tradition à la fin de la république romaine à travers la littérature juridique et la science des antiquaires*. In: *Continuité e trasformazioni fra repubblica e principato. Istituzioni, politica, società*. Ed. M. Pani. Bari 1991, s. 31–45; eadem: *La raison de Rome. Naissance de l'esprit critique à la fin de la République (IIe–Ier siècle avant Jésus-Christ)*. Paris 1997, s. 30–58.

⁸ Por. J. Carcopino: *Les étapes de l'impérialisme Romain*. Paris 1961, s. 68 nn; W. V. Harris: *War and Imperialism in Republican Rome. 327–70 B.C.* Oxford 1979, s. 145–146; J.-L. Ferrary: *Philhellénisme et imprialisme. Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique*. Paris–Rome 1988 s. 357; A. Michel: *La conquête républicaine: impérialisme ou principat?* REL 1990, vol. 68, s. 19–22; M. Jaczynowska: *Narodziny i rozwój imperializmu rzymskiego*. Poznań 1996, s. 18.

⁹ K. Kumaniecki: *Cynceron i jego współcześni*. Warszawa 1959, s. 531 [wyd. drugie 1989].

cezury ze śmiercią Cyserona są jednak względy metodologiczne. Wraz ze śmiercią Marka Tulliusza urywa się najważniejsze źródło do badań nad kulturą schyłku Republiki. Uwzględnienie tego faktu pozwala na zobiektywizowanie ocen zawartych w jego relacjach i w przekazach innych autorów antycznych. Dla kilkunastu następnych lat istnienia Republiki nie ma podobnego korpusu źródeł, a zatem trudno o uzyskanie porównywalnych wyników badań.

W republikańskim Rzymie konsulowie (*consules*) należeli do grupy wyższych urzędników państwowych (*magistratus maiores*) i posiadali tzw. władzę wyższą (*imperium maius*). Wprawdzie największą władzę cywilną i wojskową (*summum imperium*) posiadał dyktator (*dictator*), ale były to uprawnienia o charakterze nadzwyczajnym (*magistratus extraordinarii*). Wielkim zaszczytem było także osiągnięcie urzędu cenzora (*censor*), którego kompetencje były jednak bardzo ograniczone. Można zatem powiedzieć, że w warunkach zwyczajnych konsulowie byli najwyższymi rangą urzędnikami¹⁰. Urząd pełnili w dwuosobowym kolegium przez okres jednego roku, jako konsulowie zwyczajni (*consules ordinarii*) lub zastępczy (*consules suffecti*).

Na mocy *lex Vilia annalis* z roku 180 konsulat można było piastować w czterdziestym trzecim roku życia. Sprawowanie tej godności powinno było być poprzedzone pełnieniem urzędów niższych (*magistratus minores*), do których zaliczano kwesturę i edylat. Trzy lata przed konsulem powinno się pełnić preturę, która była pierwszym z tak zwanych urzędów wyższych (*magistratus maiores*). Sprawowane urzędy wymagały odpowiedniego przygotowania i stanowiły wprowadzenie do ubiegania się o kolejne stanowiska. Przebieg kariery politycznej (*cursus honorum*) zależał od wielu uwarunkowań. Na tym tle interesujące wydaje się pytanie o kulturę intelektualną tych osób, którym udało się uwieńczyć swą karierę konsulem.

Termin kultura intelektualna jest ściśle związany z łacińskimi rzeczownikami *cultura* i *intellectus*. Oba te słowa występowały w klasycznej łacinie w różnych kontekstach, ale nie były one używane przez starożytnych razem, jako jedno pojęcie (*cultura intellectualis*). Mimo więc antycznej etymologii termin ten należy do nowożytnego aparatu pojęciowego¹¹. Natomiast Rzymia-

¹⁰ Por. A. Giovannini: *Consulare Imperium*. Basel 1983, s. 57.

¹¹ Por. M. H. Crawford: *Greek Intellectuals and the Roman Aristocracy in the First Century B.C.* In: *Imperialisme in Ancient World*. Ed. P. D. A. Garnsey, C. R. Whittaker. Cambridge 1978, s. 193–208; I. Lana: *L'intellettuale e il potere a Roma*. In: eadem: *Sapere, lavoro e potere in Roma antica*. Napoli 1990, s. 87–116; A. Wallace-Hadrill: *Mutatio morum: the Idea of a Cultural Revolution*. In: *The Roman Cultural Revolution*. Ed. T. Habinek, A. Schiesaro. Cambridge 1997, s. 3–22; M. Griffin: *The Intellectual Developments of the Ciceronian Age*. In: *CAH*. Vol. 9. *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* Ed. J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge 1999, s. 689–728; J. Huskinson: *Looking for Culture, Identity and Power*. In: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. Ed. J. Huskinson. London 2000, s. 5.

nie dla wyrażenia istoty tego zjawiska posługiwali się w interesującym nas okresie bardziej skonkretyzowanymi opisami. Mówili więc wprost, że ktoś był *litteratus, eruditus, doctus, sapiens, orator, philosophus* czy *intellegens*¹².

Kultura intelektualna wyraża się zatem poprzez różne cechy, postawy i działania świadczące o pewnej formacji intelektualnej. W łacińskim rzeczowniku *formatio* sufiks *-tio* stanowi pierwiastek dynamiczny, który sprawia, że termin formacja intelektualna wyraża najpierw proces kształcenia umysłu, który jest wtedy ściśle związany z edukacją, czyli wychowywaniem głównie pod względem umysłowym. Łacińska *educatio* oznacza jednak nie tylko wychowywanie, ale także jego efekt w postaci wykształcenia. Również *formatio* znaczy w tym kontekście nie tylko proces kształcenia umysłu, ale także jego wynik, tj. ukształtowanie intelektu. Podobnie można powiedzieć o słowie *cultura*, które wprawdzie nie zawiera dynamizującego sufiksu *-tio*, ale jego sens, poprzez związek z czasownikiem *colo* — *colere*, dotyczy postaw aktywnych, w tym przypadku związanych z doskonaleniem intelektu¹³.

Dlatego już na wstępie kulturę intelektualną konsulów trzeba widzieć jako wynik różnych procesów, które przez parę dziesięcioleci kształtowały osobowość, zainteresowania, wiedzę i ewentualnie ich twórczą działalność. Poziom intelektualny Rzymian był konsekwencją ówczesnego modelu edukacji, indywidualnych zdolności i przebiegu kariery politycznej. Czterdziestoletni mężczyzna uważany był za osobę najbardziej predestynowaną do ubiegania się o czołowe stanowiska w państwie. Był człowiekiem dojrzałym i miał już za sobą różne etapy edukacji. Ważne było w tym kontekście również przywiązanie do tradycji przodków (*mos maiorum*)¹⁴.

Powszechnie znana jest rola domu rodzinnego, a zwłaszcza matek, w pierwszym etapie edukacji dzieci w starożytnym Rzymie¹⁵. Kolejnymi etapami kierowali nauczyciele — *litterator, grammaticus* i *rhetor*, a w późniejszym okresie dopełnieniem bywały studia w znanych centrach kultury hellenistycznej¹⁶. Edukacja ta odbywała się pod wyraźnym wpływem greckiej *paidei*

¹² Cic. *Brut.* 54, 198–200; *De or.* 2, 6, 25.

¹³ Por. Cic. *Tusc.* 2, 13; *De fin.* 5, 54.

¹⁴ D. C. Earl: *The Moral and Political Tradition of Rome*. London 1967, s. 11–34.

¹⁵ Zob. S. Dixon: *The Roman Mother*. London 1990; eadem: *The Roman Family*. Baltimore–London 1992, s. 98–132; S. Barnard: *Cornelia and the Women of the Family*. „*Latomus*” 1990, vol. 49, s. 383–392; J. Jundziłł: *Wzorce i modele wychowania w rodzinie rzymskiej okresu III wiek p.n.e. – III wiek n.e.* Bydgoszcz 2001, s. 55–58, 98–102.

¹⁶ Zob. J. J. Eyre: *Roman Education in the Late Republic and Early Empire*. G & R 1963, vol. 10, s. 47–59; A. Gwynn: *Roman Education. From Cicero to Quintilian*. New York 1964, s. 11 nn.; M. L. Clarke: *Higher Education in the Ancient World*. London 1971, s. 28–45; S. F. Bonner: *Education in Ancient Rome. From the Elder Cato to the Younger Pliny*. London 1977, s. 165–276; K. Cekovic: *The Ideas of Adult Education in the Theories of Ancient Philosophers*. In: *Aspect of Antiquity in the History of Education*. Ed. F.-P. Hager. Hildesheim 1992, s. 93–99; R. Barrow: *Greek and Roman Education*. Bristol 1996, s. 67–85; R. Frasca: *Educazione e formazione a Roma: storia, testi, immagini*. Bari 1996.

(*παιδεία*) i systemu wartości wyrażającego się w idei kalokagathia (*καλοκάγαθία*)¹⁷. Istotne były także doświadczenia nabywane podczas praktycznego stażu odbywanego u boku znanych postaci życia publicznego (*tirocinium fori*)¹⁸. Uzyskane wykształcenie i wstępna praktyka były wzbogacane doświadczeniem zdobytym na konkretnych stanowiskach w trakcie służby wojskowej, działalności administracyjnej, sądowniczej i religijnej¹⁹. Kandydaci na konsułów mieli także za sobą zwykle kilkunastoletni staż senatorski. Wszystko to sprawiało, że osoby aspirujące do najwyższego stanowiska w państwie zmuszone były do niemal ustawicznego kształcenia się, czemu mogły służyć także różne sposoby spędzania czasu wolnego (*otium*) od zajęć państwowych (*negotium*)²⁰. Ich pozycja ekonomiczna była zróżnicowana, ale w żadnym wypadku nie ograniczała dostępu do kolejnych etapów edukacji²¹. Stosunkowo powszechna znajomość pisma w górnych warstwach społeczeństwa rzymskiego, bilingwizm i oralny system komunikacji warunkowały rozwój intelektualny poszczególnych jednostek żyjących w okresie schyłkowej Republiki²².

¹⁷ Por. W. Jaeger: *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*. Przeł. M. Plezia, H. Bednarek. Warszawa 2001, s. 5 nn.; R. Turasiewicz: *Studia nad pojęciem „kalos kagathos”*. Warszawa Kraków 1980, s. 7, 27, 31.

¹⁸ Por. H.-I. Marrou: *Historia wychowania w starożytności*. Przeł. S. Łoś. Warszawa 1969, s. 331.

¹⁹ Por. J.-M. David: *Le patronat judiciaire au dernier siècle de la République romaine*. Paris Rome 1992, s. 397–399; G. J. Szemler: *The Priests of the Roman Republic. A Study of Interactions between Priesthoods and Magistracies*. Bruxelles 1972, s. 182–188.

²⁰ Por. C. Wirszubski: *Cicero's „cum dignitate otium”. A Reconsideration*. JRS 1954, vol. 44, s. 1–13; J.-M. André: *Recherches sur l'otium romain*. Paris 1962, s. 5–6, 24; idem: *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l'époque augustéenne*. Paris 1966, s. 10 nn.; J. P. V. D. Balsdon: *Auctoritas, Dignitas, Otium*. CQ 1960, vol. 14, s. 43–50; idem: *Life and Leisure in Ancient Rome*. London 1969; G. Pellegrino: *Un aspetto della vita romana, l'otium, „Euresis”* 1986, s. 63–74; J. P. Toner: *Leisure and Ancient Rome*. Cambridge 1995, s. 17–31.

²¹ Por. M. Jaczynowska: *The Economic Differentiation of the Roman Nobility at the End of the Republic*. „Historia” 1962, Bd. 11, s. 486–497; I. Shatzman: *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Bruxelles 1975, s. 16 nn.

²² Por. J. Kaímio: *The Romans and the Greek Language*. Helsinki 1979, s. 41 nn.; E. Wipszycka: *Z problematyki badań nad zasięgiem znajomości pisma w starożytności*. „Przegląd Historyczny” 1983, t. 74, s. 1–9; W. H. Harris: *Ancient Literacy*. Cambridge London 1989, s. 175; G. Achard: *La communication à Rome*. Paris 1991, s. 122, 160; C. Salles: *Lire à Rome*. Paris 1992, s. 77; M. Dubuisson: *Le grec à Rome à l'époque de Cicéron, extension et qualité du bilinguisme*. Annales (ESC) 1992, vol. 47, s. 187–206; B. Rochette: *Remarques sur le bilinguisme gréco-latin*. LEC 1996, vol. 44, s. 3–19; F. Pina Polo: *Contra arma verbis. Der Redner vor dem Volk in der späten römischen Republik*. Stuttgart 1996, s. 174; E. Valette-Cagnac: *La lecture à Rome. Rites et pratique*. Paris 1997, s. 63–64; R. Turasiewicz: *Alkidamas o oralności i piśmienności*. „Terminus” 1999, t. 1, s. 180; R. Miles: *Communicating Culture, Identity and Power*. In: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. Ed. J. Huskinson. London 2000, s. 50, 60; M. Imber: *Practised Speech: Oral and Written Conventions in Roman Declamation*. In: *Speaking Volumes. Orality and Literacy in the Greek and Roman World*. Ed. J. Watson. Leiden 2001, s. 199–216; L. Morawiecki: *Homo scribens*. W: *Res historica*. T. 13. Z książką przez wieki. Red. A. Krawczyk. Lublin 2002, s. 35.

Podkreślić trzeba, że przyszło im żyć w czasach niespokojnych, wypełnionych zaciętą walką polityczną, korupcją, przemocą, proskrypcjami, wojnami domowymi i zewnętrznymi²³.

Trudno przesądzić, w którym momencie swego życia aktywni politycznie Rzymianie osiągnęli szczyt intelektualnych możliwości. W każdym razie sformalizowany *cursus honorum* dowodzi, że najwyższe szczeble kariery politycznej z założenia powierzano czterdziestolatkom. Świadczy to, że wybijających się mężczyzn w tym wieku uważano za osoby w pełni przygotowane do pełnienia *magistratus maiores*. Dotyczyło to także poziomu ich kultury intelektualnej, zwłaszcza w sferze receptywnej. W dziedzinie kreatywnej punkt szczytowy mógł nastąpić później lub wcześniej. W twórczości artystycznej akme (*ἀκμή*) osiągana była raczej wcześniej, natomiast w działalności badawczej i naukowej — później. Potwierdzają to biografie wielu wybitnych twórców, nie tylko antycznych.

Na intelektualny wizerunek poszczególnych konsulów składać się będą zatem wszelkie informacje źródłowe na temat ich wykształcenia, zdolności, erudycji, osiągnięć twórczych i związków ze środowiskami kultury ich czasów. Najcelniejsze będą te, które dotyczą okresu ich konsulatu, ale pominąć nie można także i tych, które odnoszą się do lat wcześniejszych bądź późniejszych. Wszystkie razem, ostrożnie przeanalizowane, powinny pozwolić na przedstawienie syntetycznej odpowiedzi na pytanie o kulturę intelektualną rzymskich konsulów okresu schyłku Republiki.

Przedstawione zagadnienia terminologiczne nakreślają zakres niniejszej rozprawy. Podmiotem jej są konsulowie rzymscy z lat 146—43 widziani przez pryzmat ich kultury intelektualnej. W okresie tym konsulat powierzono 203 osobom²⁴, z których większość pełniła ten urząd jeden raz, niektórzy wielokrotnie, a nieliczni jako pierwsi w swych rodach (*homines novi*). Celem pracy jest jednak nie tylko przedstawienie kultury intelektualnej poszczególnych konsulów, ale także próba nakreślenia jej syntetycznego obrazu w odniesieniu do wszystkich mężów konsularnych (*viri consulares*) oraz odpowiedź na pytanie, jaką rolę odgrywała ona w ich karierach politycznych i jak się zmieniała na przestrzeni ponad stu lat.

---

²³ Por. P. A. Brunt: *Conflicts sociaux en République romaine*. Traduit de l'anglais par M. Legras-Wechsler. Paris 1979, s. 10 nn.; F. Hinard: *Les proscriptions de la Rome républicaine*. Paris 1985, s. 17 nn.; A. Lintott: *Electoral Bribery in the Roman Republic*. JRS 1990, vol. 80, s. 1–16; idem: *Violence in Republican Rome*. Oxford–New York 1999, s. 208–216; J. Linderski: *Buying the Vote: Electoral Corruption in the Late Republic*. In: idem: *Roman Questions. Selected Papers*. Stuttgart 1995, s. 107–114; A. Dosi: *Lotte politiche e giochi di potere nella Roma repubblicana*. Milano 1999, s. 8 nn.

²⁴ Por. *Fasti Consulares*. In: *Fasti Capitolini*. Ed. A. Degraffi. Augustae Taurinorum–Mediolani–Patavii 1954, s. 72–80; E. J. Bickerman: *Chronology of the Ancient World*. London 1968, s. 178–181.

Dla tak zarysowanego problemu dysponujemy stosunkowo pokaznym i dobrze znanym materiałem źródłowym. Składają się nań przede wszystkim informacje zawarte w różnorodnych pismach Cycerona. Również inni pisarze antyczni wzmiankowali o aktywności intelektualnej rzymskich konsulów. Wśród autorów łacińskich wymienić można nieznanego autora *Rhetorica ad Herennium*, Cezara, Hircjusza, Salustiusza, Neposa, Warrona, cesarza Augusta, Liwiusza i liwianistów — Florusa, Eutropiusza oraz Orozjusza, Wellejusza Paterkulusa, Waleriusza Maksymusa, Senekę Retora i jego syna Senekę Filozofa, Pliniusza Starszego i jego siostrzeńca Pliniusza Młodszeo, Kwintyliana, G. Juliusza Wiktora, Swetoniusza, Tacyta, Aulusa Gelliusza, Aureliusza Wiktora z jego anonimowymi kontynuatorami, Sekstusa Pomponiusza, Gajusa, Noniusza, Makrobiusza, św. Hieronima, św. Augustyna, Marcjanusa Kapellę, Izydora z Sewilli, a z poetów Lukrecjusza, Katullusa, Wergiliusza, Horacego, Owidiusza, Lukana i Marcjalisa oraz komentatorów Askoniusza, Donata, Pryscjana i autora *Scholia Bohiensia*. Natomiast spośród autorów greckich szczególnie ważne są prace Plutarcha i Appiana, ale interesujące wzmianki można znaleźć także u Polibiusza, Diodora, Strabona, Lukiana, Kasjusza Diona i Atenajosa z Naukratis. Pełny wykaz wykorzystanych edycji około stu pięćdziesięciu tekstów źródłowych zamieszczam na końcu pracy, w pierwszej części *Bibliografii*.

Korzystanie z bardzo różnorodnych prac autorów antycznych wymaga dużej ostrożności, co jest możliwe dzięki krytycznym badaniom całej sztafety pokoleń wybitnych filologów klasycznych i historyków dziejów starożytnych. Autorytet tych uczonych zdaje się upoważniać do zrezygnowania w tym miejscu z przeprowadzenia szczegółowej krytyki źródeł, tym bardziej że jej stosunkowo szeroki zarys nakreśliłem w moich wcześniejszych książkach²⁵. Dodać jednak trzeba, że zdecydowana przewaga w materiale źródłowym informacji pochodzących od Cycerona nakazuje szczególną ostrożność badawczą, niezbędną dla zobiektywizowania nierzadko stronniczych opinii wielkiego mówcy. Jeszcze większej ostrożności wymagają teksty literackie, które nie należą do historiografii, ale niejednokrotnie zawierają istotne informacje o charakterze źródłowym.

Oprócz tekstów autorów antycznych wykorzystałem także niektóre źródła epigraficzne i numizmatyczne. Sięgałem do ich naukowych edycji tylko wówczas, gdy dostarczały one dodatkowych informacji. Częściej jednak korzystałem z opracowań specjalistów z zakresu numizmatyki i epigrafiki antycznej. Wykaz wykorzystanych edycji obu grup tych źródeł zamieszczam przy końcu pierwszej części *Bibliografii*.

---

²⁵ Por. T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 1990, s. 21–26; idem: *Elita władzy a oratorstwo w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej Rzymskiej*. Katowice 1996, s. 19–21.

Na tle tak obszernej bazy źródłowej dla określonego wcześniej przedmiotu, zakresu i celu badań najbardziej przydatną metodą badawczą wydaje się metoda prozopograficzna. Pozwoli ona na ukazanie w kolejnych rozdziałach kultury intelektualnej najpierw poszczególnych konsulów, a następnie całych grup, na jakie zostali podzieleni. Konkluzja końcowa przedstawiona zostanie w *Zakończeniu*.

Spośród wszystkich 203 konsulów wybranych na lata 146—43 najbardziej interesujące wydaje się pytanie o kulturę intelektualną tych osób, które osiągnęły konsulat jako pierwsze w swoich rodach oraz tych, które sięgnęły po ten urząd wielokrotnie. Każdej z tych grup poświęcony zostanie odrębny rozdział. Wszyscy pozostali konsulowie przedstawieni zostaną w dwóch następnych rozdziałach, podzieleni na dwie grupy z zachowaniem powszechnie przyjętej periodyzacji okresu schyłku Republiki na fazy kryzysu i upadku. W ramach poszczególnych grup zachowano kolejność chronologiczną, która pozwoli na ukazanie ogólniejszych tendencji w kulturze intelektualnej kolejnych jednostek i całych generacji rzymskich konsulów.

W literaturze przedmiotu poświęconej konsulom trudno wskazać pozycję, która mogłaby stanowić próbę analizy podjętego tematu. Naturalnie, w monografiach, np. Scypiona Młodszego, Mariusza, Sulli, Lukullusa, Krassusa, Pompejusza, Cezara i Oktawiana zwracano uwagę na niektóre aspekty ich formacji intelektualnej. Problematyka ta stanowi ponadto zasadnicze treści publikacji poświęconych Ciceronowi. Twórcze dokonania najwybitniejszych spośród konsulów zostały również przedstawione w syntezach kultury i literatury rzymskiej. Z nowszych opracowań szczególnie cenna jest książka Elisabeth Rawson o życiu intelektualnym w okresie późnej Republiki²⁶. Bardzo pomocne są prace prozopograficzne, z których najważniejsze jest monumentalne dzieło Tomasa R. S. Broughtona, ale bardzo przydatne są również książka G. V. Sumnera i studium Ernsta Badiana²⁷. Niektóre aspekty kultury intelektualnej części rzymskich konsulów przedstawiłem w moich wcześniejszych pracach²⁸. Zgromadzona w ciągu kilkunastu lat bibliografia prac dotyczących różnych problemów schyłku Republiki obejmuje kilka tysięcy publikacji. Wykaz około tysiąca dwustu opracowań wybranych i wykorzystanych do napisania tej książki zestawiam w drugiej części *Bibliografii*. W żadnym z nich nie podjęto przedstawionego tutaj tematu w sposób, który odpowiadałby wyżej nakreślonemu zakresowi, celowi i metodzie badawczej.

²⁶ E. Rawson: *Intellectual Life in the Late Roman Republic*. London 1985, s. 7 nn.

²⁷ T. R. S. Broughton: *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 1. 509 B.C. 100 B.C. New York 1951; Vol. 2. 99 B.C. 31 B.C. New York 1952; *Supplement*. New York 1960; Vol. 3: *Supplement*. Atlanta 1986; G. V. Sumner: *The Orators in Cicero's „Brutus”*: *Prosopography and Chronology*. Toronto 1973; E. Badian: *The Consuls, 179–49 B.C.* „Chiron” 1990, Bd. 20, s. 371–413.

²⁸ Zob. przypis 25.

Podjęte badania skłaniają do stawiania dalszych pytań o formację intelektualną rzymskich konsulów. Dotyczyć one mogą relacji pomiędzy formacją intelektualną a religijnością i stosunkiem do szeroko rozumianych sztuk plastycznych z architekturą włącznie. Istnieje również możliwość badań o charakterze komparatystycznym, które mogą pełniej ukazać kulturę intelektualną konsulów, zwłaszcza na tle pretorów, z których tylko część osiągnęła konsulat, a najnowsza praca T. Coreya Brennana byłaby w tym bardzo pomocna²⁹. Możliwe są także dalsze, pogłębione analizy zebranych danych oraz poszerzenie ich poprzez bardziej subtelne interpretacje źródeł.

Szeroki zakres pracy sprawia, że podjęte badania mają charakter interdyscyplinarny, co w studiach nad kulturą antyczną jest niezbędne. Stąd też wdzięczny jestem historykom starożytności i filologom klasycznym, zarówno tym, których dane mi było spotkać, jak i tym, których mogłem poznać jedynie poprzez lekturę ich prac.

---

²⁹ Por. T. C. Brennan: *The Praetorship in the Roman Republic*. Vol. 1 2. Oxford 2000; zob. także N. Trukhina: *The Prestige and Political Role of Praetorian Families in the 2nd 1st Centuries B.C.* GLP 1991, vol. 13, s. 157 164.

ROZDZIAŁ I

KULTURA INTELEKTUALNA *HOMINES NOVI*

Termin *homines novi* (ludzie nowi) był używany w schyłkowym okresie Republiki Rzymskiej do określania osób, które osiągnęły konsulat, nie mając w swych rodach przodków konsularnych, chociaż owi antenaci mogli być nawet senatorami aż do rangi pretorskiej włącznie. Timothy P. Wiseman zauważył, że terminu *homines novi* używano również do określania kandydatów na urząd konsula, którzy oczywiście także nie mieli przodków konsularnych¹. Ponadto termin *homo novus* był stosowany do określania senatora ze stanu ekwického, którego przodkowie w ogóle nie byli senatorami. Ostatnia interpretacja może prowadzić do uogólniającego spostrzeżenia, w świetle którego *człowiek nowy* to senator nie mający przodków wchodzących w skład stanu senatorskiego².

Szczegółowe badania zdają się równocześnie wyznaczać granicę w utożsamianiu z *ludźmi nowymi* senatorów nie będących potomkami rodów senatorskich. Jak zauważył Claude Nicolet, termin *homo novus* przysługiwał tylko tym spośród nowych senatorów, którzy dostąpili co najmniej pretury, jeżeli

---

¹ T. P. Wiseman: *New Men in the Roman Senate. 139 B.C. – 14 A.D.* Oxford 1971, s. 1, 203; zob. także J. Vogt: *Homo novus*. Stuttgart 1926; W. Schur: *Homo novus: ein Beitrag zur Sozialgeschichte der sinkenden Republik*. BJ 1929, Bd. 134, s. 54–66; H. Strasburger: *Novus homo*. In: *RE*. Bd. 17. Stuttgart 1936–1937, kol. 1223–1228; J. Hellegouarc'h: *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la République*. Paris 1963, s. 472–483; M. Dondin-Payre: *Homo novus: un slogan de Caton à César?* „Historia” 1981, Bd. 30, s. 22–81; P. A. Brunt: „*Nobilitas*” and „*Novitas*”. JRS 1982, vol. 72, s. 1–17; D. R. Shackleton Bailey: „*Nobiles*” and „*Novi*”. *Reconsidered*. AJPh 1986, vol. 107, s. 255–260; P. J. J. Vanderbroeck: *Homo novus again*. „Chiron” 1986, Bd. 16, s. 239–242; zob. także przypis 4.

² E. S. Gruen: *The Last Generation of the Roman Republic*. Berkeley–Los Angeles London 1974, s. 508–522.

nie konsulatu. Pozostałych senatorów, którzy jako pierwsi w swych rodach weszli do senatu, nie osiągnąwszy jednak ani konsulatu, ani pretury, można by nazywać jedynie nowymi senatorami³.

Dyskusja na temat *homines novi* nadal toczy się we współczesnej nauce, zwłaszcza w kontekście *nobilitas* i głośnej definicji Mathiasa Gelzera⁴. Wydaje się jednak, że niezależnie od tych sporów warto z grona wszystkich konsułów z lat 146–43 wydobyć te osoby, które jako pierwsze w swoich rodach osiągnęły konsulat. Zabieg ten pozwala na przyjrzenie się postaciom, które dokonały rzeczy niezwykle trudnej przez sam fakt osiągnięcia konsulatu,

---

³ C. Nicolet: *L'ordre équestre à l'époque républicaine. (312–43 av. J.-C.)*. Vol. 1. *Définitions juridiques et structures sociales*. Paris 1966, s. 253.

⁴ Por. M. Gelzer: *Die Nobilität der römischen Republik*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1. Wiesbaden 1962, s. 17–135, a szczególnie s. 60 [wydanie pierwsze w 1912 roku]; idem: *Die Entstehung der römischen Nobilität*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1. Wiesbaden 1962, s. 186–195 [wydanie pierwsze w 1921 roku]; F. Münzer: *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart 1920, s. 416; A. Afzelius: *Zur Definition der römischen Nobilität in der Zeit Ciceros*. C & M 1938, vol. 1, s. 40–94; idem: *Zur Definition der römischen Nobilität vor der Zeit Ciceros*. C & M 1945, vol. 7, s. 150–200; H. H. Scullard: *Roman Politics. 220–150 B.C.* Oxford 1951, s. 10–11; I. Biezuńska-Matowist: *Poglądy „nobilitas” okresu Nerona i ich podłoże społeczno-gospodarcze*. Warszawa 1952, s. 7; M. Jaczynowska: *Historia starożytnego Rzymu*. Warszawa 1974, s. 168; eadem: *Dzieje Imperium Romanum*. Warszawa 1995, s. 91, 143; I. Shatzman: *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Bruxelles 1975, s. 99; C. Nicolet: *Rome et la conquête du monde méditerranéen. 264–27 avant J.-C.* Vol. 1. *Les structures de l'Italie romaine*. Paris 1979, s. 196–197; K. Hopkins, G. Burnett: *Political Succession in the Late Republic, 249–50 B.C.* In: K. Hopkins: *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History*. Vol. 2. Cambridge 1983, s. 31–119; R. T. Ridley: *The Genesis of a Turning-Point: Gelzer's „Nobilität”*. „Historia” 1986, Bd. 35, s. 474–502; T. Łoposzko: *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*. Warszawa 1987, s. 58–59; K. J. Hölkesskamp: *Die Entstehung der römischen Nobilität. Studien zur sozialen und politischen Geschichte der römischen Republik im 4. Jh. v. Chr.* Stuttgart 1987, s. 9 nn; idem: *Conquest, Competition and Consensus: Roman Expansion in Italy and the Rise of the Nobilitas*. „Historia” 1993, Bd. 42, s. 12–39; Ch. Simon: *Gelzer's „Nobilität” der römischen Republik als „Wendepunkt”. Anmerkungen zu einem Aufsatz von R. T. Ridley*. „Historia” 1988, Bd. 37, s. 222–240; T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 1990, s. 32–35 i przypisy 1–3; L. A. Burckhardt: *The Political Elite of the Roman Republic. Comments on Recent Discussion of the Concepts „Nobilitas” and „Homo Novus”*. „Historia” 1990, Bd. 39, s. 77–99; E. Badian: *The Consuls, 179–49 B.C. „Chiron”* 1990, Bd. 20, s. 372; J. North: *Politics and Aristocracy in the Roman Republic*. CPh 1990, vol. 85, s. 280–284; G. Alföldy: *Historia społeczna starożytnego Rzymu*. Przeł. A. Gierlińska. Do druku podał L. Mrozewicz. Poznań 1991, s. 57–58; H. I. Flower: *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*. Oxford 1996, s. 60–62; N. Mathieu: *Portraits de la nobilitas chez Salluste dans la „Conjuration de Catilina” et la „Guerre de Jugurtha”*. In: *Actes du Colloque Présence de Salluste*. Ed. R. Poignault. Tours 1997, s. 27–43; M. A. Levi: *Nobilis e nobilitas*. REA 1998, vol. 100, s. 555–559; F. Càssola: *Lo scontro fra patrici e plebei e la formazione della nobilitas*. In: *Storia di Roma*. Ed. A. Giardina, A. Schiavone. Torino 1999, s. 164–169; A. Ziółkowski: *Storia di Roma*. Milano 2000, s. 219–222; L. Mrozewicz: *Historia powszechna. Starożytność*. Poznań 2001, s. 189–190.

zdominowanego przez przedstawicieli bardzo nielicznych rodów. Wystarczy zauważyć, że spośród 203 osób wybranych 222 razy na konsulów na lata 146—43 tylko 16 było *ludźmi nowymi* wybranymi 22 razy na konsulów⁵. W tych okolicznościach pytanie o kulturę intelektualną tych indywidualności jest szczególnie interesujące.

W tym kontekście postacią przełomową był z pewnością Katon Starszy, który osiągnął konsulat na rok 195 jako *homo novus* i okazał się bardzo znaną postacią w dziejach starożytnego Rzymu, a tytuł jego dzieła *De agri cultura* ma specjalną wymowę w historii kultury. Konsulat Katona miał więc miejsce pół wieku przed rokiem 146, a zmarł on trzy lata przed tą datą i dlatego jego osoba nie mieści się w przyjętych cezurach chronologicznych niniejszej pracy. Niemniej warto zauważyć, że jego bardzo późne i oporne odejście od rygorystycznego antyhellenizmu wymownie świadczy o powolnym rodzeniu się około połowy drugiego wieku rzymskiej *humanitas* ukierunkowanej na kulturę grecką⁶. Z czasem stosunek do kultury zwyciężonej Grecji stał się jednym z zasadniczych rysów formacji intelektualnej rzymskich elit, w tym także *homines novi*.

Właśnie na tym tle bardzo charakterystyczną postacią jest Lucjusz Mummiusz Achajski (*L. Mummius Achaicus*), który w czasie swego konsulatu w roku 146⁷ dokonał ostatecznego podboju Grecji. Z jego osobą wiąże się więc także zburzenie Koryntu⁸. Jednakże podkreślić trzeba, że Mummiusz był jedynie wykonawcą decyzji senatu rzymskiego⁹. Dla Cicerona stał się on przykładem człowieka prymitywnego i staroświeckiego¹⁰, a dla Wellejusza Paterkulusa — nieokrzesanego¹¹. Natomiast Polibiusz i Liwiusz ocenili go wręcz pozytywnie, podkreślając jego umiar i powściągliwość po zburzeniu Koryntu¹², a zupełny brak poszanowania dla dzieł sztuki korynckiej Polibiusz z zalem zarzucił żołnierzom i przyjaciółom Mummiusza¹³, dodając, że

⁵ Por. M. Gelzer: *Die Nobilität...*, s. 59–60; T. P. Wiseman: *New Men...*, s. 203; E. Badian: *The Consuls...*, s. 378–398.

⁶ Por. J. Korpanły: *Rozwój politycznej roli jednostki w republice rzymskiej i jego odbicie w literaturze*. Wrocław–Warszawa 1971, s. 37–39; idem: *Rzeczpospolita potomków Romulusa. Ludzie wydarzenia idee*. Warszawa 1979, s. 101.

⁷ F. Münzer: *L. Mummius Achaicus*. In: *RE*. Bd. 16. Stuttgart 1933–1935, kol. 1195–1206, nr 7a; T. R. S. Broughton: *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 1. 509 B.C.–100 B.C. New York 1951, s. 465–466; G. V. Sumner: *The Orators in Cicero's „Brutus”*. *Prosopography and Chronology*. Toronto 1973, s. 45.

⁸ Cic. *De off.* 2, 22, 77; *In Verr.* 2, 1, 21; *Parad.* 5, 2, 38; por. R. M. Kallet-Marx: *Hegemony to Empire. The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.* Berkeley–Los Angeles–Oxford 1995, s. 57.

⁹ Por. Liv. *Per.* 52; Flor. 1, 32, 4; Suet. *Galb.* 3.

¹⁰ Cic. *Brut.* 25, 94: *simplex quidem Lucius et antiquus*.

¹¹ Vell. Patt. 1, 13, 4: *Mummius tam rudis fuit*.

¹² Polyb. *fr.* 39, 6; Liv. *Per.* 52.

¹³ Polyb. *fr.* 39, 2; por. Strab. 8, 6, 23.

uporządkował on miejsce, na którym odbywały się igrzyska istmijskie oraz ozdobił świątynie w Olimpii i Delfach¹⁴. Również Cyceron zaznaczył, że Mummiusz nie przywłaszczył sobie żadnych dzieł sztuki korynckiej, lecz wszystkie przekazał państwu¹⁵. Niemniej Cyceron i Wellejusz Paterkulus zdecydowanie poświadczali, że nie był on koneserem sztuki greckiej¹⁶. Ciekawą jest również rzeczą, że Cyceron nigdzie nie wspomniał o tym, iż Mummiusz był *człowiekiem nowym*. Być może, wielki mówca wolał przemilczeć, że z Mummiuszem cokolwiek go łączyło, choćby tylko przynależność do *homines novi*. Tylko Wellejusz Paterkulus zaznaczył, że Mummiusz był pierwszym konsulem w swym rodzie¹⁷. Wiele wskazuje na to, że filhelleńskim środowiskom rzymskim wygodnie było obciążyć winą za akt bezwzględnego zburzenia Koryntu jednego człowieka, pozbawionego znaczących tradycji oraz powiązań. Ponadto tendencje retoryczne obecne w historiografii antycznej sprawiły, że opinie o Mummiuszu wyraźnie kontrastują z idealizującymi ocenami dotyczącymi światłego Scypiona Młodszego, który w tym samym roku ostatecznie zniszczył Kartaginę¹⁸. Źródła inskrypcyjne świadczą, że Mummiusz szczycił się nie tylko podbięciem Grecji, ale także zburzeniem Koryntu¹⁹. Do historii przeszedł z przydomkiem *Achaicus*²⁰, a trwałym śladem jego działalności okazało się nie tylko zniszczenie greckiego miasta, lecz także wzniesienie z jego inicjatywy w Rzymie, zachowanej do dzisiaj, okrągłej świątyni dedykowanej Herkulesowi Zwycięzcy (*Hercules Victor*)²¹. Mimo nieprzychylnych opinii źródłowych na temat kultury intelektualnej Mummiusza można zgodzić się ze współczesnymi uczonymi, którzy uważają, iż był on osobą zręczną²², czego dowodem jest też osiągnięcie godności cenzora w 142 roku razem ze Scypionem, co także świadczy o współistnieniu wtedy w Rzymie tradycji konserwatywnych obok rodzących się elitarnych postaw filhelleń-

¹⁴ Polyb. *fr.* 39, 6.

¹⁵ Cic. *In Verr.* 2, 1, 21; *De off.* 2, 22, 77. Cic. *In Verr.* 2, 3, 4; 2, 4, 2.

¹⁶ Cic. *In Verr.* 2, 3, 4; 2, 4, 2; Vell. *Patt.* 1, 13, 4–5.

¹⁷ Vell. *Patt.* 1, 13, 3: *ex novis hominibus prior Mummio [...]*.

¹⁸ Por. Vell. *Patt.* 1, 13, 3.

¹⁹ *CIL* 1, 2, 626 = *CIL* 6, 331 = *ILLRP* 122: [...] *eius Achaia capt(a), Corinto deleta [...]*; *CIL* 1, 2, 630: [...] *Corintho capta [...]*; *CIL* 1, 2, 631: [...] *Achaea capta [...]*.

²⁰ Vell. *Patt.* 1, 13, 3.

²¹ Por. L. Pietilä-Castrén: *Some Aspects of the Life of Lucius Mummius Achaicus*. „*Arctos*” 1978, vol. 12, s. 115–123; eadem: *L. Mummius' Contributions to the Agonistic Life in the Mid Second B.C.* „*Arctos*” 1991, vol. 25, s. 97–106; M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1987, s. 99 oraz szerzej A. Ziółkowski: *Mummius' Temple of Hercules Victor and the Round Templ on the Tiber*. „*Phoenix*” 1988, vol. 42, s. 309–333; idem: *The Temples of Mid-Republican Rome and Their Historical and Topographical Context*. Roma 1992, s. 284–285.

²² L. Pietilä-Castrén: *L. Mummius' Contributions...*, s. 106: [...] *was a very cunning person*.

skich²³. Na tle tych ostatnich nie dziwi, że w oczach Cycerona wizerunek Mummiusza wypadł miernie²⁴. Równocześnie zastanawia ostrożność, z jaką pisał o nim Polibiusz, co zdaje się potwierdzać, że stosunek Mummiusza do tradycji i kultury greckiej był świadomie podporządkowany doraźnym celom politycznym i propagandowym²⁵. W tych okolicznościach jest rzeczą zrozumiałą, że współcześni historycy dziejów Grecji negatywnie przedstawiają Mummiusza²⁶.

Kolejny *homo novus* został wybrany na konsula roku 141, był nim Kwintus Pompejusz (*Q. Pompeius*)²⁷, który według Wellejusza Paterkulusa pochodził z jednej spośród dwóch lub trzech gałęzi rodu Pompejuszów²⁸. Był on skromnego i niejasnego pochodzenia²⁹. Jego pokrewieństwo ze sławnym triumwirem i wielokrotnym konsulem jest wątpliwe³⁰. Do pewnego momentu łączyła go przyjaźń ze Scypionem Młodszym, ale późniejsze animozje pomiędzy nim a Gajuszem Leliuszem na tle współzawodnictwa o konsulat doprowadziły do zerwania tych związków³¹. W konsekwencji Pompejusz znalazł się poza kręgiem, który był przedmiotem szczególnego zainteresowania zwłaszcza ze strony Cycerona, stąd też mamy mniej wiadomości na temat jego kultury intelektualnej. Zauważyć jednak trzeba, że wyborcze zwycięstwo nad Leliuszem ma swoją wymowę, ponieważ uchodził on za czołową postać politycznego oraz kulturalnego środowiska Scypiona Młodszego i zyskał przydomek Mędrca (*Sapiens*)³². Pompejusz jako ambitny *homo novus*³³ szukał możliwości przebicia się między innymi poprzez aktywną działalność obliczoną na pozyskanie przychylności ludu³⁴. Cyceron określił go w *Brutusie* mianem nie lada mówcy³⁵, a w mowie *Pro Murena* — mężem pełnym

²³ Por. J. Huskinson: *Élite Culture and Identity of Empire*. In: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. Ed. J. Huskinson, London 2000, s. 98–101.

²⁴ Por. Cic. *Brut.* 25, 94.

²⁵ L. Pietilä-Castrén: *L. Mummius' Contributions...*, s. 106.

²⁶ Zob. np. B. Bravo, E. Wipszycka: *Historia starożytnych Greków*. T. 3. *Okres hellenistyczny*. Warszawa 1992, s. 122–123.

²⁷ F. Miltner: *Q. Pompeius*. In: *RE*. Bd. 21. Stuttgart 1951–1952, kol. 2056–2058, nr 12; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 477; G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 48.

²⁸ Por. Vell. *Patt.* 2, 21, 5: *seu duae seu tres Pompeiorum fuere familiae*.

²⁹ Cic. *In Verr.* 2, 5, 70, 181: *humili atque obscuro loco natus*.

³⁰ Por. J. van Ooteghem: *Pompée le Grand. Bâtitteur d'empire*. Namur–Louvain–Paris 1954, s. 31; R. Seager: *Pompey. A Political Biography*. Berkeley–Los Angeles 1979, s. 1.

³¹ Cic. *De amic.* 21, 77; Plut. *Reg. et imper. apophth.* 200 C; zob. J. van Ooteghem: *Pompée...*, s. 30; T. R. S. Broughton: *Candidates Defeated in Roman Elections. Some Ancient Roman „Also-Rans”*. Philadelphia 1991, s. 12.

³² Por. Plut. *Tib. G.* 8, 6: [...] *ὁ σάπις*.

³³ Cic. *Pro Font.* 9, 23; *Pro Mur.* 7, 16; *Brut.* 25, 96; *In Verr.* 2, 5, 70, 181; Vell. *Pat.* 2, 1, 5; 2, 21, 5.

³⁴ Cic. *Acad.* 2, 5, 13.

³⁵ Cic. *Brut.* 25, 96: [...] *non contemptus orator temporibus illis fuit, qui summos honores homo per se cognitus sine ulla commendatione maiorum est adeptus*.

odwagi³⁶. Natomiast w nawiązaniu do niepomyślnie prowadzonych przez Pompejusza działań wojennych w Hiszpanii oraz kontrowersyjnego pokoju zawartego przez niego z Numancją bez zgody senatu³⁷ nazwał go Cycleron człowiekiem przodującym pod względem rozsądku, przemyślności i roztropności³⁸. Cechy te zostały jednak przeciwstawione skromności, uczciwości i dobrej wierze³⁹. Duża inteligencja, pewne kompetencje prawnicze, niemałe zdolności oratorskie i zmysł polityczny świadczą więc, że jego formacja intelektualna była wystarczająca do prowadzenia aktywnej i wyróżniającej się działalności politycznej jeszcze przez wiele lat po konsulacie⁴⁰. Dzięki tym cechom zdołał także wyjść obronną ręką po niesławnych układach z Numancją⁴¹. Zwieńczeniem jego kariery politycznej było dojście do urzędu cenzora roku 131⁴², co świadczy, iż był osobą wybijającą się z grona konsularów swoich czasów. Drogę do spełnienia tej kariery w dużej mierze otworzyły mu sukcesy oratorskie⁴³.

Licząc od roku 141, minęło całe pokolenie, zanim kolejny *homo novus* zdołał osiągnąć konsulat. Trwała wówczas wojna z Jugurtą. Jej przebieg był niepomyślny, a nawet kompromitujący dla Rzymian. Panujące w tych okolicznościach niezadowolenie w stolicy i poparcie ekwitów wykorzystał Gajusz Mariusz (*C. Marius*) pochodzący z rodziny ekwickiej z Arpinum. W roku 107⁴⁴ został po raz pierwszy konsulem, a później będzie jeszcze sześć razy pełnił ten urząd. Okoliczności, w jakich Mariusz został konsulem, są jednoznaczne. O jego przedostaniu się do *nobilitas* zadecydowała sytuacja polityczna i militarna państwa. On sam stał się mężem opatrnościowym ze względu na talenty wojskowe, które zaowocowały reformą armii i wielkimi zwycięstwami⁴⁵. Trudno natomiast doszukać się u Mariusza przymiotów o charakterze intelektualnym. Źródła wyrażają się w tym zakresie bardzo negatywnie⁴⁶ lub też powściągliwie, pośrednio informując o jego braku zrozumienia dla nauki⁴⁷. Według Plutarcha otrzymał on tradycyjne rzymskie wykształcenie⁴⁸

³⁶ Cic. *Pro Mur.* 7, 16: [...] *fortissimi viro virtutis* [...].

³⁷ Por. App. *Iber.* 76, 325–79, 345; Vell. Pat. 2, 1, 5; Liv. *Per.* 54; Flor. 2, 34, 18.

³⁸ Cic. *De rep.* 3, 18, 28: [...] *si ratio, consilium, prudentia, Pompeius antistat.*

³⁹ Ibidem: *Si pudor quaeritur, si probitas, si fides, Mancinus haec attulit* [...].

⁴⁰ Plut. *Tib. G.* 14.

⁴¹ Vell. Pat. 2, 1, 4; App. *Iber.* 83, 360.

⁴² Liv. *Per.* 59.

⁴³ Por. M. Gelzer: *Cn. Pompeius Strabo und der Aufstieg seines Sohnes Magnus*. Berlin 1942, s. 5; J. van Ooteghem: *Pompée...*, s. 30.

⁴⁴ R. Weynand: *C. Marius*. In: *RE. Suppl.* 6. Stuttgart 1935, kol. 1363–1425, nr 14; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 550.

⁴⁵ Zob. M. Jaczynowska: *Dzieje Imperium Romanum...*, s. 123–124.

⁴⁶ Sall. *Iug.* 85, 12; Vell. Pat. 2, 11, 1; Dio Cass. 26, 29, 11.

⁴⁷ Cic. *Acad.* 2, 5, 13; Plut. *Mar.* 45, 4.

⁴⁸ Plut. *Mar.* 3, 1; zob. T. F. Carney: *A Biography of Marius*. Chicago 1970, s. 10–11.

i ani nie studiował literatury greckiej, ani nie mówił po grecku⁴⁹. Zdaniem J. van Ooteghema, brakowało mu finezji i elegancji, jaką dawała edukacja wzorowana na greckich ideałach⁵⁰. Uwagę zwraca także bezwzględne traktowanie tak światłych przeciwników politycznych, jak Kwintus Lutacjusz Katulus⁵¹. Znamionną jest rzeczą, iż Ciceron w *Brutusie* w ogóle nie ustosunkował się do oratorstwa Mariusza. Jedyne w mowie wygłoszonej w obrobie poety Archiasza stwierdził Ciceron, że Mariusz był zwolennikiem łacińskiej szkoły retorycznej Lucjusza Plocjusza Gallusa⁵², przeciw której wystąpił za swego konsulatu słynny mówca Lucjusz Licyniusz Krassus. Związek Mariusza z tym plebejskim nurtem rzymskiego oratorstwa sytuował siedmiokrotnego konsula poza filhelleńskim kręgiem kultury rzymskiej arystokracji. Według świadectwa Salustiusza, miał Mariusz lekceważący stosunek do oratorskich popisów nobilów⁵³. Podkreślał, że jest *człowiekiem nowym*⁵⁴ i starał się akcentować odmiennność swojej postawy wobec oratorstwa oraz mało sobie cenił dążenia do doskonalenia krasomówczego kunsztu⁵⁵. Częste przeciwstawianie swego męstwa wszelkiej erudycji, w tym również retorycznej⁵⁶, zdaje się świadczyć, iż Mariusz w pełni zdawał sobie sprawę z braku predyspozycji oratorskich. Ogólna szorstkość i nieokrzesanie nie mogły rokować poważniejszych sukcesów na mównicy⁵⁷. Być może, niedostatki te stały się źródłem Mariuszowych kompleksów, które usiłował przełamywać nie mocą argumentu, lecz argumentem siły⁵⁸. Również w odniesieniu do literatury Mariusz nie przejawiał większego zrozumienia. Świadectwem koronnym jest tutaj pogląd Cicerona, skądinąd życzliwego swojemu krajanowi. W sposób bardzo taktowny tę negatywną opinię wyraził Ciceron parokrotnie⁵⁹. Także niska ocena ogólnej kultury Mariusza, wyrażona przez innych pisarzy, nie stoi w opozycji do poglądu Cicerona⁶⁰. Niemniej jednak zauważyć trzeba, iż do zwolenników

⁴⁹ Plut. *Mar.* 2, 2; zob. R. J. Evans: *Gaius Marius. A Political Biography*. Pretoria 1994, s. 21.

⁵⁰ J. van Ooteghem: *Caius Marius*. Namur 1964, s. 66.

⁵¹ Cic. *Tusc.* 1, 19, 56; *De rep.* 1, 3, 6, *De nat.* 3, 32, 80–81; *App. B. C.* 1, 74, 341–343; zob. A. Lintott: *Violence in Republican Rome*. Oxford–New York 1999, s. 184–187; próbę częściowego usprawiedliwienia Mariusza przedstawił J. van Ooteghem: *Caius Marius...*, s. 313–323.

⁵² Cic. *Pro Arch.* 9; Suet. *De gramm.* 26; zob. F. Pina Polo: *Contra arma verbis. Der Redner vor dem Volk in der späten römischen Republik*. Stuttgart 1996, s. 67–68.

⁵³ Sall. *Iug.* 85, 25.

⁵⁴ Sall. *Iug.* 85, 25: *mihi nova nobilitas est*.

⁵⁵ Sall. *Iug.* 85, 31: *non sunt composita verba mea*.

⁵⁶ Sall. *Iug.* 85, 13; 85, 26; 85, 31; 85, 32; 85, 40.

⁵⁷ Vell. Pat. 2, 11; Sall. *Iug.* 85, 29.

⁵⁸ Por. T. Aleksandrowicz: *Elita władzy a oratorstwo w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej Rzymskiej*. Katowice 1996, s. 50.

⁵⁹ Np. Cic. *Pro Arch.* 3; 9; *Cum popul.* 5, 11.

⁶⁰ Sall. *Iug.* 85, 32; Vell. Pat. 2, 11; Plut. *Mar.* 32, 4; 44, 1; Dio Cass. 26, 89, 2.

Mariusza należeli też pisarze. Jednym z nich był Porcjusz Licynus, który zaciekle zwalczał nobilów i ich tradycje, sięgając aż po czasy Scypiona Młodszego⁶¹. Propagandową rolę literatury docenił Mariusz także wówczas, gdy polubił Lucjusza Plocjusza, sądząc, że ów retor i poeta będzie sławił jego czyny⁶². Archiasza miał nawet pochwalić za opisanie wojny z Cymbami⁶³. Nie mógł więc Mariusz, mimo wszystko, całkowicie pomijać znaczenia literatury, choć jego przychylny stosunek do pisarzy nie wynikał z jego kultury literackiej, lecz ze względów pragmatycznych⁶⁴. Trudno również w kontekście kultury Mariusza rozpatrywać jego spotkanie z najwybitniejszymi ówczesnymi intelektualistami greckimi Posejdoniosem i Molonem, przybyłymi w roku 87 do Rzymu jako przedstawiciele Rodyjczyków⁶⁵. Trzeba przyznać, że źródła ukazują go przede wszystkim jako wybitnego wodza niemal zupełnie pozbawionego wykształcenia, ale zdaniem współczesnych uczonych taki obraz jest pewnym uproszczeniem, ponieważ autorzy antyczni posługiwali się pewnymi toposami, które miały służyć przedstawianiu postaci w sposób kontrastowy⁶⁶. Równocześnie wiele wskazuje na to, że w sytuacji niemal powszechnego bilingwizmu⁶⁷ Mariusz świadomie kreował swój populistyczny i tradycyjny rzymski wizerunek, w opozycji do swych filhelleńsko nastawionych przeciwników politycznych i na tym konserwatyzmie budował swoją karierę jako przedstawiciel obozu popularów zabiegający o poparcie ludu. Ewidentne ograniczenia i niedostatki jego formacji kreację takiego wizerunku wręcz uwiarygodniały. On też, jak wykazała Maria Jaczynowska, poprzez kult bogini Wiktorii i propagowanie idei triumfu przygotował nowy etap kultu wielkich wodzów⁶⁸. Niewątpliwie był postacią kontrowersyjną, ale ocena jego kultury intelektualnej nie powinna ograniczać się do stereotypowych opinii upowszechnionych przez nieprzychylnych mu autorów antycznych⁶⁹. Suche fakty utrwalone na znanej inskrypcji najlepiej świadczą o formacie Mariusza⁷⁰.

⁶¹ Por. *FPL*, 57–59; M. Brożek: *Terencjusz i jego komedie*. Wrocław 1960, s. 61–64; M. Cytowska, H. Szelest, L. Rychlewska: *Literatura rzymska. Okres archaiczny*. Warszawa 1996, s. 309–310.

⁶² Cic. *Pro Arch.* 9; zob. także J. van Ooteghem: *Caius Marius...*, s. 231, 264.

⁶³ Cic. *Pro Arch.* 9.

⁶⁴ Cic. *Tusc.* 1, 19, 56; *De rep.* 1, 3, 6; *De nat.* 3, 32, 80–82; zob. także J. van Ooteghem: *Caius Marius...*, s. 303–323.

⁶⁵ Plut. *Mar.* 45, 4.

⁶⁶ Por. J. van Ooteghem: *Caius Marius...*, s. 320; T. F. Carney: *A Biography of Caius Marius...*, s. 9–11; R. J. Evans: *Gaius Marius...*, s. 23.

⁶⁷ Por. R. J. Evans: *Gaius Marius...*, s. 23.

⁶⁸ Zob. M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego...*, s. 100 i przypis 81.

⁶⁹ Por. J. van Ooteghem: *Caius Marius...*, s. 320.

⁷⁰ *CIL*, 1, 2, 1195.

Bardzo kategorycznie i bezceremonialnie Ciceron potraktował Gnejusza Malliusza Maksymusa (*Cn. Mallius Maximus*), konsula z roku 105⁷¹. W opinii wielkiego mówcy był Malliusz człowiekiem bez talentu i bez charakteru⁷². Ostrości tej ocenie dodaje kontekst, w jakim Ciceron ją wyraził. Wspomniał bowiem o Malliuszu, podkreślając, że mimo tych niedostatków wygrał on wybory konsularne z samym Kw. Lutacjuszem Katulusem, mężem największej mądrości⁷³. Fakt, iż w *Brutusie* nazwisko Malliusza w ogóle nie zostało wymienione, potwierdza niskie mniemanie Cicerona o nim. Nie wspomniał go także w drugiej mowie przeciwko Werresowi, gdy z uznaniem wymieniał kilku *homines novi*, którzy doszli do godności konsularnych⁷⁴. Być może, te negatywne opinie są w jakiejś mierze konsekwencją klęski Rzymian w bitwie z Cymbrami pod Arausio. Wprawdzie winę za tę tragedię przypisano lekkomyślności prokonsula Kw. Serwiliusza Cepiona⁷⁵, ale fakt ten z pewnością był kojarzony także z Malliuszem jako jednym z dwóch dowódców oraz urzędującym wtedy konsulem⁷⁶ i mógł zaciążyć na bardzo negatywnym wizerunku jego formacji intelektualnej.

Wspominał natomiast Ciceron w drugiej mowie przeciw Werresowi⁷⁷ o Gajuszu Flawiuszu Fimbrii (*C. Flavius Fimbria*)⁷⁸, który był konsulem w roku 104. Uchodził on za biegłego znawcę prawa cywilnego, który swą wiedzę prawniczą wykorzystywał w działalności adwokackiej⁷⁹ i sędziowskiej⁸⁰, a ponadto chętnie udzielał porad prawnych⁸¹. Ten kolejny *człowiek nowy*⁸² uchodził za mówcę porywczego, a zarazem uszczypliwego⁸³. Swoje zdolności oratorskie umiejętnie zespalał z erudycją prawniczą. Mowy jego

⁷¹ F. Münzer, A. Stein: *Cn. Mallius Maximus*. In: *RE*. Bd. 14. Stuttgart 1928–1930, kol. 911–912, nr 13; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 555.

⁷² Cic. *Pro Planc.* 5, 12: *non solum ignobilem, verum sine virtute, sine ingenio, vita etiam cotempta ac sordita*.

⁷³ Cic. *Pro Planc.* 5, 12: *sapientissimo [...] viro*; Cic. *Pro Mur.* 17, 36: *quis Q. Catulum humanitate, sapientia, integritate antecellentem a Cn. Mallio?*; zob. T. R. S. Broughton: *Candidates Defeated...*, s. 13; A. Jakobson: *Elections and Electioneering in Rome. A Study in the Political System of the Late Republic*. Stuttgart 1999, s. 91.

⁷⁴ Cic. *In Verr.* 2, 5, 70, 181.

⁷⁵ Liv. *Per.* 67.

⁷⁶ Tac. *Ger.* 37, 4.

⁷⁷ Cic. *In Verr.* 2, 5, 70, 181.

⁷⁸ F. Münzer: *C. Flavius Fimbria*. In: *RE*. Bd. 6. Stuttgart 1909, kol. 2598–2599, nr 87; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 558; G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 76; J. Muñoz Coello: *C. Flavius Fimbria, consular y legado en la provincia de Asia (86–84 a. de C.)*. SHHA 1995–1996, vol. 13–14, s. 257–275.

⁷⁹ Cic. *Brut.* 34, 129.

⁸⁰ Cic. *De off.* 3, 19, 77.

⁸¹ Cic. *Pro Planc.* 5, 12: *fuit enim et animi satis magni et consilii*.

⁸² Cic. *Pro Planc.* 5, 12; *In Verr.* 2, 5, 70, 181.

⁸³ Cic. *Brut.* 34, 129; *De or.* 2, 22, 91.

były czytane jeszcze na przełomie lat dziewięćdziesiątych i osiemdziesiątych, w latach czterdziestych należały już do bardzo rzadkich⁸⁴. Również i on zdołał pokonać w wyborach konsularnych Kw. Lutacjusza Katulusa, dla którego była to już trzecia porażka⁸⁵.

Niewiele można powiedzieć o formacji intelektualnej Tytusa Didiusza (*T. Didius*), konsula z 98 roku⁸⁶, o którym Ciceron wspominał jako *człowieku nowym*⁸⁷, a w kilku innych miejscach przywołał prawo regulujące procedurę wcześniejszego podawania do publicznej wiadomości projektów ustaw, którego Didiusz był współautorem w czasie swego konsulatu (*lex Caecilia et Didia de modo legum promulgandarum*)⁸⁸. Ponadto wiadomo z Liwiusza, iż jako prokonsul szczęśliwie walczył z Celtyberami⁸⁹, co razem może świadczyć, że był on osobą przygotowaną do pełnienia obowiązków konsularnych.

W roku 94 jako pierwszy w swoim rodzie doszedł do godności konsularnej Gajusz Celiusz Kaldus (*C. Coelius Caldus*)⁹⁰. Oprócz pozytywnych wzmianek, o charakterze ogólnym na temat jego *novitas*⁹¹, mamy także wiadomości o tym, że w roku 107 wniósł on jako trybun ludowy prawo postanawiające o tajnym głosowaniu sędziów w sprawach o zdradę stanu (*lex Coelia tabellaria*)⁹². Posunięcie to mogło korespondować z doświadczeniem oraz wiedzą prawniczą, choć raczej i w tym wypadku decydowały względy polityczne. Ponadto, zdaniem Cicerona, był Kaldus mówcą przeciętnym, ale posiadane umiejętności oratorskie miały przysłużyć się mu do osiągnięcia konsulatu⁹³. Jego krasomówcze możliwości niewiele jednak przekraczały poziom niezbędny do pełnienia obowiązków państwowych⁹⁴. W tym świetle opinia Cicerona o roli oratorstwa w osiągnięciu konsulatu przez Kaldusa wydaje się przesadzona. Chyba że Ciceron miał raczej na myśli treści popularnego wśród Rzymian programu politycznego, a nie oratorskie oraz intelektualne

⁸⁴ Cic. *Brut.* 34, 129.

⁸⁵ Zob. T. R. S. Broughton: *Candidates Defeated...*, s. 13; A. Yakobson: *Elections and Electioneering...*, s. 97.

⁸⁶ Zob. F. Münzer: *Titus Didius*. In: *RE*. Bd. 5. Stuttgart 1903–1905, kol. 407–410, nr 5; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, 99 B.C. – 31 B.C. New York 1952, s. 4.

⁸⁷ Cic. *Pro Mur.* 8, 17.

⁸⁸ Cic. *Ad Att.* 2, 9, 1; *De dom.* 16, 41; *Pro Sest.* 64, 135; *Phil.* 5, 3, 7; *De leg.* 3, 4, 11; 3, 19, 43; zob. G. Rotondi: *Leges publicae populi Romani*. Darmstadt 1962, s. 335.

⁸⁹ Liv. *Per.* 70.

⁹⁰ F. Münzer: *C. Coelius Caldus*. In: *RE*. Bd. 4. Stuttgart 1900–1901, kol. 195–196, nr 12; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 12; G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 100.

⁹¹ Cic. *Ad fam.* 2, 19, 2; *In Ver.* 2, 5, 70, 181; *De or.* 1, 25, 117.

⁹² Cic. *De leg.* 3, 16, 36; zob. G. Rotondi: *Leges publicae...*, s. 224.

⁹³ Cic. *De or.* 1, 25, 117.

⁹⁴ Cic. *Brut.* 45, 165.

walory wystąpień Kaldusa. Niemniej był Kaldus osobą, która zapisała się pozytywnie w przekazach źródłowych, co ma swoją wymowę, zważywszy na format intelektualny ich autora.

Milczenie źródeł sprawia, że trudno coś powiedzieć o kulturze Gajusza Norbanusa (*C. Norbanus*), który jako *człowiek nowy* był konsulem w 83 roku⁹⁵. W czasie jego konsulatu rozpętała się z całym okrucieństwem wojna z powracającym ze Wschodu Sullą, który rozbił najpierw pod Kapuą wojsko dowodzone właśnie przez Norbanusa, o czym pisze kilku autorów antycznych⁹⁶. Natomiast Ciceron i Tacyt wymieniają jego nazwisko wyłącznie w celach datacyjnych⁹⁷. W tych okolicznościach można jedynie przypuszczać, że formacja intelektualna Norbanusa nie była ani kompromitująca, ani godna uwagi. W przeciwnym wypadku Ciceron nie omieszkaby napomknąć o nim, gdy wspominał imiona *homines novi*.

Przez następnych dwadzieścia lat nikomu spoza *nobilitas* nie udało się osiągnąć konsulatu. Dopiero w roku 63 jako kolejny *homo novus* objął urząd konsula Marek Tulliusz Ciceron (*M. Tullius Cicero*)⁹⁸. Szersza charakterystyka jego kultury intelektualnej wydaje się w tym miejscu posunięciem zgoła chybionym⁹⁹. Można jedynie stwierdzić, iż Ciceron to nie tylko najwybitniejsza pod tym względem postać wśród *ludzi nowych*, ale w ogóle wśród wszystkich konsulów schyłkoworepublikańskich. Obok Marka Terencjusza Warrona okazał się on najwybitniejszym intelektualistą swoich czasów. O formacji intelektualnej Cicerona świadczą jego prace filozoficzne, polityczne i z zakresu teorii religii, a także często erudycyjna korespondencja. Był wreszcie Ciceron najwybitniejszym rzymskim mówcą i znawcą teorii retorycznej. Wszystkie jego prace dowodzą niezwyklej erudycji. Znał bodaj całą grecką i rzymską literaturę. Pisywał również utwory poetyckie, ale ich wartość okazała się bardzo symboliczna w zestawieniu z jego innymi dokonaniami twórczymi. Pasje Cicerona znalazły ponadto odbicie w gromadzonych przez niego książkach¹⁰⁰. Swoje zainteresowania rozwijał w łączności z przed-

⁹⁵ Zob. F. Münzer: *Caius Norbanus*. In: *RE*. Bd. 17. Stuttgart 1936–1937, kol. 927–930, nr 5; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, s. 62; E. Badian: *The Consuls...*, s. 390.

⁹⁶ Por. Vell. Pat. 2, 25, 2–4; Liv. Per. 85; Flor. 2, 9, 18; Eutrop. 5, 7, 4; Iul. Exup. 7, 43; Oros. 5, 20, 2; Plut. Sull. 27, 5; 28, 3; App. B. C. 1, 82, 373; 1, 84, 382.

⁹⁷ Cic. *Pro Quinct.* 6, 24: [...] *Scipione et Norbano coss.*; Tac. Hist. 2, 72, 3: [...] *L. Scipione C. Norbano consulibus*.

⁹⁸ M. Gelzer, W. Kroll, K. Büchner: *M. Tullius Cicero*. In: *RE*. Bd. 7A. Stuttgart 1939–1948, kol. 827–1274, nr 29; M. V. Albrecht: *M. Tullius Cicero. Sprache und Stil*. In: *RE*. Suppl. 13. Stuttgart 1973, kol. 1238–1347; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 165–166.

⁹⁹ Zob. szerzej T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie...*, s. 81–86; idem: *Elita władzy a oratorstwo...*, s. 87–88.

¹⁰⁰ Idem: *Bibliofilskie zainteresowania Marka Tulliusza Cicerona*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 1. Książka – czytelnik – recepcja. Red. A. Jarosz. Katowice 1983, s. 7–16.

stawicielami greckiej i rzymskiej kultury. Dla niektórych z nich Ciceron był wręcz mecenasem. Niemniej podkreślić trzeba, że oceny dotyczące Cicerona muszą być także ostrożne, na co od dawna zwracają uwagę historycy i filolodzy klasyczni. Przykładem niech będą głośne polemiki pomiędzy takimi uczonymi, jak Jérôme Carcopino i André Piganiol¹⁰¹.

Natomiast do *ludzi nowych*, o których kulturze trudno coś bliższego powiedzieć, można zaliczyć Lucjusza Afraniusza (*L. Afranius*)¹⁰², konsula z roku 60¹⁰³. Jego konsulat został narzucony przez Pompejusza¹⁰⁴, co Ciceron nazwał komedią¹⁰⁵ i plamą na twarzy Pompejusza¹⁰⁶. W innym miejscu złośliwie przyrównał Afraniusza do osła obładowanego złotem¹⁰⁷, a widmo jego konsulatu zapowiadać miało nastanie sytuacji, od której dobrą ucieczkę stanowić miała filozofia¹⁰⁸. Tak zdecydowane przeciwstawienie Afraniusza intelektualnym pasjom Cicerona i Attyka sugeruje wątpliwości co do jego intelektualnej formacji. Tymczasem opinie Cicerona mają podłoże bardzo subiektywne, po prostu dojrzywał jego konflikt z Kłodiuszem, w którym nie mógł liczyć na przychylność Afraniusza. Dodać trzeba, że Afraniusz okazał się jednym z bardziej znanych dowódców Pompejusza. W roku 49 zwyciężał początkowo w Hiszpanii wojska samego Cezara, a potem stoczył z nim bitwę pod Ilerdą, po której skapitulował¹⁰⁹. Zginął wkrótce po bitwie pod Thapsus w 46 roku z rozkazu Cezara¹¹⁰. Ciceron określił jego śmierć jako brzydką¹¹¹, w przeciwieństwie do samobójstwa Katona, które nazwał śmiercią chwalebna¹¹². Mimo takich okoliczności oraz upływu kilkunastu lat przeciwstawił Afraniusza osobie mającej opinię filozofa. Przy-

¹⁰¹ Por. A. Piganiol: *Un ennemi de Cicéron*. RH 1949, t. 201, s. 224–234; J. Carcopino: *Un ami de la vérité (à propos de mon livre: Les secrets de la correspondance de Cicéron)*. RH 1949, t. 202, s. 59–78.

¹⁰² E. Klebs: *L. Afranius*. In: *RE*. Bd. 1. Stuttgart 1894, kol. 710–712, nr 6; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 182–183.

¹⁰³ O wątpliwościach na temat *novitas* Afraniusza zob. E. Badian: *The Consuls...*, s. 395.

¹⁰⁴ Cic. *Ad Att.* 1, 16, 12: [...] *omnibus invitis trudit noster Magnus Auli filium*; *Ad Att.* 1, 18, 3: *consul est impositus is nobis, quem nemo praeter nos philosophos aspicere sine suspensu posset*.

¹⁰⁵ Cic. *Ad Att.* 1, 16, 13: *Sed heus tu, videsne consulatum illum nostrum, quem Curio antea ἀποθέωσιν vocabat, si hic factus erit, fabam minum futurum?*

¹⁰⁶ Cic. *Ad Att.* 1, 20, 5: *Auli filius vero ita se gerit, ut eius consulatus non consulatus sit, sed Magni nostri ὑπώπιον*.

¹⁰⁷ Cic. *Ad Att.* 1, 16, 12: [...] *asellus onustus auro*.

¹⁰⁸ Cic. *Ad Att.* 1, 16, 13: [...] *qua re, ut opinor φιλοσοφητέον, id quod tu facis, et istos consulatus non flocci faciteon*.

¹⁰⁹ Caes. *B. civ.* 1, 37–87; Vell. Pat. 2, 50, 4; Liv. *Per.* 90; Flor. 2, 13, 26; App. *B. C.* 2, 42, 167–172.

¹¹⁰ Liv. *Per.* 114; Flor. 2, 13, 90.

¹¹¹ Cic. *Ad fam.* 9, 18, 2: *ceteri quidem [...] Afranius foede perierunt*.

¹¹² Cic. *Ad fam.* 9, 18, 2: *at Cato praeclare*.

jąc zatem wypada, że kultura intelektualna Afraniusza była krytycznie oceniana, choć skala stronnictwa Cicerona nakazuje w tym wypadku pewną ostrożność.

Przodków konsularnych również nie miał Publiusz Watyniusz (*P. Vatinius*), konsul z roku 47¹¹³. Kilka lat wcześniej, w czasie procesu Sestiusza w roku 56, został on zrugany przez Cicerona, który z nieukrywaną satysfakcją pisał o tym w liście do brata Kwintusa¹¹⁴. Watyniusz wystąpił w tym procesie jako świadek oskarżenia, a Ciceron jako obrońca Sestiusza. W mowie wygłoszonej wówczas przeciwko Watyniuszowi pojawiła się seria niewybrednych epitetów charakterystycznych dla klasycznej inwektywy¹¹⁵. Spośród nich istotne tutaj znaczenie mają ataki Cicerona poświadczające, iż Watyniusz interesował się filozofią, a konkretnie uważał się za pitagorejczyka¹¹⁶. Tym mocniej oburzało to Cicerona twierdzącego, iż postępowanie Watyniusza nie licowało z imieniem tak sławnego filozofa, jakim był Pitagoras¹¹⁷. Proces zakończył się podwójnym zwycięstwem Cicerona, który przyczynił się do uwolnienia Sestiusza, a zarazem upokorzenia Watyniusza¹¹⁸. Naturalnie, napastliwe ataki Cicerona nie zmieniają faktu, że Watyniusz interesował się przynajmniej w jakimś stopniu filozofią, a Marek Tulliusz z taką furią wystąpił przeciwko niemu przede wszystkim dlatego, że ten współpracował wcześniej z Kłodiuszem przy przeprowadzeniu jego wygnania¹¹⁹. Los jednak doświadczył również i Cicerona, gdy w roku 54 na żądanie Pompejusza i Cezara musiał wystąpić w obronie Watyniusza, co uczynił niechętnie, ale skutecznie¹²⁰. Dziewięć lat później obaj będą już w zgodzie i napiszą do siebie bardzo przyjazne listy¹²¹, z których dodatkowo wynika, że Watyniusz był osobą otwartą na problemy kultury, skoro Ciceron prosił go o odnalezienie bibliotekarza zbiegłego od niego wraz z częścią księgozbioru¹²².

Dla specyfiki relacji pomiędzy *nobilitas* a *novitas* bardzo znamiennym wydarzeniem jest to, że w roku 47 drugim konsulem obok Watyniusza został

---

¹¹³ H. Gundel: *P. Vatinius*. In: *RE*. Bd. 8A. Stuttgart 1955–1958, kol. 495–520, nr 3; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 286.

¹¹⁴ Cic. *Ad Quint.* 2, 4, 1.

¹¹⁵ Por. Cic. *In Vat.* 1, 1; 4, 10, 9, 23; 11, 26; 5, 13; 6, 15.

¹¹⁶ Cic. *In Vat.* 6, 14; [...] *tu, qui te Pythagoreum soles dicere*.

¹¹⁷ Cic. *In Vat.* 6, 14; zob. także G. Pianko: *Korespondenci Cicerona. Publiusz Watyniusz*. „Meander” 1976, t. 31, s. 94.

¹¹⁸ Cic. *Ad Quint.* 2, 4, 1.

¹¹⁹ Cic. *Pro Sest.* 64, 133; zob. G. Bellardi: *Un „mostro” partorito dalla parola: Publio Vatino nella interrogatio di Cicerone*. A & R 1972, vol. 17, s. 13.

¹²⁰ Cic. *Ad Quint.* 2, 15, 3; *Ad fam.* 1, 9, 19; zob. K. Kumaniecki: *Literatura rzymska. Okres cyceroński*. Warszawa 1977, s. 263.

¹²¹ Cic. *Ad fam.* 5, 9, 1–2; 5, 10 a, 1; 5, 10 b, 1; 5, 10 c, 1; 5, 11, 1.

¹²² Cic. *Ad fam.* 5, 11, 3.

inny *homo novus* — Kwintus Fufius Kalenus (*Q. Fufius Calenus*)¹²³. Jako mówca zwracał na siebie uwagę i Ciceron cenił jego zdolności oratorskie¹²⁴, mimo że nieraz z nim polemizował¹²⁵. Po lekturze jednej z mów Kalenusa wytknął Ciceron autorowi niezbyt dużą precyzję wyrażania się¹²⁶. I chociaż w opiniach Cicerona o krasomówstwie Kalenusa zarysowała się nuta pewnej ironii¹²⁷, to jednak jego aktywność oratorska zasługiwała na dostrzeżenie. Pogląd ten znajduje poparcie w fakcie, iż Kalenus był zwolennikiem Antoniusza, a zatem Ciceron mógłby krytyczniej ocenić stronnika swego wroga. Może Ciceron widział w Kalenusie nie tylko utalentowanego mówcę, ale także wartościowego człowieka, który choć stał po stronie Antoniusza, to jednak nieco później dał dowód nie lada odwagi, ocalając życie proskrybowanemu Markowi Warronowi¹²⁸. Na ten szlachetny czyn trzeba patrzeć przede wszystkim w kategoriach czysto ludzkich, ale bardzo związanych z ideą rzymskiej *humanitas*¹²⁹.

Gajusz Treboniusz (*C. Trebonius*), konsul z roku 45¹³⁰, przebywając w Grecji, interesował się postęпами w nauce studiującego tam akurat syna samego Cicerona¹³¹. Treboniuszowi marzyło się ponadto, aby Ciceron-ojciec uwiecznił jego postać w jakimś dialogu¹³². Nie tylko jednak problematyka naukowa przyciągała uwagę Treboniusza. W zachowanym liście do Cicerona powiadamiał on starszego przyjaciela o ukończeniu zbioru anegdot, w którym zamieścił także żarty Arpinaty¹³³. Antologia Treboniusza miała charakter opracowania o znaczeniu dokumentacyjnym, ale jej sporządzenie wymagało niemałego talentu literackiego i stanowi świadectwo literackich aspiracji jej autora¹³⁴. Gdzie indziej znajdujemy potwierdzenie aktywnego stosunku Treboniusza do spraw związanych z szeroko pojętym pisarstwem. Sam przecież dopraszał się, aby Ciceron wprowadził jego postać do jednego z traktatów. Z kolei Ciceron przesłał mu *Oratora*¹³⁵, a innym razem podzielił się uwagami

¹²³ F. Münzer: *Q. Fufius Calenus*. In: *RE*. Bd. 7. Stuttgart 1910–1912, kol. 204–207, nr 10; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 286; Por. P. A. Brunt: „*Nobilitas*” and „*Novitas*”..., s. 17.

¹²⁴ Cic. *Phil.* 8, 4, 11; 10, 1, 3.

¹²⁵ Cic. *Phil.* 8, 4, 11; 12, 1, 3.

¹²⁶ Cic. *Phil.* 10, 2, 5.

¹²⁷ K. Kumaniecki: *Ciceron i jego współcześni*. Warszawa 1989, s. 508.

¹²⁸ App. *B. C.* 4, 47, 203; 5, 3, 14; 5, 24, 96; 5, 33, 130; 5, 51, 214.

¹²⁹ Por. P. Veyne: „*Humanitas*”: *Rzymianie i nie-Rzymianie*. W: *Człowiek Rzymu*. Red. A. Giardina. Tł. P. Bravo. Warszawa 1997, s. 419–450.

¹³⁰ F. Münzer: *C. Trebonius*. In: *RE*. Bd. 6 A. Stuttgart 1937, kol. 2274–2282, nr 6; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 304–305.

¹³¹ Cic. *Ad fam.* 12, 16, 1.

¹³² Cic. *Ad fam.* 12, 16, 2.

¹³³ Cic. *Ad fam.* 12, 16, 3.

¹³⁴ Cic. *Ad fam.* 15, 21, 3.

¹³⁵ Cic. *Ad fam.* 15, 20, 1.

o talencie niedawno zmarłego Kalwusa¹³⁶, do którego zresztą Treboniusz nie żywił sympatii. Z kolei sam Treboniusz powoływał się na satyryka Lucyliusza¹³⁷. Uwagi te tylko częściowo i pośrednio mogą odnosić się do formacji intelektualnej Treboniusza. Niemniej fakty te świadczą o jego aktywnym uczestnictwie w życiu umysłowym epoki schyłku Republiki. Ten przyjaciel Cezara, a następnie uczestnik spisku na jego życie¹³⁸ sam został zamordowany w roku 43 jako namiestnik w prowincji Azji¹³⁹.

Aulus Hircjusz (*A. Hirtius*), konsul z roku 43¹⁴⁰, uchodził za jednego z najbardziej zaufanych przyjaciół Cezara¹⁴¹. Z Cezarem wiązała się także część jego zainteresowań o charakterze literackim. Nie tylko publicystyczny, ale również historiograficzny charakter miały pamiętniki Cezara, a tym samym i ósma księga tej pracy, za autora której uważa się Hircjusza¹⁴². Prawdopodobnie pewne elementy wiedzy filozoficznej Hircjusz musiał wykorzystać w swojej replice na Cyceronową pochwałę Katona¹⁴³. Wiadomo też, że przed objęciem konsulatu korzystał Hircjusz z nauk udzielanych mu przez Cycerona. I chociaż zasadniczą treścią owych lekcji były zagadnienia retoryczne, to jednak znamioną jest rzeczą, że właśnie wówczas miała się rozegrać akcja traktatu *De fato*, do którego Cyceron wprowadził postać Hircjusza, co dodatkowo ukazuje go jako człowieka o pewnej erudycji filozoficznej¹⁴⁴. Gestem tym chciał Cyceron przede wszystkim pozyskać go do walki przeciw Antoniuszowi, ale nie zmienia to faktu, że Hircjusz istotnie interesował się filozofią. Ponadto w pełni dostrzegał Aulus Hircjusz znaczenie oratorstwa dla rozwoju kariery politycznej. Znamienne, że choć ten utalentowany oficer Cezara miał niemałe zdolności, to jednak bezpośrednio przed objęciem konsulatu doskonalił swoje umiejętności oratorskie, i to u największego mówcy swoich czasów¹⁴⁵. O skali literackiego talentu Hircjusza świadczy przede wszystkim ósma księga *Commentarii de bello Gallico*, bo przecież i te walory pamiętników starożytni akcentowali¹⁴⁶. Tymczasem we współczesnej nauce nie spotyka się prób dewaluowania ostatniej części dzieła Cezara,

¹³⁶ Cic. *Ad fam.* 15, 21, 4.

¹³⁷ Cic. *Ad fam.* 5, 12, 1.

¹³⁸ Liv. *Per.* 116; Vell. Pat. 2, 69, 1; App. B. C. 2, 113, 474.

¹³⁹ Cic. *Ad fam.* 12, 12, 1; Vell. Pat. 2, 69, 1; Liv. *Per.* 119; App. B. C. 4, 60, 258.

¹⁴⁰ F. von der Mühl: *A. Hirtius*. In: *RE*. Bd. 8. Stuttgart 1912–1913, kol. 1956–1962, nr 2; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 334–335.

¹⁴¹ Cic. *Ad Att.* 7, 4, 3.

¹⁴² Suet. *Iul.* 56; zob. także N. Rogosz: *Geneza wojny domowej lat 49–48 p.n.e. a jej ujęcie w relacji Aulusa Hircjusza*. W: *Historia i współczesność*. T. 6: *Z zagadnień historiografii od czasów antyku do XVI wieku*. Red. A. Kunisz. Katowice 1982, s. 9.

¹⁴³ Cic. *Ad Att.* 12, 40, 1; 12, 41, 3; 12, 44, 1; 12, 45, 1; 12, 47, 3.

¹⁴⁴ Cic. *De fat.* 1, 2 et passim.

¹⁴⁵ Cic. *Ad fam.* 7, 33, 1; 9, 16, 7; 9, 18, 1; *Ad Att.* 14, 12, 2; 14, 22, 1; Suet. *De gramm.* 25.

¹⁴⁶ Cic. *Brut.* 75, 262.

choć twierdzi się, iż styl, w jakim została napisana, nie dorównuje Cezarowemu, ale jest poprawny i jasny¹⁴⁷. Zdolności literackie Hircjusza cenili również Cezar, wtedy gdy zlecał mu polemikę z Cyceronem na temat Katona. O upodobaniach literackich Hircjusza przekonują słowa, jakie zawarł on we wstępie do ósmej księgi pracy o wojnie galijskiej. Świadczą one, jak bardzo Hircjusz fascynował się pisarstwem swojego wodza, skoro uważał, że inni autorzy nie stworzyli nic tak mistrzowskiego, co by w wytworności stylu nie ustępowało dziełu Cezara¹⁴⁸. Więcej szczegółów o literackiej erudycji Hircjusza mogło znajdować się w korespondencji z Cyceronem, z której nie zachował się ani jeden list, choć były zebrane w dwóch księgach. Jedynie z Noniusza znamy dwa fragmenty tej korespondencji¹⁴⁹. Również wspomniane uczynienie Hircjusza jedną z postaci dialogu *De fato* pozwala w nim widzieć osobę uchodzącą za obeznaną z literaturą. W traktacie tym znalazły się nawiązania do epigramatyka Antypatra z Sydonu¹⁵⁰, cytat z Enniusowego przekładu *Medei* Eurypidesa¹⁵¹ oraz Cyceronowy przekład dwóch wersów Homera¹⁵². Ten wszechstronnie utalentowany konsul zginął w zwycięskiej bitwie z Antoniuszem pod Mutiną wiosną 43 roku¹⁵³. Śmierć jego i odejście niemal w tym samym czasie drugiego konsula otworzyły drogę do konsulatu dziewiętnastoletniemu Oktawianowi¹⁵⁴.

Po śmierci Hircjusza konsulem zastępczym na rok 43 został Kwintus Pediusz (*Q. Pedius*)¹⁵⁵. Był on wnukiem starszej siostry Cezara i został przez niego ustanowiony spadkobiercą w czwartej części¹⁵⁶. Wcześniej był legatem Cezara w Galii¹⁵⁷, potem jako pretor w 48 roku został wysłany z legionem wojska przeciwko Milonowi¹⁵⁸, a w roku 45 odbył triumf po walkach w Hiszpanii¹⁵⁹. Konsulat pełnił od sierpnia 43 roku razem ze swym kuzynem

¹⁴⁷ M. Georges: *Littérature latine*. In: *Histoire générale des littératures*. Red. P. Gioan. T. 1. Paris 1961, s. 214; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 156.

¹⁴⁸ Caes. *B. Gall. praef.* 8; zob. także H. Gärtner: *Der Commentarius des Hirtius*. In: *Historia Einzelschriften*. Bd. 25. *Beobachtungen zu Bauelementen in der antiken Historiographie, besonders bei Livius und Caesar*. Wiesbaden 1975, s. 118–122; N. Rogosz: *Geneza wojny domowej...*, s. 9–10.

¹⁴⁹ K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 390.

¹⁵⁰ Cic. *De fat.* 3, 5.

¹⁵¹ Cic. *De fat.* 15, 35.

¹⁵² Aug. *De civ.* 5, 8; zob. T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie...*, s. 79.

¹⁵³ Vell. Pat. 2, 61, 4; Liv. *Per.* 119; App. *B. C.* 71, 294.

¹⁵⁴ Por. J. A. Crook, A. Lintott: *Preface*. In: *CAH*. Vol. 9. *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* Ed. J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge 1999, s. XIII.

¹⁵⁵ Zob. F. Münzer: *Q. Pedius*. In: *RE*. Bd. 19. Stuttgart 1937–1938, kol. 38–41, nr 1; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2., s. 334–335.

¹⁵⁶ Suet. *Iul.* 83; App. *B. C.* 3, 22, 82; 3, 23, 89.

¹⁵⁷ Caes. *B. Gall.* 2, 2, 1; 2, 11, 3.

¹⁵⁸ Caes. *B. civ.* 3, 22, 2.

¹⁵⁹ *B. Hisp.* 2, 3; 12, 2; Dio Cass. 43, 31, 1.

Oktawianem, na rzecz którego zrzekł się otrzymanego spadku¹⁶⁰. Działając w Italii, wydał prawo (*lex Pedia de interfectoribus Caesaris*), na mocy którego wszyscy zabójcy Cezara zostali skazani¹⁶¹. Jako stronnik Oktawiana dążył do pogodzenia go z Antoniuszem i Lepidusem¹⁶². Według Appiana zmarł nagle z przemęczenia jeszcze w czasie pełnienia konsulatu¹⁶³. Przedstawione informacje pozwalają widzieć w Pediuszu osobę, która musiała wzbudzać pewne nadzieje Cezara. Był zdolnym oficerem, utalentowanym politykiem i jego kultura intelektualna nie mogła być niska, choć podkreślić trzeba, że źródła bezpośrednich dowodów nie dostarczają.

Przodków konsularnych nie miał także Publiusz Wentydysusz Bassus (*P. Ventidius Bassus*)¹⁶⁴, konsul *suffectus*, który pod koniec roku 43 zrezygnował z pretury, by zastąpić Oktawiana, gdy ten abdykował z konsulatu po zawiązaniu triumwiratu¹⁶⁵. Wcześniej walczył po stronie Antoniusza¹⁶⁶ i jako jego oddany przyjaciel próbował ująć Cyserona¹⁶⁷. Również po konsulacie był wyróżniającym się wodzem Antoniusza, najpierw podczas wojny peruzyńskiej¹⁶⁸, a potem w północnej Syrii, gdzie rozbił główne siły partyjskie pod Gindaros¹⁶⁹. Cyseron wielokrotnie wymienił nazwisko Wentydysusza¹⁷⁰, ale w dwunastej *Filipice* zastrzegł się, że zawsze był jego przyjacielem, dopóki nie został on otwartym nieprzyjacielem Rzeczypospolitej i wszystkich dobrych ludzi¹⁷¹. Natomiast w czternastej mowie przeciw Antoniuszowi zdecydowanie zaprzeczył tej deklaracji, mówiąc, że zawsze

¹⁶⁰ Vell. Pat. 2, 65, 2; 2, 69, 5; App. B. C. 3, 94, 388.

¹⁶¹ Vell. Pat. 2, 69, 5; App. B. C. 4, 6, 25; Suet. Ner. 3, 1; Suet. Galb. 3, 2; zob. G. R. Otondi: *Leges publicae...*, s. 435; F. Hinard: *Les proscriptions de la Rome républicaine*. Paris 1985, s. 293.

¹⁶² App. B. C. 3, 96, 396; Dio Cass. 46, 52, 3 4.

¹⁶³ App. B. C. 4, 6, 25.

¹⁶⁴ H. Gundel: *P. Ventidius Bassus*. In: *RE*. Bd. 8 A. Stuttgart 1955 1958, kol. 795 816, nr 5; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 337.

¹⁶⁵ Vell. Pat. 2, 65, 3; App. B. C. 4, 2, 6; Dio Cass. 47, 15, 2.

¹⁶⁶ Cic. *Ad fam.* 10, 17, 1; 10, 33, 4; 10, 34, 1; *Phil.* 13, 1, 2; 13, 11, 26; 13, 20, 47; 13, 21, 48; App. B. C. 3, 72, 297; 3, 79, 328; 3, 84, 348.

¹⁶⁷ App. B. C. 3, 66, 270 272.

¹⁶⁸ App. B. C. 5, 31, 121 135, 141; 5, 50, 208; 5, 50, 212.

¹⁶⁹ Vell. Pat. 2, 78, 1; Liv. *Per.* 127; 128; Flor. 2, 19, 5; App. B. C. 5, 65, 276; zob. J. Wolski: *Rzymska polityka na Wschodzie. Imperializm rzymski w konflikcie z imperializmem irańskim*. W: *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo Społeczeństwo — Gospodarka. Liber in memoriam Lodovici Piotrowicz*. Red. J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz. Kraków 1994, s. 90.

¹⁷⁰ Zob. przypis 166.

¹⁷¹ Cic. *Phil.* 12, 9, 23: *cui fui semper amicus ante quam ille rei publicae honisque omnibus tam aperte est factus inimicus*; nt. pojęcia *honi* zob. J. Korpany: *Studia nad łacińską terminologią polityczno-socjalną okresu republiki rzymskiej*. Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk 1976, s. 75 80.

był jego wrogiem¹⁷². W atmosferze narastającego zagrożenia¹⁷³ Ciceron nie mógł niczego dobrego powiedzieć o Wentydjuszu, mógł się jedynie pocieszać, gdy został on ogłoszony wrogiem ludu¹⁷⁴, albo kiedy czytał list od L. Munacjusza Plankusa, w którym Wentydysz został nazwany poganiaczem mułów¹⁷⁵. Niemniej przedstawiona aktywność Wentydjusza świadczy o jego wybitnych zdolnościach w zakresie sztuki wojennej, czego ukoronowaniem był triumf odbyty w 38 roku po jedynym dotąd zwycięstwie Rzymian nad Partami¹⁷⁶. Wrogi stosunek do Cicerona miał podłoże polityczne i nie może przesądzać o ocenie jego kultury intelektualnej, która prawdopodobnie nie była zbyt skomplikowana, ale źródła nie przekazały na ten temat bliższych szczegółów.

*

Zebrane dane prozopograficzne pozwalają na przedstawienie konkluzji natury ogólniejszej. Zauważa się więc, iż na łączną liczbę 16 *homines novi*, którzy osiągnęli konsulat w latach 146—43, można mieć bliższe wyobrażenie o formacji intelektualnej 12 osób. W odniesieniu do czterech postaci, tj. Didiusza, Norbanusa, Pediusza i Wentydjusza Bassusa, milczenie źródeł nie upoważnia do wysuwania zbyt daleko idących hipotez. Prawdopodobnie jednak owo milczenie oznacza, iż osoby te nie odegrały w rzymskim życiu umysłowym większej roli. Z pewnością ich ewentualne osiągnięcia twórcze zostałyby zauważone przez pisarzy antycznych. Co do sfery receptywnej wnioski muszą być jeszcze bardziej ostrożne. Można jednak sądzić, że osoby te nie były ani erudytami, ani też patronami działających w ich czasach uczonych, gramatyków, retorów i poetów. Jednocześnie nie należy wykluczać ich osobistych dążeń do poznawania różnych dziedzin współczesnego im życia intelektualnego. Skalą swej formacji nie wykraczali jednak poza pewną przeciętność, co spowodowało, że ich aktywność nie przyciągnęła uwagi starożytnych pisarzy.

Inną grupę stanowią ci przedstawiciele *ludzi nowych*, o których autorzy antyczni wypowiedzieli się w sposób pozwalający nisko ocenić ich formację intelektualną. Źródła zdają się upoważniać do zaliczenia do tej grupy Malliusza i Afraniusza. Osąd niniejszy nie może jednak stanowić opinii jednoznacznie orzekającej. Każdy kategoryczny wniosek rodzi w podobnych okolicznościach pytania i zarazem budzi wątpliwości co do jego zasadności, tym bardziej że materiał źródłowy ma charakter zaledwie szczątkowy, a ponadto

---

¹⁷² Cic. *Phil.* 14, 7, 20–21: *idem Ventidium, cum alii praetorem volusenum, ego semper hostem.*

¹⁷³ Cic. *Phil.* 12, 9, 24.

¹⁷⁴ Cic. *Ad Brut.* 1, 5, 1.

¹⁷⁵ Cic. *Ad fam.* 10, 18, 3: *mulio.*

¹⁷⁶ Vell. *Pat.* 2, 65, 3; Plut. *Ant.* 34, 5.

cechuje go duża zdawkowość i nie zawsze pełny obiektywizm. Za postać rzeczywiście kontrowersyjną można uznać Gajusza Mariusza. W świetle relacji antycznych da się jednak dostrzec u Mariusza przejawy pragmatycznego zaciekawienia zagadnieniami literackimi i retorycznymi, mimo niskiej oceny jego formacji.

Próba numerycznych analiz przedstawionych postaw poszczególnych *homines novi* byłaby w tym miejscu posunięciem ryzykownym, ponieważ dotyczy zbyt małej liczby osób. Natomiast interesującą rzeczą wydaje się spojrzenie na *ludzi nowych* na tle pozostałych konsulów z lat 146—43, co zostanie uczynione w *Zakończeniu* tej pracy. W tym miejscu można jedynie pokusić się o pewne uogólnienie badanego problemu.

We wszystkich dziedzinach kreatywnej aktywności intelektualnej *ludzi nowych* absolutnie dominuje postać Cyncerona. Poza nim właściwie *homines novi* niewiele dokonali w tej sferze twórczości. Jedynie w Hircjuszu można jeszcze widzieć osobę o stosunkowo szerokich twórczych aspiracjach intelektualnych. Wymienić jednak trzeba także Fimbrię, Kaldusa i Kalenusa, którzy — obok Cyncerona i Hircjusza — wyróżnili się jako autorzy *orationes*. Skromnie zarysowały się poetyckie osiągnięcia *ludzi nowych*. Tutaj nawet aspiracje Cyncerona nie spełniły się w stopniu odpowiadającym jego ambicjom. Ponadto ujawnił się jeszcze talent literacki Treboniusza.

W zakresie erudycji *ludzi nowych* również ogromny dystans dzieli Cyncerona od pozostałych przedstawicieli tej grupy. Niemniej wśród innych osób zdradzających pewną erudycję dostrzec trzeba zwłaszcza Fimbrię — w dziedzinie jursprudenccji. Filozoficzne upodobania zdradzali Watyniusz, Treboniusz i Hircjusz. Pewne predylekcje retoryczne uwiadocznily się szczególnie w wypadku Treboniusza i Hircjusza. Wcześniej zaś nieobojętny stosunek do oratorstwa zadokumentował kontrowersyjny Mariusz. Wśród postaci, których receptywne zainteresowanie poezją zostało odnotowane w źródłach, ponownie wymienić można Treboniusza i Hircjusza oraz — w specyficznym świetle — także Mariusza.

Zebrane dane prozopograficzne pozwoliły na ukazanie jedynie niektórych objawów kultury intelektualnej *homines novi*. Stosunkowo niewiele mamy informacji na temat przebiegu ich edukacji. Tylko w paru wypadkach nazwiska *ludzi nowych* łączą się z działalnością ówczesnych gramatyków, retorów, filozofów i pisarzy działających bądź w Italii, bądź w sławnych centrach kultury hellenistycznej. W odniesieniu do Cyncerona można nawet mówić o jego patronacie naukowym i literackim. Zauważone zostały także pewne związki pomiędzy Mariuszem i Plocjuszem. Odrębne zagadnienie stanowi fakt zażyłych stosunków znacznej części *ludzi nowych* z ich najwybitniejszym reprezentantem — Cynceronem. Spośród nich szczególna więź dodatkowo łączyła Hircjusza także z Cezarem.

Formacja intelektualna *homines novi* łączyła się z bardzo praktycznym traktowaniem przez nich rzeczywistości. Uczyli się retoryki, czasem dodatkowo tuż przed objęciem konsulatu, żeby korzystniej wypadła inauguracja ich urzędowania. Interesowali się prawem, by skutecznie wypełniać swoje funkcje i realizować polityczne zamierzenia. Zabiegali, aby ich działalność uwiecznili ówcześni pisarze, choć erudycja historyczna *ludzi nowych* zarysowała się stosunkowo skromnie, być może dlatego, że nie mogli identyfikować dziejów państwa rzymskiego z dokonaniem swych antenatów. Mniejsze zatem znaczenie miało dla nich rozpamiętywanie przeszłości niż chęć kształtowania czasów sobie współczesnych.

Trudno twierdzić, iż — poza Ciceronem — kariery polityczne *homines novi* miały bezpośredni związek z ich formacją intelektualną. Większość z nich wybiła się przede wszystkim jako utalentowani dowódcy wojskowi. W paru jednak wypadkach ich militarne zdolności szły w parze z szerokimi horyzontami myślowymi. Taką osobą był głównie Hircjusz.

Zauważa się również, że od konsulatu Cicerona kolejni *homines novi* charakteryzowali się bardziej wszechstronnymi i głębszymi zainteresowaniami aniżeli ich przedstawiciele z pierwszej fazy epoki schyłku Republiki. Ogólny zatem rozwój rzymskiego życia intelektualnego rzutował także na postawy i motywacje *ludzi nowych*, choć nie można zapominać o selektywnym charakterze źródeł, które — głównie za sprawą Cicerona — bogatsze są dla końcowych lat tego okresu. Ostateczny więc wizerunek kultury tych konsulów stanowi w dużej mierze odbicie Ciceronowego poglądu na ten temat. Niemniej można powiedzieć, że w ostatnim stuleciu istnienia Republiki coraz powszechniej rozumiano, że przebijaniu się *homines novi* do rządzącej elity powinna towarzyszyć odpowiednia formacja intelektualna.

ROZDZIAŁ II

KULTURA INTELEKTUALNA KONSULÓW WIELOKROTNYCH

Spośród konsulów z lat 146—43 wielokrotnie urząd konsula sprawowało trzynaście osób. Siedem z nich pełniło wszystkie swe konsulaty wyłącznie w tym okresie. W liczbie tej byli Mariusz, Cynna, Karbon, Sulla, Pompejusz, Krassus i Cezar. Natomiast Scypion Młodszy po raz pierwszy był konsulem przed rokiem 146, a Kalwinus, Serwiliusz Izauryjski, Lepidus, Antoniusz i Oktawian kolejne konsulaty sprawowali po roku 43. Włączenie tych sześciu osób do grona konsulów wielokrotnych pozwoli uzyskać szerszy obraz kultury intelektualnej tej grupy, której przedstawiciele wyróżnili się spośród pozostałych konsulów ponownymi elekcjami.

Tak rozumianą grupę konsulów wielokrotnych otwiera Publiusz Korneliusz Scypion Afrykański Emilianus (*P. Cornelius Scipio Africanus Aemilianus*), który po raz drugi był konsulem w roku 134 i który uchodził za jedną z najwybitniejszych indywidualności drugiej połowy wieku drugiego¹. Pierwszy konsulat osiągnął w roku 147, a zatem w roku poprzedzającym cezurę chronologiczną, która została przyjęta w niniejszej pracy. Natomiast w roku 146 Rzym dokonał pod jego dowództwem ostatecznego podboju i zniszczenia Kartaginy². Autorzy antyczni zwracali uwagę na jego nieprzeciętne zdolności wrodzone³, które ugruntowane zostały rzetelnym wykształceniem, o co troskliwie zabiegał jego rodzony ojciec, Lucjusz Emilusz Pau-

---

¹ F. Münzer: *P. Cornelius Scipio Africanus Aemilianus*. In: *RE*. Bd. 4. Stuttgart 1900—1901, kol. 1439—1483, nr 335; T. R. S. Broughton: *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 1. 509 B.C.—100 B.C. New York 1951, s. 490.

² Polyb. *fr.* 39, 6; por. F. Limonier: *Rome et la destruction de Carthage: un crime gratuit?* REA 1999, vol. 101, s. 405—406.

³ Cic. *Pro Arch.* 7; Vell. Pat. 1, 12, 3.

lus⁴, pogromca państwa macedońskiego w bitwie pod Pydną w 168 roku. Obok częstych wzmianek o walorach Scypiona zachowało się także sporo wiadomości, które bliżej ukazują jego kulturę intelektualną⁵. W przekonaniu Cyserona był on świetnie zorientowany w problematyce filozoficznej. Jako uczeń Panaetiosa z Rodos był zwolennikiem stoicyzmu⁶, ale zabarwionego piętnem akademickiego indywidualizmu⁷. Obok erudycji filozoficznej żywo interesował się historią, będąc blisko związany z Polibiusem — najwybitniejszym historykiem greckim tamtych czasów⁸. Z greckich historyków szczególnie cenił także wcześniejszego Ksenofonta, którego książka o wychowaniu Cyrusa była jego częstą lekturą⁹. Jednakże pełniejsze wyobrażenie o formacji intelektualnej Scypiona uzyskujemy w wyniku analizy filozoficznych pism Cyserona, który wprowadził jego postać do dialogów *De republica* i *Cato Maior de senectute*. Co prawda, trzeba wziąć pod uwagę znaczny stopień fikcyjności opinii i twierdzeń wkładanych przez Cyserona w usta uczestników tych dialogów, ale zarazem należy pamiętać o jego troskliwych staraniach, by możliwie wiernie oddawać rzeczywistość w swych pismach. Wielokrotnie akcentowane przez Cyserona entuzjastyczne oceny odnoszące się do Scypiona, każą nam widzieć w nim animatora i mecenasa życia intelektualnego w Rzymie. Nawet jeśli Cyseron wyolbrzymił rolę tak zwanego „koła Scypiona”¹⁰, to w świetle innych źródeł trudno zanegować istnienie w jego kręgu znaczącego filhelleńskiego środowiska kulturalnego skupiającego przedstawicieli ówczesnej elity intelektualnej. W toku filozoficznych dyskusji poruszano rozmaite problemy. Odwołując się do myśli greckiej, kreowano ideał rzymskiej *humanitas*, której wzorem była filantropia (*φιλανθρωπία*)¹¹. Problematyka ta wypełnia wszystkie księgi traktatu *De republica*, aż po księgę szóstą,

⁴ Cic. *De rep.* 1, 22, 36; *De senec.* 5, 15; Liv. 44, 44; 45, 27; 45, 40, Plut. *Aem.* 6; por. E. S. Gruen: *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Vol. 1. Berkeley Los Angeles 1984, s. 257.

⁵ Cic. *De or.* 2, 37, 154; 3, 15; *Pro Arch.* 7; *Tusc.* 1, 3, 5; 4, 3, 5; Vell. Pat. 1, 13, 3.

⁶ Cic. *De off.* 1, 26, 90; 2, 22, 76, *Acad.* 2, 1, 33; 2, 2, 5; *De rep.* 1, 21, 34; *De fin.* 4, 9, 23; *Tusc.* 1, 33, 81; 2, 26, 62; *Pro Mur.* 31, 66; Vell. Pat. 1, 13, 3.

⁷ Cic. *Pro Mur.* 31, 66.

⁸ Polyb. *fr.* 32, 9; *fr.* 39, 3; Cic. *De rep.* 121, 34; Vell. Pat. 1, 13, 3; A. E. Astin: *Scipio Aemilianus*. Oxford London 1967, s. 289–293; T. Kotula: *Masyntissa*. Warszawa 1976, s. 128–129.

⁹ Cic. *Ad Quint.* 1, 1, 12; *Tusc.* 2, 26, 62.

¹⁰ H. Strasburger: *Der „Scipionenkreis“*. „Hermes” 1966, Bd. 94, s. 60–70; A. E. Astin: *Scipio Aemilianus...*, s. 294–299; J. E. G. Zetzel: *Cicero and the Scipionic Circle*. HSCP 1972, vol. 76, s. 173–176; G. Forsythe: *A Philological Note on the Scipionic Circle*. *AJPh* 1991, vol. 112, s. 363–364; J. P. Wilson: „*Greus Scipionis*” in the „*De Amicitia*”: *A Reply to Gary Forsythe*. *AJPh* 1994, vol. 115, s. 269–271.

¹¹ Por. J. Korpany: *Rzeczpospolita potomków Romulusa. Ludzie – wydarzenia – idee*. Warszawa 1979, s. 102–104; A. Grilli: *Politica, cultura e filosofia in Roma antica*. Napoli 2000, s. 251.

znaną jako *Sen Scypiona* (*Somnium Scipionis*). Stoicyzm Panajtiosa wywierał również wpływ na przywiązywanie przez Scypiona dużej wagi do językowej poprawności¹². Będąc czynnie zaangażowany w życie politycznym, uczestniczył także Scypion w działalności sądowniczej¹³, co wymagało również rozwinięcia wiedzy prawniczej. Stosownie jednak do swej pozycji, więcej uwagi poświęcał zagadnieniom związanym z prawem konstytucyjnym i w ogóle kwestiom dotyczącym koncepcji państwa¹⁴. Powtórzyć jednak trzeba za Ciceronem, że Afrykańczyk nie zostawił żadnych dzieł ani pism¹⁵, bezpośrednio poświadczających jego geniusz i nieprzeciętną kulturę intelektualną, która dodatkowo wyrażała się poprzez jego zainteresowania literackie oraz zdolności oratorskie¹⁶. Ciekawym dopełnieniem charakterystyki jego sylwetki może być przywiezienie ze zwyciężonej Kartaginy do Rzymu części tamtejszego księgozbioru z agronomicznym dziełem Magona. Poszedł tutaj za przykładem swego rodzonego ojca Emiliusza Paulusa, który po pokonaniu Macedonii przywiózł jako zdobycz sławną bibliotekę króla Perseusza, z pewnością istotną w edukacji synów¹⁷. Scypion zginął skrytobójczo w roku 129.

Po Scypionie Młodszym wielokrotnym konsulem był dopiero Gajusz Mariusz (*C. Marius*), który urząd ten pełnił siedmiokrotnie, w latach 107, 104—101 i 86. Jego sylwetka została przedstawiona w rozdziale poprzednim, poświęconym *homines novi*. W tym miejscu wypada jedynie podkreślić, że o jego nadzwyczajnej pozycji zdecydowały inne względy aniżeli kultura intelektualna. Mariusz był przede wszystkim wybitnym wodzem, który swoje sukcesy osiągał, wręcz przeciwstawiając swoje męstwo potrzebie szerszej formacji intelektualnej. Postawa ta nie była wolna od świadomej kreacji wizerunku mocno kontrastującego z sylwetkami dobrze wykształconych, ale często nieudolnych przedstawicieli elit politycznych, którzy wywodzili się z rodów arystokratycznych. Specjalnie wyraźnie uwidoczniła się chęć przeciwstawienia swojego *image* osobie Kwintusa Lutacjusza Katulusa, konsula z roku 102 — niewątpliwie najwybitniejszego po Scypionie Młodszym luminarza drugiej połowy drugiego wieku. Nie zmienia to faktu, że Mariusz należy do tej grupy

¹² Por. A. Heinz: *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Warszawa 1983, s. 61.

¹³ Cic. *Brut.* 21, 82; *In Caec.* 21; *Pro Font.* 13; *Pro Mur.* 28, 58.

¹⁴ Cic. *De rep.* 1, 21, 34 22, 36 et passim; Cic. *De leg.* 1, 6, 20; 1, 9, 27; 3, 5, 12; 3, 17, 37 38; *De off.* 1, 25, 87.

¹⁵ Cic. *De off.* 3, 1, 4.

¹⁶ Zob. G. V. Sumner: *The Orators in Cicero's „Brutus”: Prosopography and Chronology*. Toronto 1973, s. 44; T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 1990, s. 49–50; idem: *Elita władzy a oratorstwo w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej Rzymskiej*. Katowice 1996, s. 27–28.

¹⁷ Zob. Plin. *Ma. N. H.* 18, 22; Varro *Res. rust.* 1, 1, 10; App. *Lib.* 133, 631; Isid. *Orig.* 17, 1, 1; T. Aleksandrowicz: *Biblioteki prywatne rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. W: *Studia bibliologiczne. T. 2. Bibliofile bibliotekarze* wydawcy. Red. J. Paszek. Katowice 1988, s. 12; S. Lancel: *Carthage*. Oxford–Cambridge 1995, s. 273–278.

konsulów, którzy przejawiali niską kulturę intelektualną. Posiadał jednak cechy, które w warunkach zewnętrznego zagrożenia państwa były po prostu potrzebne. Okazały się one jednak niewystarczające już w czasie jego szóstego konsulatu w roku 100, kiedy nie był w stanie sprostać skomplikowanej sytuacji politycznej i jako polityk w zasadzie skompromitował się. Ostateczna przegrana Mariusza w czasie jego siódmego konsulatu w roku 86 zdaje się tę opinię potwierdzać.

Niewiele można powiedzieć o kulturze intelektualnej Lucjusza Korneliusza Cynny (*L. Cornelius Cinna*), czterokrotnego konsula w latach 87–84¹⁸. Milczenie źródeł, a zwłaszcza Cycerona, jest w tym zakresie jednak bardzo wymowne. W *De natura deorum* Cyceron nazywa Cynnę najokrutniejszym z ludzi i dziwi się, że mógł on tak długo sprawować rządy; chociaż w końcu poniósł karę i został zabity w roku 84, to jednak uważa, że lepiej by było, gdyby go powstrzymano i nie dopuszczono, aby pomordował tylu najwybitniejszych mężów¹⁹. Polityczny alians z Mariuszem może sugerować, że autorzy antyczni podobnie oceniali także horyzonty intelektualne Cynny. Tylko pośrednio świadczy o tym opinia Appiana²⁰ na temat syna Cynny, również Lucjusza, który był pretorem w roku 44, a wcześniej także szwagrem Cezara. Młody Cynna wystąpił po śmierci Cezara z mową pochwalającą czyn spiskowców. Wzmianki Appiana nie podnoszą jednak, poza odwagą, żadnych uzdolnień oratorskich młodego Cynny. Fakt ten nie może przesądzać o ocenie ojca, ale wobec milczenia innych źródeł prawdopodobne wydaje się, że czterokrotny konsul swoją karierę zawdzięczał przede wszystkim okolicznościom i związkowi politycznemu, bez specjalnego wyróżniania się walorami intelektualnymi. Proskrypcje dokonane już za jego pierwszego konsulatu i śmierć wielu najbardziej światłych osobistości z Kw. Lutacjuszem Katulusem na czele ułożyły się w ciąg zdarzeń, które wiązano nie tylko z Mariuszem, ale także z Cynną i przypuszczalnie podobnie obie te postaci oceniano.

Wspomniał natomiast Cyceron o Gnejuszu Papiriuszu Karbonie (*Cn. Papirius Carbon*)²¹, koledze Cynny na urzędzie konsularnym w latach 85–84, a potem jeszcze konsulu w roku 82²². Trzy konsulaty Karbona przypadły więc na lata zacieklej walk politycznych. Przyznać trzeba, że w warunkach burzliwej atmosfery politycznej Karbon potrafił sobie dobrze radzić także

¹⁸ F. Münzer: *L. Cornelius Cinna*. In: *RE*. Bd. 4. Stuttgart 1900–1901, kol. 1282–1287, nr 106; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2. 99 B.C. – 31 B.C. New York 1951, s. 45–46.

¹⁹ Cic. *De nat.* 3, 33, 81.

²⁰ App. *B. C.* 2, 121, 509; 2, 147, 613.

²¹ F. Münzer: *Cn. Papirius Carbo*. In: *RE*. Bd. 18, 3. Stuttgart 1949, kol. 1024–1031, nr 38; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 57.

²² Liv. *Per.* 89; App. *B. C.* 1, 98, 449.

jako mówca, chociaż Ciceron wyraźnie podkreślił, że jego oratorstwo odbiegało od konwencji przyjętych w sferach arystokratycznych²³. Opinia Cicerona nie może dziwić, ponieważ Karbon nie zwracał się do środowisk arystokratycznych, lecz do swoich zwolenników, których oczekiwania i upodobania były wręcz odmienne. Z pewnością nie bez znaczenia dla Cicerona był fakt, że właśnie za konsulatu Karbona zabity został Kw. Mucjusz Scewola — wielki intelektualista i najwybitniejszy prawnik republikańskiego Rzymu. Sam Karbon swoją antyarystokratyczną aktywność polityczną przypłacił życiem na Sycylii w roku 78, gdzie zginął z rozkazu Pompejusza²⁴.

Dwukrotnie konsulem był dyktator Lucjusz Korneliusz Sulla (*L. Cornelius Sulla*) — w roku 88 i 80²⁵. Wywodził się z rodu patrycjuszowskiego, którego przedstawiciele od dłuższego czasu nie piastowali najwyższych godności państwowych²⁶. Ten znakomity wódz nie doczekał się zbyt pochlebnych opinii, gdy idzie o ocenę jego kultury intelektualnej, choć posiadał wykształcenie typowe dla osób swego stanu²⁷. Subtelne dygresje, iż nie należał on do mędrców²⁸, wsparte zostały informacjami o jego wyjątkowej zaborczości²⁹. Tymczasem istotniejsze wnioski zdają się wypływać z analizy postępowania Sulli w konkretnych sytuacjach. Autorzy antyczni zarzucają mu wytrzebienie sławnych ateńskich gajów Akademii Platńskiej i Likajonu, dla uzupełnienia braków drewna³⁰. Brak głębszego zrozumienia dla filozofii zdaje się potwierdzać także ironizujący list Kasjusza do Cicerona³¹. Ważnym potwierdzeniem wyrażanych tutaj sugestii była również mowa Cicerona z roku 80, którą wygłosił on w obronie Sekstusa Roscjusza z Amerii³². Chcąc wygrać ten proces, młody podówczas Ciceron zmuszony był do pewnego stopnia narazić się Sulli, ponieważ nie mógł, dla dobra sprawy, pominąć nagannego postępowania jednego z faworytów dyktatora. Chcąc stonować nieprzyjazne akcenty wobec Sulli, starał się Ciceron zręcznie kokietować

²³ Cic. *Brut.* 62, 223.

²⁴ App. *B. C.* 1, 98, 449; Liv. *Per.* 89.

²⁵ F. Fröhlich: *L. Cornelius Sulla*. In: *RE*. Bd. 4. Stuttgart 1900–1901, kol. 1522–1566, nr 392; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 39–40.

²⁶ Sall. *Iug.* 95, 3; Liv. *Per.* 90.

²⁷ Por. A. Keaveney: *Sulla. The Last Republican*. London–Canberra 1982, s. 7; F. Hinard: *Sulla*. Paris 1985, s. 23–24.

²⁸ Cic. *De fin.* 3, 22, 75; *De leg.* 2, 22, 56. O aktywności prawodawczej Sulli zob. A. Keaveney: *Young Sulla and the „decem stipendia”*. *RFIC* 1980, vol. 108, s. 171–173; idem: *Studies in the „Dominatio Sullae”*. „*Klio*” 1983, Bd. 65, s. 203–208.

²⁹ Cic. *De div.* 1, 33, 72; 2, 31, 65; Plut. *Sull.* 29.

³⁰ Plut. *Sull.* 12.

³¹ Cic. *Ad Att.* 15, 19, 3.

³² A. Krawczuk: *Data wygłoszenia i tło polityczne mowy Cicerona „pro Sex. Roscio Amerino”*. „*Eos*” 1954/55, vol. 47, s. 132.

go, ale — co istotne jest tutaj — nie padły z ust Cycerona komplementy, które odnosilyby się do kultury intelektualnej Sulli. W pewnej opozycji do tej opinii stoi pozytywna ocena przekazana przez Salustiusza³³. Także fakt napisania pamiętnika, którego dwudziestą siódmą księgę miał Sulla dokończyć na dwa dni przed śmiercią³⁴, sugeruje posiadanie przez niego pewnych ambicji historiograficznych. Jednakże już w opinii starożytnych były to zapiski, którym daleko było do miana dzieła historycznego³⁵. Pomijając brak obiektywizmu, przeważał tam zbiór maniakalnych urojeń autora — co do swojej osoby³⁶. Kreował się na wybrańca Fortuny i bogini Wenus³⁷. Pominąć także nie można próby interpretacji tak ważnego zdarzenia, jakim było zabranie z Aten słynnej biblioteki Apellikona, na którą składały się między innymi dzieła Arystotelesa³⁸. W tym miejscu dodać można, iż pewnym uzasadnieniem znacznego sceptycyzmu w ocenie formacji intelektualnej Sulli są wiadomości źródłowe mówiące o jego otoczeniu, w którym wymieniane postaci rzadko były związane ze środowiskiem intelektualnym³⁹. Wyjątkiem była osoba jego wyzwolenca Korneliusza Epikadusa, który uzupełnił pamiętniki i był prawdopodobnie nauczycielem syna Sulli — Faustusa⁴⁰. Zadbanie o edukację syna i przekazanie mu bogatej biblioteki świadczy, że dyktator doceniał potrzebę intelektualnego rozwoju. Z tego księgozbioru korzystali później M. Terencjusz Warron i Cyceron, co poświadczył ten ostatni w listach adresowanych do Attyka⁴¹. Wiele wzmianek źródłowych pośrednio świadczy, że Sulla był osobą jeśli nie inteligentną, to na pewno bardzo sprytną i wymowną⁴². Dzięki swoim talentom wojskowym i zdecydowaniu w zwalczaniu przeciwników politycznych odegrał ważną rolę w dziejach Republiki, ale bezwzględność jego działań sprawiła, że nie znalazł on większego uznania ze strony pisarzy antycznych. Cezar miał stwierdzić,

³³ Sall. *Iug.* 95, 3: *litteris Graecis atque Latinis iuxta eruditus*.

³⁴ Plut. *Sull.* 37; Liv. *Per.* 90; Flor. 2, 11, 3.

³⁵ Plut. *Luc.* 1, 4 5; 4; por. także HRF, s. 127 134.

³⁶ Por. M. S. Popławski: *Literackie walory pamiętników Cezara*. Lublin 1933, s. 7; A. Chodźko-Domaniewska: *Tendencje historiografii rzymskiej na przełomie II i I w.* „Roczniki Humanistyczne” 1962, t. 11, z. 3, s. 101, 128, 133; J. Korpany: *Rozwój politycznej roli jednostki w republice rzymskiej i jego odbicie w literaturze*. Wrocław 1971, s. 61; idem: *Historiografia rzymska epoki archaicznej i cycerońskiej*. Wrocław Kraków 1977, s. 22; D. Dudley: *Roman Society*. London 1970, s. 132.

³⁷ Plut. *Sull.* 6; App. *B. C.* 1, 97, 452 455; M. Jacyńska: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1987, s. 101.

³⁸ Por. Plut. *Sull.* 26; F. Hinard: *Sylla...*, s. 95 96; T. Aleksandrowicz: *Biblioteki prywatne...*, s. 13.

³⁹ Plut. *Sull.* 26; 28.

⁴⁰ Suet. *De gramm.* 12; K. Kumanięcki: *Literatura rzymska. Okres cyceroński*. Warszawa 1977, s. 539.

⁴¹ Cic. *Ad Att.* 4, 10, 1; 4, 11, 2.

⁴² Sall. *Iug.* 95, 3: *facundus*.

że Sulla chyba był nieukiem, skoro rzekł się dyktatury⁴³. Do historii przeszedł jako postać bezdyskusyjnie wybitna, działająca w interesie antydemokratycznej oligarchii senatorskiej. Zmarł w roku 78, w rok po złożeniu dyktatury i wycofaniu się z życia politycznego.

Trzykrotnie konsulem był Gnejusz Pompejusz Wielki (*Cn. Pompeius Magnus*), najpierw w roku 70, a potem w 55 i 52⁴⁴. Jego kultura intelektualna miała specyficzny charakter. Liczne komplementy Cicerona pod jego adresem były bardzo ogólne⁴⁵, a nade wszystko niezmiernie subiektywne, jak na przykład w bardzo apologetycznym przemówieniu Cicerona popierającym przyznanie Pompejuszowi nadzwyczajnych uprawnień⁴⁶. Zresztą w wielu miejscach Ciceron podkreślał mądrość, powagę i bogactwo myśli Pompejusza oraz rozsądne spojrzenie na poruszane tematy⁴⁷. Bezspornym faktem jest natomiast to, że wokół Pompejusza skupiało się wielu ówczesnych uczonych, a wśród nich historyk Teofanes⁴⁸, w jakiejś mierze także Warron⁴⁹, Lukceusz oraz L. Woltacyliusz Pitolaus⁵⁰, a przez pewien czas gramatyk Nikiasz⁵¹. Ponadto autorzy starożytni przytoczyli przykłady, mające świadczyć o pewnym zaciekawieniu Pompejusza filozofią. Plutarch wspomniał, że Posejdonios w obecności Pompejusza wygłosił przemówienie przeciw retorowi Hermagorasowi⁵². Natomiast Ciceron opisał ponowne spotkanie Pompejusza z Posejdoniosem, którego wielki wódz bardzo cenił⁵³. Był ponadto niezwykle hojny dla filozofów, zarówno na Rodos, jak i w Atenach⁵⁴. Na formację intelektualną Pompejusza pewien wpływ miały jego żony⁵⁵, z których Julia,

⁴³ Suet. *Iul.* 77, 1: *Sullam nescisse litteras, qui dictaturam deposuerit.*

⁴⁴ F. Miltner: *Cn. Pompeius Magnus*. In: *RE*. Bd. 21. Stuttgart 1951–1952, kol. 2062–2211, nr 31; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 126.

⁴⁵ Cic. *Brut.* 93, 320; 95, 325; 95, 327.

⁴⁶ Cic. *De imp. Cn. Pomp.* 10; 14; *Cum popul.* 7; 16.

⁴⁷ Cic. *Brut.* 68, 239.

⁴⁸ Cic. *Ad Att.* 5, 11, 3; *Brut.* 93, 320; *Pro Arch.* 10; Vell. *Pat.* 2, 18, 1; Strab. 11, 5, 1; 13, 2, 3; S. Witkowski: *Historiografia grecka i nauki pokrewne. (Chronologia biografii etnografii geografii)*. T. 3. Kraków 1927, s. 196–197; R. Scager: *Pompey. A Political Biography*. Oxford 1979, s. 52; M. H. Crawford: *Greek Intellectuals and Roman Aristocracy in the First Century B.C.* In: *Imperialism in Ancient World*. Ed. P. D. A. Garnsey, C. R. Whittaker. Cambridge 1978, s. 203–204.

⁴⁹ Cic. *Ad Att.* 3, 15, 1; 3, 18, 1.

⁵⁰ Suet. *De gramm.* 27, 1; W. S. Anderson: *Pompey, His Friends, and the Literature of the First Century B.C.* Berkeley–Los Angeles 1963, s. 57.

⁵¹ Suet. *De gramm.* 14, 1.

⁵² Plut. *Pomp.* 42, 10; M. L. Clarke: *The Roman Mind. Studies in the History of Thought from Cicero to Marcus Aurelius*. London 1956, s. 64.

⁵³ Cic. *Tusc.* 2, 25, 61; *Hort.* fr. 44; por. T. Sinko: *Literatura grecka*. T. 2. *Literatura hellenistyczna*. Cz. 2. *Wiek I przed Chr.* Kraków 1948, s. 3–4.

⁵⁴ Plut. *Pomp.* 42, 10–11; por. M. Gelzer: *Pompeius*. München 1949, s. 82.

⁵⁵ Por. M. Hadas: *Sextus Pompey*. New York 1930, s. 15; W. S. Anderson: *Pompey...*, s. 30–56; J. Leach: *Pompey the Great*. London 1978, s. 123–149.

córka Cezara, a następnie Kornelia, córka Metellusa Piusa, były kobietami niepospolitymi w tym względzie⁵⁶. Zdarzało się także, iż Pompejusz brał udział w działalności sądowniczej, choć nieustanna aktywność polityczna i militarna coraz bardziej uniemożliwiała mu angażowanie się w tę dziedzinę⁵⁷. Był jednak Pompejusz osobą otwartą na zagadnienia związane z nauką, mimo że tylko w bardzo umiarkowanym zakresie mógł uczestniczyć w życiu intelektualnym swej epoki. Zapewne w jego gestach sporo było wodzowskiej próżności, ale nie były one obojętne dla ówczesnych intelektualistów, którzy mogli widzieć w Pompejuszu swego mecenasa — wprawdzie niezbyt erudycyjnego, ale pomocnego⁵⁸. Niedostatki jego wykształcenia są niewątpliwe, co wynikało z wczesnego zaangażowania się w działalność wojskową, a potem polityczną. Według Plutarcha przez pewien czas Pompejusz posiadał księgozbiór zdobyty przez jego ojca w Asculum, który jednak rozgrabili stronnicy Cynny⁵⁹. Bezdyskusyjne sukcesy militarne skłaniały Pompejusza do naśladowania zwłaszcza Aleksandra Wielkiego⁶⁰, co także prowadziło do kreowania się na władcę typu orientalnego i popierania rozwoju kultury w swoim otoczeniu, często zresztą w celach propagandowych⁶¹. Ten rys jego działalności potwierdza także przywiązanie do kultu Herkulesa Niezwyciężonego (*Hercules Invictus*, *Ἡρακλῆς ἀνίκητος*)⁶². Formację intelektualną Pompejusza w pewnej mierze odzwierciedlało jego oratorstwo, które według Tacyty charakteryzowało się zwartością i rzeczowością⁶³. Można go więc uważać za uosobienie pragmatycznego Rzymianina, który nie był erudytą (*eruditus*), ale wyróżniał się rozumą, roztropnością i mądrością praktyczną (*prudencia*)⁶⁴. Był jednym z najwybitniejszych wodzów starożytności, wybitnym politykiem, dążącym do jedynowładztwa⁶⁵, który ostatecznie przegrał

⁵⁶ Plut. *Pomp.* 55, 1; App. *B. C.* 2, 83, 351; por. J. van Ooteghem: *Les Caecilii Metelli de la République*. Namur 1968, s. 303.

⁵⁷ Cic. *De leg.* 2, 3, 6; Plut. *Pomp.* 4, 2.

⁵⁸ Por. M. S. Popławski: *Literackie walory...*, s. 8; idem: *Polityczna publicystyka w dobie Cezara i Augusta*. Lublin 1935, s. 13; T. Zieliński: *Rzeczpospolita rzymska*. Do druku podał oraz przedmową opatrzył A. Krawczuk. Katowice 1989, s. 381; W. S. Anderson: *Pompey...*, s. 57–82; J. Korpany: *Rozwój politycznej roli...*, s. 63.

⁵⁹ Plut. *Pomp.* 4, 2: [...] διαρπασάντων.

⁶⁰ Plut. *Pomp.* 2; por. P. A. L. Greenhalgh: *Pompey. The Roman Alexander*. London 1980, s. 11, 122; M. J. Edwards: *Gnaeus Pompeius Magnus: from Teenage Butcher to Roman Alexander*. „Accordia” 1991–1992, vol. 2, s. 69–85.

⁶¹ S. W. Anderson: *Pompey...*, s. 86–87.

⁶² Por. App. *B. C.* 2, 76, 319: [...] Ἡρακλέα ἀνίκητον.

⁶³ Tac. *Dial.* 38, 2.

⁶⁴ Cic. *Brut.* 68, 239: [...] rem prudenter videbat; por. J. van Ooteghem: *Pompée le Grand. Bâtitteur d'empire*. Namur–Louvain–Paris 1954, s. 37; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 72–73.

⁶⁵ E. Meyer: *Caesars Monarchie und das Principat des Pompejus. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.* Stuttgart–Berlin 1922, s. 174; P. A. L. Greenhalgh: *Pompey. The Republican Prince*. London 1981, s. XV, 54.

tę rywalizację z samym Cezarem w rozstrzygającej bitwie pod Farsalos w roku 48 i niedługo potem został podstępnie zamordowany w Egipcie z rozkazu doradców młodocianego króla Ptolemeusza⁶⁶. Nadmierne zaangażowanie w sprawy publiczne sprawiło, że Pompejusz nie zdołał zadbać o stosowne wykształcenie swoich synów, Gnejusza i Sekstusa, którzy po śmierci ojca kontynuowali walkę z Cezarem⁶⁷.

Kolegą Pompejusza w pierwszych dwóch konsulatach, w roku 70⁶⁸ i 55, był Marek Licyniusz Krassus (*M. Licinius Crassus*)⁶⁹, który także wszedł w skład pierwszego triumwiratu zawiązanego w roku 60⁷⁰. Ten wielki bogacz⁷¹, mimo czołowej roli, jaką odgrywał w państwie rzymskim od końca lat siedemdziesiątych, jest stosunkowo mało znany od strony walorów intelektualnych. Cyцерon, którego z Krassusem łączyły przez długi okres nie najlepsze stosunki⁷², uważał go za człowieka miernie wykształconego⁷³, ale nie mógł zaprzeczyć, że uważano go za jednego z najlepszych obrońców⁷⁴, zwłaszcza dzięki starannemu przygotowywaniu się do każdej sprawy oraz umiejętności logicznego argumentowania⁷⁵. Zarzuty Cyцерona, że oratorstwo Krassusa było pozbawione efektownych popisów krasomówczych, są rezultatem wzajemnych animozji i opowiadania się ich obu po stronie odmiennych koncepcji retorycznych. Zresztą sam Cyцерon podczas procesu L. Licyniusza Mureny w roku 63 nazwał Krassusa mężem najwyższej godności, staranności i wymowności. Do opinii tej można by się odnieść sceptycznie, zważywszy że i Cyцерon, i Krassus byli w tym procesie obrońcami Mureny. Jednakże fakt, iż trzecim obrońcą był Hortensjusz, drugi w tym czasie mówca po Cyцерonie, świadczy, że Krassus nie mógł się w tym towarzystwie znaleźć przypadkowo⁷⁶. Podkreślić jednak trzeba, że intelektualne i retoryczne walory Krassusa bardzo wysoko zostały ocenione przez Plutarcha, Wellejusza Paterkulusa i Tacyty⁷⁷. Plutarch dodał jeszcze, że Krassus uchodził za biegłego

⁶⁶ App. B. C. 2, 85, 359–360; Plut. *Pomp.* 77–79.

⁶⁷ Por. M. Hadas: *Sextus Pompey...*, s. 10–20.

⁶⁸ Zob. A. Trojnar: *Konsulat Pompejusza i Krassusa w 70 r. p.n.e.* W: *Rzym antyczny. Polityka i pieniądz*. T. 1. Red. A. Kunisz. Katowice 1993, s. 36–53.

⁶⁹ M. Gelzer: *M. Licinius Crassus*. In: *RE*. Bd. 13. Stuttgart 1926–1927, kol. 295–331, nr 68; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 126.

⁷⁰ Por. Ch. Meier: *Res publica amissa. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik*. Wiesbaden 1966, s. 267.

⁷¹ Plut. *Pomp.* 22, 1.

⁷² Cic. *Ad fam.* 5, 8, 3–5; Dio Cass. 39, 10, 1.

⁷³ Cic. *Brut.* 66, 233: *mediocriter a doctrina instructus*.

⁷⁴ Cic. *Pro Mur.* 23, 48: *vir summa dignitate et diligentia et facultate dicendi M. Crassus*.

⁷⁵ Cic. *Brut.* 66, 233.

⁷⁶ Cic. *Pro Mur.* 4, 11: [...] *Q. Hortensio, M. Crasso clarissimis viris*.

⁷⁷ Plut. *Crass.* 3, 3; 7, 4; *Pomp.* 22, 1; Vell. Pat. 2, 36; Tac. *Dial.* 37, 3; A. M. Ward: *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*. Columbia–London 1977, s. 49.

w historii, a częściowo także w filozofii. Sympatyzował z poglądami Arystotelesa, które poznał pod kierunkiem perypatetyka Aleksandra⁷⁸. Na tym tle obiektywizującą wymowę ma opinia Plutarcha, według której Krassus swoją starannością i pracowitością przewyższał nawet osoby z natury bardzo uzdolnione⁷⁹. Dydaktyczny charakter tej opinii jest oczywisty, ale nie zmienia ona faktu, że pod względem formacji intelektualnej ustępował on tylko największym luminarzom swoich czasów. W tym kontekście trzeba dodać, że triumwir zadbał także o staranne wykształcenie zwłaszcza swego syna Publiusza, o którego walorach intelektualnych bardzo pozytywne mniemanie miał Ciceron⁸⁰, który chwalił go w roku 54, a i po jego śmierci był o nim jak najlepszego zdania⁸¹. Natomiast zupełnie odmiennie oceniał Ciceron drugiego syna triumwira, Marka, co w żaden sposób nie może obciążać Krassusa⁸². Młody Marek mógł być po prostu mniej zdolny. Przeżył ojca i brata, którzy zginęli w roku 53 w czasie wojny z Partami⁸³.

Pięciokrotnym konsulem był trzeci przedstawiciel pierwszego triumwiratu, Gajusz Juliusz Cezar (*C. Iulius Caesar*)⁸⁴. Urząd konsula sprawował najpierw w roku 59, a potem w 48 i kolejno w 46, 45 i 44. Wśród wielokrotnych konsulów był on osobą największego formatu, także pod względem kultury intelektualnej. Tacyt podkreślił duży udział matki, Aurelii, w pierwszym etapie edukacji przyszłego dyktatora⁸⁵, a Swetoniusz zwrócił uwagę na rolę jego nauczyciela, gramatyka M. Antoniusza Gniphona⁸⁶. Wiele zawdzięczał swym studiom, w tym także na Rodos⁸⁷. Decydującą rolę odegrały jednak, w tym przypadku, jego wybitne i wszechstronne zdolności⁸⁸. Erudycja Cezara w sposób dyskretny, aczkolwiek wyrazisty, uwidoczniła się w jego

⁷⁸ Plut. *Crass.* 3, 4; por. A. Garzetti: *M. Licinio Crasso. L'uomo e il politico*. „Athenaeum” 1941, vol. 19, fasc. 1, s. 12; M. L. Clarke: *The Roman Mind...*, s. 64.

⁷⁹ Plut. *Crass.* 3, 2; por. E. F. Adcock: *Marcus Crassus Millionaire*. Cambridge 1966, s. 13; B. A. Marshall: *Crassus. A Political Biography*. Amsterdam 1976, s. 17; A. V. Zadorojnyi: *Tragedy and Epic in Plutarch's „Crassus”*. „Hermes” 1997, Bd. 125, s. 182.

⁸⁰ Cic. *Ad fam.* 5, 8, 4.

⁸¹ Cic. *Brut.* 81, 281.

⁸² Cic. *Ad fam.* 5, 8, 4; R. Syme: *The Sons of Crassus*. „Latomus” 1980, vol. 39, s. 405.

⁸³ Na temat znaczenia tego wydarzenia zob. J. Wolski: *Rok 53 przed Chrystusem. Data przełomowa w dziejach imperializmu rzymskiego*. W: *W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej. Studia historyczne*. Red. A. Kunisz. Katowice 1995, s. 20–30.

⁸⁴ P. Groebe, A. Klotz: *C. Iulius Caesar*. In: *RE*. Bd. 10. Stuttgart 1917–1919, kol. 186–275, nr 131; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 187–188.

⁸⁵ Tac. *Dial.* 28, 5; A. D. Kahn: *The Education of Julius Caesar. A Biography, a Reconstruction*. New York 1986, s. 13.

⁸⁶ Suet. *De gramm.* 7, 1–3; G. Walter: *Cezar*. Przeł. z franc. D. Wilanowska. Warszawa 1983, s. 12; A. D. Kahn: *The Education of Julius Caesar...*, s. 24–25; Ch. Meier: *César*. Traduit de l'allemand par J. Feisthauer. Paris 1989, s. 61.

⁸⁷ Cic. *Brut.* 72, 252; Suet. *Iul.* 4, 1; A. D. Kahn: *The Education of Julius Caesar...*, s. 87.

⁸⁸ Vell. Pat. 2, 36, 2; J. Carcopino: *Jules César*. Paris 1968, s. 127.

pracach. Dzieła *Wojna galijska* (*Commentarii rerum gestarum belli Gallici*) oraz *Wojna domowa* (*Commentarii rerum gestarum belli civilis*), które napisał, same przez się są wymownym przykładem talentu literackiego i ambicji historiograficznych zresztą łączonych z celami propagandowymi⁸⁹. Pojawiają się tam zdania dokumentujące dobrą znajomość dziejów rzymskich⁹⁰. Na tę kompetencję dziejopisarską zwrócili także uwagę Salustiusz, Plutarch i Swetoniusz⁹¹. W pamiętnikach można również znaleźć wypowiedzi świadczące o jego dużej wiedzy geograficznej⁹² i etnograficznej⁹³. Bliska była Cezarowi również problematyka astronomiczna⁹⁴, a ukoronowaniem tych zainteresowań był napisany później traktat astronomiczny *De astris*⁹⁵ oraz reforma kalendarza dokonana za jego dyktatury⁹⁶. Bardzo swobodnie posługiwał się Cezar językiem greckim⁹⁷. Był też autorem pracy *De analogia* poświęconej zagadnieniom językoznawczym⁹⁸. Informacje o jego wysublimowanym znawstwie języka łacińskiego znajdujemy także w korespondencji Cyncerona z Attykiem⁹⁹. Już w młodości dał się poznać Cezar jako utalentowany jurysta, wykorzystując zapewne nie tylko talent oratorski¹⁰⁰, ale także i swą wiedzę prawniczą¹⁰¹. Natomiast zainteresowania filozoficzne Cezara są nam nieco mniej znane. Ze wzmianek o jego replice na Cynceronową pochwałę Katona

⁸⁹ Por. M. Gelzer: *Caesar als Historiker*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 2. Wiesbaden 1963, s. 307–335; M. Rambaud: *L'Art de la déformation historique dans les commentaires de César*. Paris 1953, s. 29–31; F. E. Adcock: *Caesar as a Man of Letters*. Cambridge 1956, s. 15–16; L. Radista: *Julius Caesar and His Writings*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 3. Berlin–New York 1973, s. 417–456; J. Korpany: *Historiografia rzymska...*, s. 22–25; L. Canfora: *Studi di storia della storiografia romana*. Roma–Bari 1993, s. 9–20; R. Mellor: *The Roman Historians*. London–New York 1999, s. 170–179.

⁹⁰ *Caes. B. Gall.* 1, 8, 3–4.

⁹¹ *Sall. Catil.* 51; *Plut. Caes.* 11; *Suet. Iul.* 87.

⁹² *Caes. B. Gall.* 1, 1; 4, 10, 5, 13; 6, 24.

⁹³ *Caes. B. Gall.* 3, 22; 4, 2–6; 4, 10; 5, 12; 6, 11–14; 6, 16.

⁹⁴ *Caes. B. Gall.* 4, 36; 5, 23.

⁹⁵ *Macr. Sat.* 1, 16, 39.

⁹⁶ *Suet. Iul.* 31; 40; *Plut. Caes.* 59; B. Farrington: *Science in Antiquity*. London–New York 1969, s. 220; A. W. Holleman: *Cicero's Reaction to the Julian Calendar*. „*Historia*” 1978, Bd. 27, s. 496–498; Z. Yavetz: *César et son image. Des limites du charisme en politique*. Traduit de l'anglais par E. Banavie. Paris 1990, s. 126–130.

⁹⁷ *Caes. B. Gall.* 5, 48; *Cic. Ad fam.* 13, 15, 2; *Plut. Pomp.* 60, 4; *Dio Cass.* 40, 9, 3.

⁹⁸ *Cic. Brut.* 72, 253; *Suet. Iul.* 56; A. Gell. 1, 10, 4; por. G. Brugnoli: *Caesar grammaticus*. In: *La cultura in Cesare*. Vol. 2. Ed. D. Poli. Roma 1993, s. 585–597; P. Poccetti: *Teorie grammaticali e prassi della „Latinitas” in Cesare*. In: *La cultura in Cesare...*, vol. 2, s. 605.

⁹⁹ *Cic. Ad Att.* 13, 46, 1; M. S. Popławski: *Sylwetki rzymskich uczonych*. Lublin 1939, s. 23; S. Stabryła: *Antyczna teoria literatury*. Kraków 1982, s. 35; P. Poccetti: *Teorie grammaticali e prassi della „Latinitas” in Cesare...*, s. 603.

¹⁰⁰ *Cic. Brut.* 71, 248; 72, 251–252; 75, 261; *Quint. Inst.* 1, 10, 114; T. Aleksandrowicz: *Polityczna rola oratorstwa w działalności Gajusza Juliusza Cezara*. W: *Rzym antyczny. Polityka i pieniądze*. T. 2. Red. A. Kunisz. Katowice 1997, s. 38–48.

¹⁰¹ *Cic. In Catil.* 4, 4; *Plut. Caes.* 4; *Suet. Iul.* 43; 49; 55; *Quint. Inst.* 10, 1, 114.

nie wynika, aby w tej publicystycznej pracy¹⁰² dominującą rolę odgrywały rozważania natury filozoficznej. Wolno jednak sądzić, że Plutarch i Pliniusz¹⁰³ odnotowali jedynie najbardziej sensacyjne wątki polemiki pomiędzy Cezarem a Ciceronem. Ten ostatni uważał swój utwór o Katonie (*Cato*) za pracę o charakterze filozoficznym¹⁰⁴. Dlatego również i Cezar w swoim utworze pt. *Anticato* nie mógł pominąć aspektów filozoficznych, tym bardziej że Ciceron cenił utwór Cezara¹⁰⁵, tak jak i Cezar cenił nie tylko pracę Cicerona o Katonie, ale także podobny utwór pióra Marka Brutusa¹⁰⁶, w którym kwestie filozoficzne odgrywać musiały zasadnicze znaczenie. Dla ilustracji stosunku Cezara do filozofii warto przyrzeć się jego wywodom podczas procesu Katyliny, w których ujawniły się jego epikurejskie sympatie¹⁰⁷. Był także świetnym znawcą literatury greckiej, a zwłaszcza dramatów Eurypidesa¹⁰⁸. W zestawieniu z powyższymi faktami jedynie jako dopełnienie mogą służyć koniunkturalnie wypowiedziane przez Cicerona ogólne pochwały na temat kultury Cezara¹⁰⁹. Był nie tylko wszechstronnym erudytą, ale także świetnym pisarzem i znakomitą mowcą¹¹⁰, co wyjątkowo udanie łączył z talentami wojskowymi i politycznymi najwyższej miary. Był także inspiratorem utworzenia pierwszej w Rzymie biblioteki o charakterze publicznym, której zorganizowanie powierzył Markowi Warronowi — największemu intelektualście swoich czasów¹¹¹. Cel ten zrealizuje jednak dopiero Gajusz Azyniusz Pollion¹¹². O kulturze intelektualnej Cezara świadczy także zadba-

¹⁰² M. S. Popławski: *Polityczna publicystyka...*, s. 173–177.

¹⁰³ Plut. *Caes.* 3; *Cat. Mi.* 11, 4; 52, 4; App. *B. C.* 2, 99, 414; Plin. *Epist.* 3, 12; A. Afzelius: *Die politische Bedeutung des Jüngerer Cato*. C & M 1941, vol. 4, s. 194–196; M. Brożek: *O Cicerona „Katonie” i „Antykatonie” Cezara*. „Meander” 1959, t. 14, s. 321–336; K. Kumaniecki: *Cicerona „Katon”*. „Meander” 1969, t. 24, s. 294–312; idem: *Literatura rzymska...*, s. 152–153.

¹⁰⁴ Cic. *De div.* 2, 1, 3.

¹⁰⁵ Cic. *Ad Att.* 13, 50, 1; 13, 51, 1; *Brut.* 72, 253.

¹⁰⁶ Cic. *Ad Att.* 13, 46, 1.

¹⁰⁷ Sall. *Catil.* 51, 20; E. Paratore: *La problematica sull'epicureismo a Roma*. In: *ANRW*. Tl. I. Bd. 4. Berlin New York 1973, s. 184–191; J. Korpanty: *Terminologia społeczno-polityczna u Lukrecjusza i epikurejski pogląd na aktywność publiczną*. „Meander” 1988, t. 43, s. 266; U. Pizani: *La cultura filosofica di Cesare*. In: *La cultura in Cesare*. Vol. I. Ed. D. Poli. Roma 1993, s. 163–190.

¹⁰⁸ Zob. szerzej T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie...*, s. 76.

¹⁰⁹ Cic. *Pro Deiot.* 1; *Ad fam.* 6, 5, 3; 13, 16, 2.

¹¹⁰ Por. G. V. Sumner: *The Orators in Cicero's „Brutus”*. *Prosopography and Chronology*. Toronto 1973, s. 134–138; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 80–84.

¹¹¹ Suet. *Iul.* 44, 2; Isid. *Orig.* 6, 5, 1; F. Della Corte: *Varrone. Il terzo gran lume Romano*. Firenze 1970, s. 122–123; T. Aleksandrowicz: *Bibliologiczne konteksty działalności Gajusza Juliusza Cezara*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 10. *Prace ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Zysce*. Red. I. Socha. Katowice 1997, s. 133–134.

¹¹² T. Keith Dix: *„Public Libraries” in Ancient Rome: Ideology and Reality*. „Libraries and Culture” 1994, vol. 29, s. 282–283.

nie o staranne wykształcenie swej córki Julii oraz o edukację Oktawiana. Zauważa się również, że w jego otoczeniu znajdowało się sporo osób, które dzięki swym zdolnościom były szczególnie faworyzowane i dostąpiły wysokich zaszczytów. Szczególną cechą osobowości Cezara, bez względu na jej propagandowe konotacje, była jego łagodność (*clementia*)¹¹³. Monarsze aspiracje Cezara¹¹⁴ skłoniły obrońców republikańskiej wolności¹¹⁵ do zamordowania w idy marcowe 44 roku dożywotniego dyktatora (*dictator perpetuus*), którego Luciano Canfora nazwał ostatnio dyktatorem demokratycznym (*il dittatore democratico*)¹¹⁶. Niespełna dwa lata po śmierci, w styczniu 42 roku, Cezar został ogłoszony bogiem (*divus Iulius*), do czego sam dążył¹¹⁷.

Niewiele można powiedzieć o kulturze intelektualnej Gn. Domicjusza Kalwinusa (*Cn. Domitius Calvinus*), konsula z roku 53 i 40¹¹⁸. Cyceron przedstawił najpierw Kalwinusa jako sędziego i byłego pretora z roku 56, który jego zdaniem skompromitował się uniewinnieniem Gabiniusza¹¹⁹ oskarżonego o obrazę majestatu (*de maiestate*)¹²⁰. Następnie Cyceron ujawnił oskarżenia pod adresem Kalwinusa o skandaliczne przekupstwa wyborcze (*de ambitu*), które nie przeszkodziły mu jednak w osiągnięciu tego urzędu na rok 53¹²¹. Nieprzychylnie relacje Cycerona nie zmieniają faktu, że Kalwinus po przejściu na stronę Cezara był wyróżniającym się jego stronnikiem, za co ten go popierał, a w bitwie pod Farsalos ustanowił jednym z głównych dowódców¹²². Natomiast bez powodzenia walczył z królem Pontu Farnace-

¹¹³ M. Dahlmann: *Clementia Caesaris*. In: *Caesar*. Hrsg. D. Rasmussen. Darmstadt 1967, s. 32–47; M. S. Weinstock: *Divus Iulius*. Oxford 1971, s. 241; E. Konik: *Clementia Caesaris jako system ujarzmiania pokonanych*. W: *Antiquitas*. T. 15. Wrocław 1992, s. 97–106.

¹¹⁴ E. Meyer: *Caesars Monarchie und das Principat des Pompejus. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.* Stuttgart–Berlin 1922, s. 465; S. Weinstock: *Divus Iulius...*, s. 333, 340; P. Green: *Caesar and Alexander. Aemulatio, imitatio, comparatio*. *AJAH* 1978, vol. 3, s. 1–26.

¹¹⁵ L. Morawiecki: „*Legum ac libertatis auctor et vindex*” Marek Juniusz Brutus i jego program polityczny. Poznań 2001, s. 5–27.

¹¹⁶ L. Canfora: *Giulio Cesare. Il dittatore democratico*. Roma–Bari 1999, *passim*.

¹¹⁷ S. Weinstock: *Divus Iulius...*, s. 22, 386–391; M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego...*, s. 107–110; J. Scheid: *La religion romaine à la fin de la République et au début de l'Empire. Un problème généralement mal posé*. In: *La fin de la République romaine. Un débat franco-allemand d'histoire et d'historiographie*. Ed. H. Bruhns, J.-M. David, W. Nippel. Paris–Roma 1997, s. 136.

¹¹⁸ A. Stein: *Cn. Domitius Calvinus*. In: *RE*. Bd. 5. Stuttgart 1903–1905, kol. 1419–1424, nr 43; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 227–228.

¹¹⁹ Cic. *Ad Quint.* 3, 4, 1: *De iudiciis duo pretorii sederunt, Domitius Calvinus is aperte absolvit ut omnes viderent; Ad Att.* 4, 18, 1.

¹²⁰ Cic. *Ad Quint.* 3, 1, 15.

¹²¹ Cic. *Ad Att.* 4, 15, 7; 4, 17, 2–3; 4, 18, 3: *candidati consulares omnes rei ambitus; Cic. Ad Quint.* 3, 2, 3: *De ambitu postulati sunt omnes qui consulatum petunt: a Memmio Domitius [...]*.

¹²² *Caes. B. civ.* 3, 89, 2; *Plut. Caes.* 44; *App. B. C.* 2, 76, 317.

sem w roku 48¹²³ i niefortunnie kierował ekspedycją na Morzu Jońskim w dniu bitwy pod Filipi w 42 roku¹²⁴. Można go uznać za polityka, który zręcznie wiązał się ze zwycięzcami — najpierw z Cezarem, a potem z Oktawianem. Wszystko wskazuje na to, że Kalwinus swoją karierę zawdzięczał przede wszystkim ambicjom politycznym i talentom wojskowym. Nie miał ponadto skrupułów w pozyskiwaniu i wydawaniu pieniędzy na działalność polityczną. Źródła nie wspominają o innych cechach jego umysłowości albo o aktywności w senacie¹²⁵, oprócz działalności sędowniczej¹²⁶, w której nie należał do sędziów uczciwych¹²⁷. Po drugim konsulacie otrzymał w zarząd Hiszpanię, gdzie dał przykład surowości¹²⁸. Dożył późnej starości, umarł po roku 20¹²⁹.

Dwukrotnie konsulem był Publiusz Serwiliusz Watia Izauryjski (*P. Servilius Vatia Isauricus*), najpierw w roku 48, a potem w 41¹³⁰. W czasie pretury w 54 roku wykazał się on pewną niezależnością, oskarżając Gajusza Messiusa, który był legatem Cezara w Galii, a którego bronił Cynceron¹³¹. Serwiliusz był stronnikiem Cezara¹³² i później Cynceron poprzez Attyka zabiegał o jego protekcję jako konsula, gdy chciał w 48 roku powrócić do Rzymu po odstąpieniu od pompejańczyków pokonanych pod Farsalos¹³³. Dobre stosunki starał się z nim utrzymywać także Cynceron w roku 46, gdy Serwiliusz był namiestnikiem w Azji. Z tego okresu zachowało się kilka krótkich listów Cyncerona do Izaurykusa, w których protegował on swoich znajomych¹³⁴. Natomiast w dwóch listach Cynceron przedstawił swoje nadzieje, jakie wiązał z Cezarem¹³⁵. Ponadto w pierwszym z nich wspomniął o liście otrzymanym od Serwiliusza, który określił jako przyjemny¹³⁶, ale nie poruszający spraw publicznych. Ten kurtuazyjny tekst zamykają pochwały dotyczące ojca adresata, konsula z roku 79. Wcześniej wspomniane listy polecające dowiodły,

¹²³ B. *Alexan.* 2, 34, 1–40, 5; *Liv. Per.* 112; *Suet. Iul.* 36, 1; *Plut. Caes.* 50; *App. B. C.* 2, 91, 381.

¹²⁴ *App. B. C.* 4, 115, 479–487.

¹²⁵ F. X. Ryan: *Rank and Participation in the Republican Senate*. Stuttgart 1998, s. 357–375.

¹²⁶ *Cic. Ad Quint.* 2, 3, 6.

¹²⁷ *Cic. Ad Quint.* 3, 4, 1.

¹²⁸ *Vell. Pat.* 2, 78, 3.

¹²⁹ T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 560.

¹³⁰ F. Münzer: *P. Servilius Vatia Isauricus*. In: *RE*. Bd. 2A. Stuttgart 1921–1923, kol. 1798–1802, nr 67; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 272.

¹³¹ *Cic. Ad Att.* 4, 15, 9.

¹³² *Plut. Caes.* 37; *App. B. C.* 2, 48, 196.

¹³³ *Cic. Ad Att.* 11, 5, 3: [...] *etiam Servilio conscribas, ut tibi videbitur, meo nomine.*

¹³⁴ *Cic. Ad fam.* 13, 66; 13, 67; 13, 69; 13, 70; 13, 71; 13, 72.

¹³⁵ *Cic. Ad fam.* 13, 68, 2: *Sperare tamen videor Caesari, collegae nostro [...]; 13, 66, 2: [...] magnam spem habemus freti collegae tui [...].*

¹³⁶ *Cic. Ad fam.* 13, 68, 1: *Gratae mihi vehementer tuae litterae fuerunt.*

że Ciceron nie był bezinteresowny w tych uprzejmych gestach. O zaistnieniu tej korespondencji zadecydowały względy polityczne i prywatne, ale w jednym z listów Ciceron wspomniał o zamięłowaniach naukowych protegowanej osoby¹³⁷, co świadczy, że miało to pewne znaczenie także dla Serwiliusza. Po śmierci Cezara Izaurykus wspólnie z Ciceronem wystąpił przeciw Antoniuszowi¹³⁸, ale nie zawsze w pełni zgadzał się z wielkim mówcą¹³⁹. Niemniej sposób, w jaki Ciceron wyrażał się o Serwiliuszu, świadczy, że był on osobą nie tylko wpływową, ale także szanowaną¹⁴⁰. Różnili się także w innych sprawach, czasem nawet gwałtownie¹⁴¹ i Ciceron nie szczędził wtedy ostrych słów, nazywając go człowiekiem niezbyt rozsądnym¹⁴². Izaurykus był jednak elastycznym politykiem, zdolnym do kompromisów, dzięki czemu nie podzielił tragicznego losu Cicerona, lecz osiągnął niebawem kolejny konsulat.

Również dwukrotnie konsulem był triumwir Marek Emiliusz Lepidus (*M. Aemilius Lepidus*), najpierw w roku 46, a potem w 42¹⁴³. Jego kariera rozwijała się u boku Cezara, którego w roku 49 ogłosił dyktatorem jako urzędujący pretor¹⁴⁴. W roku następnym był namiestnikiem w Hiszpanii¹⁴⁵, a po pierwszym konsulacie Cezar mianował go dowódcą jazdy (*magister equitum*) na lata 45–44. Wraz z Antoniuszem należał do najbliższych przyjaciół Cezara¹⁴⁶, co ma swoją wymowę, zważywszy na nieprzeciętną osobowość dyktatora. Po śmierci Cezara odegrał ważną rolę jako *magister equitum*, z którym musiano się liczyć¹⁴⁷. W wygłoszonej wtedy mowie¹⁴⁸ Lepidus zręcznie¹⁴⁹ reagował na panujące nastroje, w konsekwencji powierzono mu godność najwyższego kapłana (*pontifex maximus*), o czym histo-

¹³⁷ Cic. *Ad fam.* 13, 66: [...] *hominis omnibus mecum studiis officiisque coniunctissimi* [...].

¹³⁸ Cic. *Ad fam.* 12, 2, 1; Cic. *Phil.* 7, 9, 27; 9, 1, 3; 11, 10, 25; 12, 2, 5; 13, 21, 50; 14, 4, 11.

¹³⁹ Cic. *Phil.* 9, 1, 3.

¹⁴⁰ Cic. *Phil.* 12, 2, 5: *P. Servili: tuis enim severissimis gravissimisque sententiis*; *Phil.* 9, 1, 3: *P. Servilio, clarissimo viro*.

¹⁴¹ Cic. *Ad fam.* 10, 12, 3: *eo autem die magna mihi pro tua dignitate contentio cum Servilio*.

¹⁴² Cic. *Ad Brut.* 2, 3: *Ego hic cum homine furioso satis habeo negoti, Servilio [...] hominem parum sanum* [...].

¹⁴³ P. von Rohden: *M. Aemilius Lepidus*. In: *RE*. Bd. 1. Stuttgart 1894, kol. 556–561, nr 73; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, s. 293–294.

¹⁴⁴ *Caes. B. C.* 2, 21, 5; *App.* 2, 48, 196; *Plut. Caes.* 37.

¹⁴⁵ Por. K. E. Welch: *The Career of M. Aemilius Lepidus 49–44 B. C.* „Hermes” 1995, Bd. 123, s. 453.

¹⁴⁶ *Plut. Caes.* 67, 2: [...] *μάλιστα φίλοι Καίσαρος*; por. R. D. Weigel: *Lepidus. The Tarnished Triumvir*. London 1992, s. 30.

¹⁴⁷ *App. B. C.* 2, 119, 502; zob. Z. Yavetz: *The Personality of Augustus. Reflections on Syme's „Roman Revolution”*. In: *Between Republic and Empire*. Ed. K. A. Raaflaub, M. Toher. Berkeley Los Angeles Oxford 1990, s. 29.

¹⁴⁸ *App. B. C.* 2, 131, 548–132, 553.

¹⁴⁹ *App. B. C.* 2, 132, 552: *τεχνάζοντα*.

rycy antyczni piszą z przekąsem¹⁵⁰. Natomiast Cyceron w piątej *Filipice* wyrażał się o mądrości Lepidusa z największym uznaniem¹⁵¹, co oczywiście miało służyć pozyskaniu go do walki z Antoniuszem. Z kolei w liście adresowanym do Lepidusa odwoływał się do jego rozsądku, obawiając się, aby nie porozumiał się on z Antoniuszem¹⁵². Kilka miesięcy później Lepidus został jednym z triumwirów i zgodził się na proskrybowanie między innymi Cycerona¹⁵³ i własnego brata, którego szczególnie nienawidził¹⁵⁴. W następnym roku był powtórnie konsulem. Z drugiego triumwiratu został ostatecznie wyłączony w roku 36 przez Oktawiana, który pozostawił mu jednak do końca życia godność najwyższego kapłana¹⁵⁵. Lepidus sprawował ją aż do śmierci w roku 12 i jako wielki przegrany zostawił po sobie nie najlepszą pamięć¹⁵⁶, ale trzeba przyznać, że pewnych zdolności mu nie brakowało¹⁵⁷.

Marek Antoniusz (*M. Antonius*) po raz pierwszy był konsulem razem z Cezarem w roku 44, a później został jeszcze wybrany na ten urząd dwukrotnie, na rok 34 i 31¹⁵⁸. Ze zrozumiałych względów Cyceron nie przedstawił nam pozytywnych informacji na temat formacji intelektualnej triumwira — jak się okazało, swego śmiertelnego wroga. Skwapliwie natomiast zarzucił mu brak jakichkolwiek dokonań naukowych¹⁵⁹. Wellejusz Paterkulus zaznaczył mimochodem, że od Antoniusza zbiegł Kw. Deliusz, który był jego dowódcą i kronikarzem w okresie wyprawy partyjskiej¹⁶⁰. Sugestywny jest również bezwzględny stosunek Antoniusza nie tylko do Cycerona, ale także do Marka Warrona¹⁶¹. Powyższe opinie nie są jednak argumentami wystarczającymi do wysunięcia tezy o nieuctwie Antoniusza, zwłaszcza wobec odnotowanych przez Appiana przejawów pewnego zaciekawienia ze strony trium-

¹⁵⁰ Liv. *Per.* 117; Vell. *Pat.* 2, 63, 1; App. *B. C.* 2, 132, 552; por. R. D. Weigel: *Lepidus...*, s. 44.

¹⁵¹ Cic. *Phil.* 5, 15, 40: *humanitate et sapientia sua M. Lepidus [...]*.

¹⁵² Cic. *Ad fam.* 10, 27, 2: *Tu pro tua prudentia [...]*; zob. także *Ad fam.* 10, 21, 1–6.

¹⁵³ Liv. *Per.* 120; Vell. *Pat.* 2, 65, 2–66, 3; Suet. *Aug.* 27; Plut. *Ant.* 19; Cic. 46, 2–5; App. *B. C.* 4, 6, 21; zob. E. Badian: *M. Lepidus and the Second Triumvirate*. „*Arctos*” 1991, vol. 25, s. 5–16; A. M. Gowing: *Lepidus. The Proscriptions and the „Laudatio Turiae”*. „*Historia*” 1992, Bd. 41, s. 283–284.

¹⁵⁴ Cic. *Ad Brut.* 2, 2, 1: *Lepidi, tui necessarii, qui secundum fratrem adfinis habet quos oderit proximos*; Plut. *Cic.* 46, 5: *Παύλου δὲ τὰδελεφοῦ Λέπιδου*.

¹⁵⁵ Suet. *Aug.* 16; App. *B. C.* 5, 126, 523; Cass. Dio. 44, 53, 6.

¹⁵⁶ Suet. *Aug.* 31; App. *B. C.* 5, 126, 524.

¹⁵⁷ Por. K. E. Welch: *The Career of M. Aemilius Lepidus...*, s. 254.

¹⁵⁸ P. Groebe: *M. Antonius*. In: *RE*. Bd. 1. Stuttgart 1894, kol. 2595–2614, nr 30; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 315–316.

¹⁵⁹ Cic. *Phil.* 2, 8, 20: *te neque illos neque ullas omnino litteras nosse*.

¹⁶⁰ Vell. *Pat.* 2, 83, 1–2.

¹⁶¹ Por. F. Della Corte: *Varrone...*, s. 201–203; A. Garzetti: *Varrone nel suo tempo*. In: *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*. T. 1. Rieti 1976, s. 91–110.

wira problematyką naukową¹⁶². Nie można obciążać go z powodu zabrania części biblioteki pergameńskiej i włączenia jej zbiorów do sławnej biblioteki aleksandryjskiej¹⁶³, ponieważ posunięciem tym nie różnił się od swych światłych poprzedników, którzy postępowali podobnie. Niemniej brak informacji źródłowych, które podnosiłyby jego walory intelektualne, skłania do refleksji, że w rodzie Antoniuszów nie przywiązywano większej wagi do gruntownej edukacji¹⁶⁴. Autorzy antyczni na ogół krytycznie oceniali nauczycieli Marka Antoniusza¹⁶⁵. Ale Appian dwukrotnie odnotował, że Antoniusz w Aleksandrii i Atenach słuchał wykładów tamtejszych uczonych¹⁶⁶. Absolutnie nie można odmówić mu żywej inteligencji, a zwłaszcza talentu oratorskiego, który odziedziczył po swym słynnym przodku, konsulu z roku 99¹⁶⁷. Krytyczne uwagi Cyserona miały więc charakter bardzo subiektywny i jednostronny, podobnie jak i późniejsze ataki Oktawiana¹⁶⁸. Pozostaje jednak faktem, iż Antoniusz nie należał do konsulów wyróżniających się kulturą intelektualną. Jego kariera związana była przede wszystkim z działalnością wojskową, a w tej dziedzinie jego zdolności były powszechnie cenione i dlatego uchodził za najpotężniejszego przyjaciela Cezara¹⁶⁹. Impulsywny temperament współgrał z aktywnością polityczną w warunkach zaciętej wojny domowej, w której subtelni intelektualisci częściej okazywali się ofiarami niż zwycięzcami. Jednak z chwilą gdy swą myśl polityczną zaczął realizować poprzez dążenie do stworzenia uniwersalnej monarchii na wzór orientalny, stało się oczywiste, że naśladować Aleksandra Macedońskiego i wywodząc się od Heraklesa, a na koniec kreując się na Nowego Dionizosa¹⁷⁰, musiał przegrać z Oktawianem, który zrećcznie odwoływał się do tra-

¹⁶² App. B. C. 5, 11, 44.

¹⁶³ T. Aleksandrowicz: *Oddziaływanie bibliotek hellenistycznych na kulturę Republiki Rzymskiej*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 9. *Prace ofiarowane Adamowi W. Jaroszowi*. Red. I. Socha, B. Zyska. Katowice 1995, s. 108.

¹⁶⁴ L. Piotrowicz: *De M. Antonii in M. Tullium Ciceronem invectivis*. In: *Charisteria Casimiro de Morawski Septuagenario oblata ab amicis, collegis, discipulis*. Cracoviae 1922, s. 221–230; J. Lindsay: *Marc Antony. His World and His Contemporaries*. London 1936, s. 4; E. G. Huzar: *Mark Antony. A Biography*. Minneapolis 1978, s. 22.

¹⁶⁵ Cic. *Phil.* 2, 17, 43; 11, 6, 14; Suet. *De gramm.* 28–29; *Aug.* 86.

¹⁶⁶ App. B. C. 5, 11, 44; 5, 76, 323: ἐς διδασκάλων διατριβὰς ἢ ἀκροάσεις.

¹⁶⁷ Por. E. G. Huzar: *Mark Antony...*, s. 26; F. Chamoux: *Marc Antoine dernier prince de l'Orient grec*. Paris 1986, s. 29–31, 394; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 96–98.

¹⁶⁸ Suet. *Aug.* 86.

¹⁶⁹ App. B. C. 2, 114, 478: φίλον [...] δυνάτοτατον.

¹⁷⁰ Plut. *Ant.* 60, 5: Διόνυσος νέος; por. Plut. *Ant.* 24; L. Piotrowicz: *Kult panującego w starożytności*. Poznań 1922, s. 27, a zwłaszcza L. Morawiecki: *Władza charyzmatyczna w Rzymie u schyłku republiki (lata 44–27 p.n.e.)*. Rzeszów 1989, s. 123–174; G. Marasco: *Marco Antonio „Nuovo Dionisio” e il „De sua ebrietate”*. „Latomus” 1992, vol. 51, s. 538–548; U. Huttner: *Marcus Antonius und Heracles*. In: *Rom und der Griechische Osten*. Hrsg. Ch. Schubert, K. Brodersen, U. Huttner. Stuttgart 1995, s. 103–112.

dycji rzymskiej¹⁷¹. Śmierć Antoniusza i Kleopatry w roku 30, po wcześniej przegranej bitwie pod Akcjum, zapoczątkowała rzeczywiste jedynowładztwo Oktawiana.

Oktawian (*C. Iulius Caesar Octavianus*) był konsulem po raz pierwszy w roku 43¹⁷². Później urząd ten piastował jeszcze dwunastokrotnie, w tym siedem razy już jako August¹⁷³. W okresie wydarzeń idów marcowych 44 roku Oktawian przebywał na studiach w Apollonii, dokąd wcześniej wysłał go sam Cezar¹⁷⁴. Natomiast w dzieciństwie bardzo pozytywny wpływ na jego edukację wywarła matka Attia¹⁷⁵. Swe wyjątkowe zdolności¹⁷⁶ rozwijał także w latach następnych¹⁷⁷. Przywiązywał później również wagę do edukacji członków swej rodziny¹⁷⁸. W swoim domu na Palatynie miał specjalne pomieszczenie przeznaczone do studiowania i dawał różne dowody zrozumienia dla nauki¹⁷⁹. Specyficzny charakter miały jego *Res gestae*, w których zawarte zostały również elementy autobiograficznej pracy historiograficznej¹⁸⁰. Był ponadto August autorem pamiętników *De vita sua*, które spisał w trzynastu księgach¹⁸¹. Historyczno-publicystyczny charakter miał utwór Augusta polemizujący z pochwałą Katona Utyceńskiego, zredagowaną nigdyś przez Marka Brutusa¹⁸². I wreszcie jego zainteresowania filozoficzne znalazły pewne odbicie w pracy *Hortationes ad philosophiam*¹⁸³. Znane są także jego próby poetyckie i związki z najwybitniejszymi pisarzami rzymskimi swojej epoki¹⁸⁴ oraz niemałe zdolności oratorskie¹⁸⁵. Podkreślić trzeba, że właśnie z osobą Oktawiana-Augusta i jego długim panowaniem ściśle wiąże się rozwój życia naukowego i literackiego. Oczywiście, iż zasygnalizowane tutaj postawy odnoszą się głównie do epoki cesarskiej, niemniej, łącznie

¹⁷¹ L. Morawiecki: *Władza charyzmatyczna...*, s. 174.

¹⁷² O. Seeck, K. Fitzler: *C. Iulius Caesar Octavianus*. In: *RE*. Bd. 10. Stuttgart 1917—1919, kol. 275—381, nr 132; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 336—337.

¹⁷³ Por. Suet. *Aug.* 26; *Aug. Res gestae* 4: *Consul fueram ter deciens*.

¹⁷⁴ Suet. *Aug.* 8; Vell. *Pat.* 2, 59, 4; Liv. *Per.* 117.

¹⁷⁵ Tac. *Dial.* 28, 5; por. P. Southern: *Augustus*. New York 1998, s. 3—4.

¹⁷⁶ Vell. *Pat.* 2, 59, 4.

¹⁷⁷ Suet. *Aug.* 84; 8; Aur. Vict. *De Caes.* 1, 5; Incert. Auct. *Epit. De Caes.* 1, 17; zob. L. Piotrowicz: *Cesarz August*. Kraków 1937, s. 5—7; M. S. Popławski: *Oktawian August*. Lublin 1938, s. 27, 37; J. Korpanty: *Rzeczpospolita potomków Romulusa...*, s. 249—254.

¹⁷⁸ Suet. *Aug.* 48; 64.

¹⁷⁹ Suet. *Aug.* 42.

¹⁸⁰ Por. M. S. Popławski: *Polityczna publicystyka...*, s. 227—238; H. J. Diesner: *Augustus und sein Tatenbericht. Die „Res gestae Divi Augusti“ in der Vorstellungswelt ihrer und unserer Zeit*. „Klio” 1985, Bd. 67, s. 35—42; E. S. Ramage: *The Date of Augustus „Res Gestae”*. „Chiron” 1988, Bd. 18, s. 81.

¹⁸¹ Suet. *Aug.* 85; 86; por. *HRF*, s. 252—261.

¹⁸² Suet. *Aug.* 85.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie...*, s. 95—96.

¹⁸⁵ Idem: *Elita władzy...*, s. 100—102.

z wcześniejszymi, kreślą one pełniejszy obraz jego potencjalnych możliwości intelektualnych, które tkwiły w nim już w roku 43, gdy jako senator w wieku dziewiętnastu lat sięgał po pierwszy konsulat¹⁸⁶. Te zdolności rozwinięte zostały w następnych latach, gdy otoczony najwybitniejszymi umysłami swoich czasów mógł czerpać z ich dokonań, wiedzy i doświadczeń. Trudno wskazać na punkt szczytowy tego rozwoju, zwłaszcza że Swetoniusz podkreślił, iż Oktawian w naukach wyzwolonych szkolił się od wczesnej młodości gorliwie i bardzo wytrwale, także podczas wojny mutyńskiej¹⁸⁷. Pilnie studiował grekę pod kierunkiem retora Apollodora z Pergamonu, a potem pogłębiał swoje wykształcenie, przebywając w towarzystwie filozofa Arejosa z Aleksandrii oraz jego synów¹⁸⁸. Niemniej Swetoniusz zauważył, że Oktawian, mając bogatą wiedzę, nie opanował jednak języka greckiego na tyle, aby nim swobodnie władać¹⁸⁹. Życzliwie i cierpliwie słuchał głośnego odczytywania nie tylko poezji i historii, lecz także mów i dialogów¹⁹⁰. Przede wszystkim jednak ze wszech miar popierał osoby najbardziej utalentowane¹⁹¹. W roku 28 utworzył łacińsko-grecką bibliotekę w portykach ufundowanej wtedy świątyni Apollina na Palatynie¹⁹², a później drugą, również dwujęzyczną, w portyku Oktawii na Polu Marsowym¹⁹³. O formacji intelektualnej Oktawiana świadczy także umiejętność rozważnego i cierpliwego budowania swojej pozycji politycznej. W tym działaniu kierował się nie tylko doskonałym wyczuciem oczekiwań społecznych, ale także ocenami niezmiernie racjonalnymi, niemal chłodnymi analizami, za którymi stała mądrość (*sapientia*) i roztropność (*prudencia*). Stopniowo budował swoją pozycję, odwołując się do wartości oraz idei republikańskich i świadomie zmierzał do jedynowładztwa¹⁹⁴. Oficjalna deifikacja Cezara w 42 roku była pierwszym krokiem na drodze Oktawiana ku boskości, jako syn boskiego Juliusza (*divi Iulii filius*) mógł w tym kierunku wykonywać kolejne ruchy¹⁹⁵. Podczas walk z zabójcami Cezara służyły temu odniesienia do Marsa Mściciela (*Mars Ultor*), a w okresie rozstrzygającego boju z Antoniuszem — nawiązania do

¹⁸⁶ Aug. *Res gestae* 1; Suet. *Aug.* 26.

¹⁸⁷ Suet. *Aug.* 84.

¹⁸⁸ Suet. *Aug.* 89.

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Suet. *Aug.* 89: *recitantis et benigne et patienter audit, nec tantum carmina et historias, sed et orationes et dialogos.*

¹⁹¹ Suet. *Aug.* 89: *Ingenia saeculi sui omnibus modis fovit.*

¹⁹² Por. Suet. *Aug.* 29; Aug. *Res gestae* 19; L. Bruce: *Palace and Villa Libraries from Augustus to Hadrian*. „Journal of Library History” 1986, vol. 21, s. 510.

¹⁹³ Suet. *Aug.* 29.

¹⁹⁴ E. Betti: *La crisi della repubblica e la genesi del principato in Roma*. Roma 1982, s. 507.

¹⁹⁵ Por. S. Weinstock: *Divus Iulius*., s. 387; S. A. Śnieżewski: *Problem boskości Oktawiana-Augusta w poezji augustowskiej*. Kraków 1993, s. 23–24; P. Southern: *Augustus*..., s. 61–63.

Apollina (*Apollo Actius*)¹⁹⁶. Przede wszystkim jednak rozumiał, że po latach wojen domowych prowadzonych w imię republikańskiej wolności (*libertas*) powszechnie oczekiwano pokoju (*pax*)¹⁹⁷, a o jego geniuszu politycznym świadczy to, że w styczniu 27 roku doprowadził do przekształcenia państwa rzymskiego w Cesarstwo, zyskując miano odnowiciela Republiki i tytuł Augusta¹⁹⁸. We wszystkich tych działaniach uwidoczniło się postępowanie racjonalne, czerpiące z wiedzy, doświadczenia i tradycji¹⁹⁹.

*

Spośród 13 przedstawionych konsulów wielokrotnych największe osiągnięcia o charakterze kreatywnym miał Cezar, który był autorem różnorodnych dzieł. Na jego tle bardzo skromnie przedstawiają się historiograficzne poczynania Sulli. Specyficzny charakter miały zwłaszcza późniejsze dokonania twórcze Oktawiana. Za najwybitniejszych mówców uchodzili Cezar i Scypion, ale utalentowanym oratorem okazał się także Antoniusz. Ostatecznie do historii nauki i literatury przeszły głównie dzieła Cezara.

Jednak o kulturze intelektualnej tej grupy świadczą nie tylko prace napisane przez ich przedstawicieli. Scypion i Cezar byli konsulami najwyższego formatu i wprost zadziwiają szerokością horyzontów myślowych oraz rozległością erudycji. Oktawian wszystkich przewyższył mądrością myśli i działalnością politycznej. Pozytywny jest także wizerunek Krassusa. Ostrożnie oceniać trzeba Sullę, Pompejusza i Marka Antoniusza, Kalwinusa, Serwiliusza

---

¹⁹⁶ Por. Aug. *Res gestae* 21–24; Suet. *Aug.* 28; M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego...*, s. 113–117; L. Morawiecki: *Władza charyzmatyczna...*, s. 194–266; P. Zanker: *August i potęga obrazów*. Przeł. L. Olszewski. Podał do druku L. Mrozwicz. Poznań 1999, s. 91, 199.

¹⁹⁷ Tac. *Hist.* 1, 1, 1; J. Korpanty: *Rozwój politycznej roli...*, s. 91; M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego...*, 119–120; J. Elsner: *Cult and Sculpture: Sacrifice in the Ara Pacis Augustae*. JRS 1991, vol. 81, s. 58–61.

¹⁹⁸ Aug. *Res gestae* 34; R. Syme: *La révolution romaine*. Traduit de l'anglais par R. Stuveras. Paris 1978, s. 15, 298; J. Korpanty: *Myśl polityczna republiki rzymskiej*. Wrocław–Kraków 1977, s. 29; Ch. Meier: *C. Caesar Divi filius and the Formation of the Alternative in Rome*. In: *Between Republic and Empire*. Ed. K. A. Raaflaub, M. Toher. Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, s. 70; W. K. Lacey: *Augustus and the Principate. The Evolution of the System*. Leeds 1996, s. 95; E. Cizek: *La formation du principat d'Auguste*. „Latomus” 1998, vol. 57, s. 73; D. Kienast: *Augustus. Princeps und Monarch*. Darmstadt 1999, s. 78; F. Millar: *The First Revolution: Emperor Caesar, 36–28 B. C.* In: *La révolution romaine après Ronald Syme. Bilans et perspectives*. Genève 1999, s. 30; A. Ziółkowski: *Storia di Roma*. Milano 2000, s. 312.

¹⁹⁹ C. Moatti: *La crise de la tradition à la fin de la république romaine à travers la littérature juridique et la science des antiquaires*. In: *Continuità e trasformazioni fra repubblica e principato. Istituzioni, politica, società*. Ed. M. Pani. Bari 1991, s. 45; Z. Yavetz: *The Personality of Augustus...*, s. 21–41.

Izauryjskiego i Lepidusa. Natomiast ponuro rysują się postaci Mariusza, Cynny i Karbona.

We współtworzeniu środowisk intelektualnych największą rolę odegrał Scypion i w mniejszym stopniu Cezar. Również Pompejusz, Krassus oraz Sulla i Antoniusz mieli w tym względzie pewne zasługi. Później zrealizowane zostały nadzwyczajne możliwości Oktawiana-Augusta i jego otoczenia w dziedzinie mecenatu kulturalnego.

W odniesieniu do żadnego z konsulów wielokrotnych nie można powiedzieć, że kolejne elekcje zawdzięczał przede wszystkim swej kulturze intelektualnej. W ich karierach decydującą rolę odegrały zdolności militarne, sytuacja oraz powiązania polityczne. Cechy wybitnych wodzów, polityków, intelektualistów i erudytych najlepiej połączył Cezar, który był konsulem pięć razy, ale o dwa konsulaty więcej osiągnął Mariusz będący wyłącznie świetnym wodzem.

Fakt, że postaciami o najwyższej kulturze intelektualnej byli Scypion i Cezar — osoby chronologicznie otwierające i zamykające tę grupę konsulów — świadczy, że w ostatnim stuleciu istnienia Republiki kariery polityczne nie przebiegały według jednego wzorca. Potwierdza to także przykład Mariusza z jego intelektualną miernością, który wśród konsulów wielokrotnych był jedynym *człowiekiem nowym*, ponieważ inny *homo novus* — Marek Ciceron — okazał się najwybitniejszym intelektualistą z wszystkich konsulów. Poza wszelkimi porównaniami sytuować trzeba nadzwyczajną karierę Oktawiana, którego format intelektualny pełniej uwidocznił się po roku 43.

ROZDZIAŁ III

KULTURA INTELEKTUALNA KONSULÓW Z LAT 146–71

Historycy dziejów starożytnego Rzymu wyróżniają w schyłkowym okresie Republiki dwa etapy i nazywają pierwszy z nich fazą kryzysu, która trwała do roku 71 włącznie¹. W świetle przyjętych zatem ram chronologicznych obejmuje ona lata od 146 do 71. W tym okresie urząd konsula pełniły 144 osoby ze 156 konsulatami. W liczbie tej 8 konsulów było *homines novi*, a 4 — konsułami wielokrotnymi² i obie te grupy zostały scharakteryzowane w rozdziałach poprzednich. W tym miejscu przedstawione zostaną sylwetki tych spośród 132 konsulów z lat 146–71, którzy nie byli ani *homines novi*, ani konsułami wielokrotnymi, a o których kulturze intelektualnej znalazły się w materiale źródłowym jakieś informacje lub sugestie.

Bardzo lakoniczną wzmiankę w swej pracy o przyjaźni (*Laelius de amicitia*) zamieścił Ciceron na temat Kwintusa Fabiusza Maksymusa Emilianusa (*Q. Fabius Maximus Aemilianus*), konsula z roku 145³, syna Emiliusza Paulusa⁴, a starszego brata Scypiona Młodszego⁵. Ciceron stwierdził tam, że Fabiusz pod żadnym względem nie dorównywał Scypionowi⁶. Ogólnikowość tej opinii nie upoważnia do wyciągania poważniejszych wniosków na temat kultury intelektualnej Fabiusza Emilianusa. Sugestie Polibiusza i Plutarcha

¹ Por. M. Jaczynowska: *Dzieje Imperium Romanum*. Warszawa 1995, s. 113, 142.

² W latach 146–71 było 5 konsulów wielokrotnych, ale Mariusz uwzględniony już został w liczbie 8 *homines novi* — por. rozdział pierwszy.

³ F. Münzer: *Q. Fabius Maximus Aemilianus*. In: *RE*. Bd. 6. Stuttgart 1909, kol. 1792–1794, nr 109; T. R. S. Broughton: *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 1. 509 B.C. – 100 B.C. New York 1951, s. 469.

⁴ Liv. 44, 35; 44, 45; 45, 27; 45, 34; 45, 40.

⁵ Cic. *De amic.* 19, 69; 25, 96; *Parad.* 6, 2, 48; Liv. 40, 27; 40, 45.

⁶ Cic. *De amic.* 19, 62.

potwierdzają, że problemy kultury nie były mu obce⁷. Otrzymał on również rzetelne wykształcenie jak młodszy brat, a fakt, że nie rozwinął swej aktywności kulturalnej na podobną skalę, nie może oznaczać, iż jego poziom intelektualny budził jakieś wątpliwości Cyncerona. Po prostu, jak prawie wszyscy jego współcześni, znalazł się Fabiusz w cieniu wielkiego brata.

Serwiusz Sulpicjusz Galba (*Ser. Sulpicius Galba*), konsul z roku 144⁸, był człowiekiem nie tylko wykształconym, ale także uczonym⁹ i pod tym względem zestawianym z Leluszem i Scypionem Młodszym¹⁰. Swoją wiedzę prawniczą¹¹, w połączeniu z wielkim talentem oratorskim, wykorzystywał ze szczególnym powodzeniem w działalności adwokackiej¹².

Ze wzmianek Plutarcha wynika, że Appiusz Klaudiusz Pulcher (*Ap. Claudius Pulcher*), konsul z roku 143¹³, posiadał wiedzę i doświadczenie prawnicze, ponieważ był jednym z doradców Tyberiusza Grakcha, swego zięcia¹⁴.

Kwintus Cecyliusz Metellus Macedoński (*Q. Caecilius Metellus Macedonicus*), drugi konsul w roku 143¹⁵, uchodził przede wszystkim za wybitnego mówcę¹⁶. Znany był także jego konflikt ze Scypionem Młodszym na tle odmiennych koncepcji politycznych. W jednej z mów obrończych wystąpił przeciw Afrykańczykowi, który był oskarżycielem w tej samej sprawie. Występował także przeciw Tyberiuszowi Grakchowi. W czasach Augusta znana była mowa Metellusa na temat problemów demograficznych¹⁷.

Jedną z bardziej interesujących postaci pierwszej fazy okresu schyłkowej Republiki był Gajusz Lelusz (*C. Laelius*), konsul z roku 140¹⁸. Był on ściśle związany ze Scypionem Młodszym i jego środowiskiem kulturalnym. Przyjaźń łącząca go z Afrykańczykiem uchodziła za najbardziej godną pamięci, a jego przydomek Mędrzec (*Sapiens*)¹⁹ jest bardzo sugestywny. Wydaje się,

⁷ Polyb. *fr.* 32, 9–10; Plut. *Aem.* 6.

⁸ F. Münzer: *Ser. Sulpicius Galba*. In: *RE*. Bd. 4 A. Stuttgart 1931, kol. 759–767, nr 51; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 470.

⁹ Cic. *Brut.* 24, 94.

¹⁰ Cic. *Tusc.* 1, 3, 5.

¹¹ Cic. *De or.* 1, 56, 239.

¹² Cic. *Brut.* 33, 127; Liv. *Per.* 49.

¹³ F. Münzer: *Ap. Claudius Pulcher*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 2848, nr 295; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 471.

¹⁴ Plut. *Tib. G.* 14.

¹⁵ F. Münzer: *Q. Caecilius Metellus Macedonicus*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 1213–1216, nr 94; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 471–472.

¹⁶ *ORF*, s. 106–108; G. V. Sumner: *The Orators in Cicero's „Brutus”*. *Prosopography and Chronology*. Toronto 1973, s. 43.

¹⁷ Por. T. Aleksandrowicz: *Elita władzy a oratorstwo w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej Rzymskiej*. Katowice 1996, s. 35–36.

¹⁸ F. Münzer: *C. Laelius Sapiens*. In: *RE*. Bd. 12. Stuttgart 1924–1925, kol. 404–419, nr 3; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 479.

¹⁹ Por. Plut. *Tib. G.* 8, 6: [...] *ὁ σάπιης*.

że można uznać za naiwny i moralizatorski komentarz Plutarcha²⁰, według którego przydomek ten nadano Leliuszowi dlatego, że jako trybun ludowy w roku 151 odstąpił od swych koncepcji, które były podobne do późniejszych grakchańskich²¹. Ogólny poziom erudycji Leliusza spotkał się z najwyższymi i wręcz entuzjastycznymi ocenami Cycerona²². Najpełniej wyeksponowana została jego wiedza filozoficzna²³, która kształtowała się pod wpływem Diogenesa, a następnie Panajtiosa²⁴. Z ostatnim łączyły Leliusza więzy szczególnej przyjaźni²⁵. Podobnie jak Scypion Emilianus, nie traktował on swego stoicyzmu w sposób ortodoksyjny, ale dopuszczał możliwość bardziej umiarkowanych postaw²⁶. Skalę erudycji Leliusza w pewnej mierze uzupełnia uczestnictwo w Cyceronowych dialogach o starości (*Cato Maior de senectute*), o państwie (*De re publica*) oraz o przyjaźni (*Laelius de amicitia*). W pierwszym przypisał mu Cyceron rolę dociekliwego słuchacza wykładu włożonego w usta Katona Starszego²⁷, a w drugim był Leliusz jednym z głównych dyskutantów²⁸. Natomiast w ostatnim dialogu prowadził zasadniczą część wykładu o przyjaźni łączącej go ze Scypionem Młodszym²⁹. Zwłaszcza aktywne uczestnictwo w dyskusji o państwie dokumentuje nieprzeciętną i wszechstronną erudycję Leliusza, której istotnym elementem była wiedza historyczna, a nawet astronomiczna³⁰. Biorąc nawet najostrzejszą poprawkę na nadmierny entuzjazm, z jakim Cyceron pisał o Leliuszu, okazuje się, iż rzeczywiście mógł on uchodzić obok Scypiona za najwybitniejszą indywidualność rzymskiego życia intelektualnego u początków okresu schyłkowej Republiki³¹.

Publiusz Korneliusz Scypion Nazyka Serapion (*P. Cornelius Scipio Nasica Serapio*), konsul z roku 138³², znany jest jako zdeklarowany wróg Tyberiusza Grakcha³³ i *pontifex maximus* w okresie jego trybunatu³⁴. Znamienią

²⁰ Cic. *De fin.* 2, 8, 24.

²¹ Plut. *Tib. G.* 8.

²² Np. Cic. *Brut.* 21, 82; *In Verr.* 2, 3, 68; *De or.* 2, 37; *Ad Att.* 13, 19, 3; *Pro Arch.* 7; *De off.* 3, 4, 16; *Tusc.* 1, 46, 110; 5, 19, 54–56.

²³ Cic. *Brut.* 21, 82; *De off.* 1, 26, 90; *De nat.* 3, 2, 5; 3, 17, 43.

²⁴ Cic. *De fin.* 2, 8, 24; zob. A. E. Astin: *Scipio Aemilianus*. Oxford–London 1967, s. 294–299.

²⁵ Cic. *De fin.* 4, 9, 23.

²⁶ Cic. *Pro Mur.* 31, 66.

²⁷ Cic. *De senec.* 2, 6 et passim.

²⁸ Cic. *De rep.* 1, 12, 18 et passim; *Ad Att.* 13, 18, 2.

²⁹ Cic. *De amic.* 2, 8 et passim.

³⁰ Cic. *De rep.* passim, a zwłaszcza 6, 16, 16.

³¹ Cic. *Tusc.* 4, 3, 5.

³² F. Münzer: *P. Cornelius Scipio Nasica Serapio*. RE. Bd. 4. Stuttgart 1900–1901, kol. 1501–1504, nr 354; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 483.

³³ Cic. *De or.* 3, 60, 226; *Plut. G. Intr.* 2; *Quint. Inst.* 1, 10, 27; Dio Cass. 25, 85, 1; C. Nicolet: *La polémique politique au IIe siècle avant Jésus-Christ*. In: „*Demokratia*” et „*aristokratia*”. Ed. C. Nicolet. Paris 1983, s. 39.

³⁴ Sen. *Epist.* 114, 13.

jest rzeczą, że Ciceron identyfikował go z sympatykami filozofii stoickiej³⁵, w związku z jego bardzo konsekwentną postawą wobec Tyberiusza Grakcha, wyraźnie zresztą sympatyzując w innym miejscu ze Scypionem Nazyką³⁶.

W ogrodach Decymusa Juniusza Brutusa (*D. Iunius Brutus*), drugiego konsula w roku 138³⁷, odbywały się dyskusje naukowe, w których uczestniczyły osoby skupione wokół Scypiona Młodszego³⁸. Sam Decymus Brutus uchodził za erudyte³⁹ i wzbudzał u Cicerona duży podziw⁴⁰. Przede wszystkim jednak doceniona została jego wiedza, oparta zarówno na dokonaniach nauki greckiej, jak i rzymskiej⁴¹. Szczegółów niestety nie znamy, ale związki Brutusa z poetą Akcjuszem, którego był mecenasem⁴², sugerują, iż erudycja historyczno-literacka Brutusa mogła być dominującą cechą jego formacji intelektualnej, chociaż nie można wykluczyć również innych obszarów jego wiedzy.

Do najwybitniejszych mówców tego okresu Ciceron zaliczył Marka Emiliusza Lepidusa Porcynę (*M. Aemilius Lepidus Porcina*), konsula z roku 137⁴³, którego *orationes* zdradzały wpływy greckiej teorii retoryki⁴⁴. Był więc dobrze obeznany w dziedzinie, która pozwalała najpełniej uzewnętrznic skalę formatu intelektualnego ludzi antyku⁴⁵.

Lucjusz Furiusz Filus (*L. Furius Philus*), konsul z roku 136⁴⁶, miał opinię jednej z najbardziej wykształconych osób w czasach Scypiona Młodszego⁴⁷. Ciceron zestawiał go z samym Afrykańczykiem i Leluszem, z którymi Filus żył w bardzo bliskiej przyjaźni⁴⁸. Posiadając większą wiedzę aniżeli jego współcześni⁴⁹, mógł z powodzeniem uczestniczyć w rozmowie o państwie, którą kilkadziesiąt lat później próbował odtworzyć Ciceron⁵⁰. Uczestnictwo

³⁵ Cic. *Brut.* 33, 126.

³⁶ Cic. *Or.* 70, 233.

³⁷ F. Münzer: *D. Iunius Brutus*. In: *RE*. Bd. 10. Stuttgart 1917–1919, kol. 1021–1025, nr 57; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 483.

³⁸ Cic. *De amic.* 2, 7–8.

³⁹ Cic. *Brut.* 28, 107: *eruditus*.

⁴⁰ Cic. *De leg.* 3, 9, 20.

⁴¹ Cic. *Brut.* 28, 107; 47, 175.

⁴² Cic. *Brut.* 28, 107.

⁴³ E. Klebs: *M. Aemilius Lepidus Porcina*. In: *RE*. Bd. 1. Stuttgart 1894, kol. 566–567, nr 83; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 484.

⁴⁴ Cic. *Brut.* 25, 95; 86, 295; 99, 333; *De or.* 1, 10, 40.

⁴⁵ Por. F. Münzer: *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart 1920, 238–239; G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 47–48; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 31.

⁴⁶ F. Münzer: *L. Furius Philus*. In: *RE*. Bd. 7. Stuttgart 1910–1912, kol. 360, nr 78; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 486.

⁴⁷ Cic. *De or.* 2, 37, 154; *Pro Arch.* 7.

⁴⁸ Cic. *De amic.* 16, 69; 26, 101.

⁴⁹ Cic. *Brut.* 28, 108.

⁵⁰ Cic. *De rep.* 1, 11, 17 et passim; *De amic.* 4, 14; 7, 25.

Filusa w owej dyskusji potwierdzało jego erudycję filozoficzną⁵¹ wolną od dogmatycznych przejawów⁵², jak również wiedzę historyczną, zarówno dotyczącą dziejów rzymskich⁵³, jak i powszechnych⁵⁴.

Publiusz Mucjusz Scewola (*P. Mucius Scaevola*), konsul z roku 133⁵⁵, rozwijał swoje pasje intelektualne, koncentrując się w zasadzie na zagadnieniach prawniczych. Uchodził za znakomitego prawnika i jednego z twórców rzymskiego prawa cywilnego⁵⁶. Jako mówca wyróżniał się także niezwykłą rozważą i bystrością umysłu⁵⁷. Jego ogólne zdolności oraz inteligencja, pewne upodobania filozoficzne oparte na stoicyzmie Panajtiosa⁵⁸, a także poważne traktowanie swego urzędu najwyższego kapłana⁵⁹ sprawiły, iż był ceniony przez starożytnych, mimo że nie należał do entuzjastów Scypiona Młodszego⁶⁰. Służył natomiast swą radą Tyberiuszowi Grakchowi w opracowaniu projektu ustaw z roku 133⁶¹. U niego uczył się prawa między innymi P. Rutyliusz Rufus. Niestety, owoce studiów i praktyki Scewoli, zebrane w postaci traktatu prawniczego, nie zachowały się do naszych czasów. Podkreślić wypada za Cyceronem, że również syn Publiusza Scewoli, Kwintus, okazał się wybitnym jurystą i kontynuatorem tradycji prawniczej rodu Mucjuszów⁶².

Historia zdawała się być główną pasją Lucjusza Kalpurniusza Pizona Frugiego (*L. Calpurnius Piso Frugi*), drugiego konsula z roku 133, a cenzora

⁵¹ Cic. *De rep.* 3, 5, 9; 3, 11, 19; por. G. Peligersdorfffer: *Politik und Musse. Zum Proömium und Einleitungsgespräch von Ciceros „De re publica“*. München 1969, s. 43; D. E. Hahn: *Plato, Carneades, and Cicero's Philus (Cicero, Rep. 3. 8–31)*. CQ 1999, vol. 49, s. 167–183.

⁵² Cic. *Pro Mur.* 31, 66.

⁵³ Cic. *De rep.* 1, 11, 17.

⁵⁴ Cic. *De rep.* 3, 9, 4.

⁵⁵ F. Münzer, B. Kübler: *P. Mucius Scaevola*. In: *RE*. Bd. 16. Stuttgart 1933–1935, kol. 425–428, nr 17; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 492.

⁵⁶ Cic. *De fin.* 1, 4, 12; *Brut.* 26, 98; Pompon. *Dig.* 1, 2, 2, 39; por. *IAH*, s. 32–34.

⁵⁷ Cic. *Brut.* 28, 108: [...] *valde prudenter et acute*.

⁵⁸ Cic. *De fin.* 4, 28, 77–78; por. M. L. Clarke: *The Roman Mind. Studies in the History of Thought from Cicero to Marcus Aurelius*. London 1956, s. 134; B. Farrington: *Science and Politics in the Ancient World*. London 1965, s. 205; H. Strasburger: *Der „Scipionenkreis“*. „Hermes” 1966, Bd. 94, s. 66–72; A. H. Bernstein: *Prosopography and Career of Publius Mucius Scaevola*. CPh 1972, vol. 67, s. 42–46.

⁵⁹ Cic. *De leg.* 2, 21, 52–53; *De nat.* 1, 41, 115; 3, 2, 5.

⁶⁰ Cic. *De rep.* 1, 19, 31; 2, 22, 57; 2, 23, 58.

⁶¹ Plut. *Tib. G.* 9; Cic. *Acad.* 2, 5, 13; por. F. Münzer: *Roman Aristocratic Parties and Families*. Translated by T. Ridley. Baltimore–London 1999, s. 236, 252; D. C. Earl: *Tiberius Gracchus. A Study in Politics*. Bruxelles 1963, s. 8–10; A. H. Bernstein: *Prosopography and Career of Publius Mucius Scaevola...*, s. 42–46; idem: *Tiberius Sempronius Gracchus. Tradition and Apostasy*. Ithaca–London 1978, s. 110–120.

⁶² Cic. *De off.* 3, 15, 62; 1, 32, 116; Vell. Pat. 2, 26.

ze 120⁶³. Między innymi jego wymienił Cycceron wśród historyków, których prace były znacznie lepsze niż annały najwyższych kapłanów⁶⁴. Również uwidoczniła się jego kompetencja prawnicza, ponieważ to właśnie on wniósł jako pierwszy prawo mające na celu ograniczenie nadużyć w prowincjach⁶⁵, ponadto powszechnie uchodził za człowieka uczciwego⁶⁶, co zostało docenione przez jego współczesnych, którzy nadali mu przydomek *Frugi*⁶⁷. Związki ze Scypionem Młodszym i Panajtiossem pozwalają sądzić, że nieobca była mu także filozofia. Przebieg i charakter zatargów z Tyberiuszem Grakchem zdają się potwierdzać podobny pogląd⁶⁸.

Publiusz Rupiliusz (*P. Rupilius*), konsul w roku 132⁶⁹ i pogromca sycylijskich niewolników⁷⁰ był osobą blisko związaną ze Scypionem Młodszym⁷¹. Wiadomo o nim, że był twórcą systemu prawnego na Sycylii⁷². Ponadto związek ze Scypionem pozwala przypuszczać, że poziom jego kultury intelektualnej nie był niski.

Cycceron uważał, że Publiusz Licyniusz Krassus Mucjanus (*P. Licinius Crassus Mucianus*), konsul z roku 131⁷³, był człowiekiem o wielkich zdolnościach i bardzo mądrym oraz uczonym, zwłaszcza w zakresie prawa⁷⁴, a podobno znał także pięć dialektów języka greckiego⁷⁵. Był on rodzonym

⁶³ F. Münzer, C. Cichorius: *L. Calpurnius Piso Frugi*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897 1899, kol. 1392–1395, nr 96; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 492; G. Forsythe: *The Historian L. Calpurnius Piso Frugi and the Roman Annalistic Tradition*. Lanham 1994, s. 1–24.

⁶⁴ Cic. *De leg.* 1, 2, 6; *De or.* 2, 12, 51–52; por. HRF, s. 76–86; A. Chodźko-Domaniewska: *Tendencje historiografii rzymskiej na przełomie II i I w.* „Roczniki Humanistyczne” 1962, t. 11, z. 3, s. 79; H. U. Labuske: *Antike Historiographie*. In: *Geschichte des wissenschaftlichen Denkens im Altertum*. Red. F. Jürss. Berlin 1982, s. 582; G. Forsythe: *The Historian L. Calpurnius Piso Frugi...*, s. 39–53, 409–497.

⁶⁵ Cic. *Brut.* 27, 106; *In Verr.* 2, 3, 84; *De off.* 2, 21, 75.

⁶⁶ Cic. *Tusc.* 3, 8, 16; 3, 20, 48; *In Verr.* 2, 3, 84; 2, 4, 25.

⁶⁷ Cic. *Tusc.* 3, 20, 48.

⁶⁸ Cic. *Pro Font.* 133; *Tusc.* 3, 20, 48; por. H. Schanz, C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur*. Tl. 1. *Die römische Literatur in der Zeit der Republik*. München 1959, s. 195; M. Brożek: *Historia literatury łacińskiej w starożytności. Zarys*. Wrocław 1976, s. 98; J. Korpanty: *Historiografia rzymska epoki archaicznej i cycerońskiej*. Kraków 1977, s. 13–14.

⁶⁹ F. Münzer: *P. Rupilius*. In: *RE*. Bd. 1A. Stuttgart 1914, kol. 1229–1230, nr 5; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 497–498.

⁷⁰ Cic. *In Verr.* 2, 2, 13–18; 2, 4, 50; Liv. *Per.* 59.

⁷¹ Cic. *De amic.* 16, 69; 20, 73.

⁷² Cic. *In Verr.* 2, 2, 18; 2, 3, 54.

⁷³ F. Münzer: *P. Licinius Crassus Mucianus*. In: *RE*. Bd. 13. Stuttgart 1926–1927, kol. 334–338, nr 72; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 500.

⁷⁴ Cic. *Brut.* 26, 98; *Acad.* 2, 5, 13; *Tusc.* 1, 33, 81.

⁷⁵ Quint. *Inst.* 11, 2, 50; Val. Max. 8, 7, 6; por. H.-I. Marrou: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris 1950, s. 331; A. E. Astin: *Scipio Aemilianus...*, s. 295; J. Kaimio: *The Romans and Greek Language*. Helsinki 1979, s. 58.

bratem młodszego od siebie P. Mucjusza Scewoli, konsula z roku 133, o którym wyżej wspomniano, iż uchodził za twórcę rzymskiego prawa cywilnego. Jednak Mucjanus zginął tuż po swoim konsulacie i nie jemu przypadła rola, którą wypełnił brat. Niemniej uważany był on za wybitnego prawnika⁷⁶. W okresie działalności Tyberiusza Grakcha także należał do grupy doradców prawnych sławnego trybuna⁷⁷ i zajmował stanowisko przeciwne obozowi Scypiona Młodszego⁷⁸. Nie bez wpływu na taką postawę mógł pozostawać fakt, iż Mucjanus był teściem młodszego Gajusza Grakcha⁷⁹.

Gajusz Semproniusz Tuditanus (*C. Sempronius Tuditanus*), konsul w roku 129⁸⁰, został scharakteryzowany przez Cyserona bardzo ogólnie⁸¹, ale pozytywnie⁸². Z relacji m. in. Plutarcha wiadomo natomiast, że zajmował się on dziejopisarstwem, a jego dzieło służyło biografowi z Cheronei jako jedno ze źródeł⁸³. Oprócz annalistycznego dzieła historycznego był także Tuditanus autorem *Libri magistratuum*, stanowiących pracę o charakterze antykwarecznym⁸⁴.

Trudno ocenić w jakiej mierze, ale niewątpliwie znawcą prawa cywilnego był Gnejusz Oktawiusz (*Cn. Octavius*), konsul w roku 128⁸⁵. W działalności oratorskiej opierał się on właśnie na swej wiedzy z zakresu prawa cywilnego⁸⁶. Równoczesne przemilczenie przez Cyserona innych walorów krasomówstwa Oktawiusza zdaje się świadczyć, iż erudycja prawnicza była cechą wyróżniającą go spośród innych mówców, a więc raczej znaczną.

Reformatorem rzymskiego prawodawstwa był Lucjusz Kasjusz Longinus Rawilla (*L. Cassius Longinus Ravilla*), konsul w 127 roku⁸⁷, a trybun ludowy w 137, który wprowadził tajne głosowanie sędziów przy wydawaniu wyroków,

---

⁷⁶ Cic. *De or.* 1, 50, 217: [...] *fuit eloquens et iuris peritus*; *Brut.* 33, 127; *Vell. Pat.* 2, 4; por. *IAH*, s. 31–32.

⁷⁷ Cic. *Acad.* 2, 5, 13; *Plut. Tib. G.* 9; zob. przypis 53.

⁷⁸ Cic. *De rep.* 1, 19, 31; por. H. Strasburger: *Der „Scipionenkreis“*..., s. 72.

⁷⁹ *Plut. Tib. G.* 21.

⁸⁰ F. Münzer: *C. Sempronius Tuditanus*. In: *RE*. Bd. 2A. Stuttgart 1921–1923, kol. 1441–1443, nr 92; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 504.

⁸¹ Cic. *De nat.* 2, 5, 14; *De rep.* 1, 9, 14; *Liv. Per.* 59.

⁸² Cic. *Brut.* 25, 95.

⁸³ *Plut. Flam.* 14; A. Gell. 7, 41.

⁸⁴ *Macr. Sat.* 1, 13, 21; A. Gell. 13, 15, 4; por. *HRF*, s. 89–92; L. Piotrowicz: *Plutarch a Appian. Studia źródłowe do historii Rzymu w epoce rewolucji. Okres I (133–70)*. Poznań 1921, s. 1; M. Schanz, C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur...*, Tl. 1, s. 196.

⁸⁵ F. Münzer: *Cn. Octavius*. In: *RE*. Bd. 17. Stuttgart 1936–1937, kol. 1814, nr 18; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 506.

⁸⁶ Cic. *De or.* 1, 36, 166.

⁸⁷ F. Münzer: *L. Cassius Longinus Ravilla*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 1742, nr 72; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 507.

z wyjątkiem spraw o zdradę stanu⁸⁸. Uchodził on nie tylko za najbardziej sumiennego sędziego, ale również za najmądrzejszego w opinii ludu rzymskiego⁸⁹, o którego uznanie lubił zabiegać⁹⁰.

Interesującą, chociaż bardzo ogólną opinię wydał Ciceron o Marku Fulwiuszu Flakkusie (*M. Fulvius Flaccus*), konsulu z roku 125⁹¹, który cztery lata później przyplacił życiem poparcie udzielone Gajuszowi Grakchowi⁹². Otóż Ciceron znał jakieś pisma Flakkusa, które świadczyć miały o jego erudycji naukowej i literackiej⁹³.

Raczej powściągliwą opinię przekazał Ciceron o Tytusie Kwinkcjuszu Flaminiusie (*T. Quinctius Flamininus*), konsulu z roku 123⁹⁴, ograniczając się do stwierdzenia, że poprawnie mówił po łacinie⁹⁵ i zaznaczając także, iż nie był on człowiekiem uczonym⁹⁶. Wiarygodności tej opinii miała dodawać uwaga Cicerona podkreślająca, iż miał on sposobność zetknięcia się z Flaminiuszem⁹⁷.

Gajusz Fanniusz (*C. Fannius*), konsul z roku 122⁹⁸, poprzez swego teścia G. Leliusza związany był ze środowiskiem kulturalnym Scypiona Młodszego⁹⁹. Nie przeszkadzało mu to jednak sympatyzować z Grakchami, co prawda tylko do czasu swego konsulatu, uzyskanego dzięki poparciu Gajusza¹⁰⁰. Kultura intelektualna Fanniusza była doceniana w czasach Cicerona, ponieważ ten ostatni nie wahał się włączyć go do grona erudycyjnej dyskusji o rzeczypospolitej, określając wówczas Fanniusza jako wykształconego młodego człowieka w wieku kwestorskim¹⁰¹. Również uczyniony on został słuchaczem wykładu, jaki Ciceron włożył w usta Leliusza w traktacie o przyjaźni¹⁰². Jednak spośród różnych możliwych uzdolnień Fanniusza

⁸⁸ Cic. *De leg.* 3, 16, 36–37; *Acad.* 2, 5, 13; *De amic.* 12, 41.

⁸⁹ Cic. *Brut.* 25, 97; *Pro Sex. Rosc.* 30; Val. Max. 3, 7, 9.

⁹⁰ Cic. *De leg.* 3, 16, 36; *Acad.* 2, 5, 13.

⁹¹ F. Münzer: *M. Fulvius Flaccus*. In: *RE*. Bd. 7. Stuttgart 1910–1912, kol. 241–243, nr 58; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 510.

⁹² Plut. *Tib. G.* 18; *C. G.* 13; 16–18; Sall. *Iug.* 42; App. *B. C.* 1, 26, 118.

⁹³ Cic. *Brut.* 28, 108: [...] *etsi Flacci scripta sunt, sed ut studiosi litterarum*.

⁹⁴ H. Gundel: *T. Quinctius Flamininus*. In: *RE*. Bd. 24. Stuttgart 1963, kol. 1100–1101, nr 47; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 512.

⁹⁵ Cic. *Brut.* 28, 109.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ F. Münzer: *C. Fannius*. In: *RE*. Bd. 6. Stuttgart 1909, kol. 1987–1991, nr 7; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 516.

⁹⁹ Cic. *De rep.* 1, 12, 18; *De amic.* 1, 3; *Ad Att.* 12, 5, 5.

¹⁰⁰ Plut. *C. G.* 8; 11; *Tib. G.* 12; por. D. Dudley: *Roman Society*. London 1970, s. 132; J. -L. Ferrary: *À propos de deux fragments attribués à C. Fannius, cos. 122 (ORF⁴, fr. 6 et 7)*. In: „*Demokratia*” et „*aristokratia*”. Ed. C. Nicolet. Paris 1983, s. 51.

¹⁰¹ Cic. *De rep.* 1, 12, 18.

¹⁰² Cic. *De amic.* 1, 3; 1, 5 et passim.

najpełniejsze i niepodważalne okazały się jego ambicje dziejopisarskie. Na dzieło historyczne Fanniusza powoływał się Ciceron¹⁰³, który w innym miejscu wymieniał go wśród historyków¹⁰⁴, a w jeszcze innym pozytywnie ocenił jego dzieło, podnosząc zastrzeżenia wyłącznie natury literacko-retorycznej¹⁰⁵. Również Plutarch znał pracę historyczną Fanniusza i korzystał z niej, być może zresztą za źródłem pośrednim¹⁰⁶.

Gajusz Papiriusz Karbon (*C. Papirius Carbo*), konsul z roku 120¹⁰⁷, a wcześniej chwiejny grakchańczyk¹⁰⁸, był w ocenie Cicerona miłośnikiem nauk¹⁰⁹. Uchodził za najlepszego obrońcę sądowego¹¹⁰ i był w swoich czasach nie tylko jednym z najwybitniejszych mówców¹¹¹, ale także dobrym prawnikiem, co do pewnego stopnia poświadczają również jego inicjatywy ustawodawcze¹¹².

Kwintus Mucjusz Scewola Augur (*Q. Mucius Scaevola*), konsul z roku 117¹¹³, był przede wszystkim prawnikiem. O jego kulturze intelektualnej wiemy nieco więcej ze względu na to, że był on nauczycielem Cicerona, który sporo o nim powiedział, spłacając w ten sposób dług wdzięczności wobec swego mistrza¹¹⁴. Wprawdzie przekazy Cicerona określają Scewolę Augura głównie jako świetnego prawnika¹¹⁵, ale zawierają również wzmianki świadczące o jego szerszych horyzontach. Ciceron wprowadził jego postać do dyskusji o państwie¹¹⁶ i o przyjaźni¹¹⁷, ukazując go jako młodego, wykształ-

---

¹⁰³ Cic. *Acad.* 2, 5, 15; *Tusc.* 4, 17, 40; *Brut.* 21, 82; *De or.* 2, 67, 269–270.

¹⁰⁴ Cic. *De leg.* 1, 2, 6; por. *HRF*, s. 87–89.

¹⁰⁵ Cic. *Brut.* 26, 99.

¹⁰⁶ Plut. *Tib. G.* 4; *C. G.* 12; por. A. Chodźko-Domaniewska: *Tendencje historiografii...*, s. 82–83; D. Dudley: *Roman Society...*, s. 132.

¹⁰⁷ F. Münzer: *C. Papirius Carbo*. In: *RE*. Bd. 18, 3. Stuttgart 1949, kol. 1015–1020, nr 33; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 523.

¹⁰⁸ Cic. *De amic.* 11, 39; 25, 96; *Liv. Per.* 59.

¹⁰⁹ Cic. *Tusc.* 1, 3, 5.

¹¹⁰ Cic. *Brut.* 27, 106; *De or.* 2, 25, 106.

¹¹¹ Por. G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 58–59; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 34–35.

¹¹² Cic. *De leg.* 3, 16, 36; *De amic.* 25, 96.

¹¹³ F. Münzer, B. Kübler: *Q. Mucius Scaevola*. In: *RE*. Bd. 16. Stuttgart 1933–1935, kol. 430–436, nr 21; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 528.

¹¹⁴ Cic. *De amic.* 1, 1; *De leg.* 1, 4, 13; Plut. *Cic.* 3.

¹¹⁵ Cic. *Brut.* 26, 98; 58, 212; *De or.* 1, 16, 71; 1, 41, 185; 1, 55, 234; 1, 62, 265; *Gai. Inst.* 1, 188; *Pompon. Dig.* 1, 2, 2, 41; por. *IAH*, s. 36–37; J. Köhn, E. Polay: *Römische Rechtswissenschaft*. In: *Geschichte des wissenschaftlichen Denkens...*, s. 615; A. Schiavone: „Rivoluzione scientifica” e memoria del passato nel pensiero giuridico tardo-repubblicano. In: *Continuità e trasformazioni fra repubblica e principato. Istituzioni, politica, società*. Ed. M. Pani. Bari 1991, s. 272.

¹¹⁶ Cic. *De rep.* 1, 12, 18; 1, 20, 33.

¹¹⁷ Cic. *De amic.* 1, 5 et passim.

conego i dociekliwego człowieka. Natomiast jako starzec dodawał Scewola majestatu rozważaniom o mówcy, prowadzonym w pierwszej księdze *De oratore*¹¹⁸. Jego wiedza filozoficzna podbudowana była wykładami Panajtiosa¹¹⁹ i Karneadesa¹²⁰. Znacznie mniej miał jednak do powiedzenia w zakresie teorii wymowy i stąd jego obecność jedynie w pierwszej części dyskusji o mówcy¹²¹. Świadcstwo Cycerona wskazuje jednak, iż ogólnie rzecz biorąc, był Scewola erudyta, któremu dobrze znane były odległe dzieje rzymskie¹²², jak również miał swój pogląd, choć kontrowersyjny, o znikomości znaczenia matematyki, muzyki i językoznawstwa dla sztuki oratorskiej¹²³. Równocześnie był przeciwnikiem przesadnej grekomanii i zwykł żartować ze snobizujących w tym kierunku Rzymian¹²⁴.

Marek Emiliusz Scaurus (*M. Aemilius Scaurus*), konsul w roku 115¹²⁵, a potem *princeps senatus*, był jedną z wybitniejszych postaci rzymskiego życia politycznego¹²⁶. Obok ogólnych pochwał pod jego adresem¹²⁷ posiadamy także informacje, iż był on autorem pamiętnika w trzech księgach, w którym zapewne znalazła odbicie również jego erudycja historyczna¹²⁸.

Niestety, nie można nic dodać do świadectwa Plutarcha odnoszącego się do Marka Liwiusza Druzusa, konsula z roku 112¹²⁹, a wcześniej kolegi i opozycjonisty Gajusza Grakcha na urzędzie trybuńskim¹³⁰. W świetle opinii Plutarcha był Druzus osobą nikomu nie ustępującą w Rzymie, między innymi pod względem wykształcenia i wymowy¹³¹. Tę ostatnią umiejętność Liwiusza Druzusa docenił wcześniej także Cyceron¹³². Dodać można, że był on ojcem

¹¹⁸ Cic. *De or.* 1, 7, 24 et passim; *Ad Att.* 4, 16, 3.

¹¹⁹ Cic. *De or.* 1, 17, 75.

¹²⁰ Cic. *De or.* 3, 18; por. M. L. Clarke: *The Roman Mind...*, s. 34.

¹²¹ Cic. *Ad Att.* 4, 16, 3.

¹²² Cic. *De or.* 1, 9, 37.

¹²³ Cic. *De or.* 1, 10, 44.

¹²⁴ Cic. *De fin.* 1, 3, 9–10; por. K. Kumaniecki: *Cyceron i jego współcześni*. Warszawa 1989, s. 41.

¹²⁵ E. Klebs: *M. Aemilius Scaurus*. In: *RE*. Bd. 1. Stuttgart 1894, kol. 584–588, nr 140; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 531.

¹²⁶ Flor. 2, 5, 5.

¹²⁷ Cic. *Pro Font.* 10; *De leg.* 3, 16, 36; *De off.* 1, 30, 108.

¹²⁸ Cic. *Brut.* 29, 112; Plin. *N. H.* 33, 6, 621; Val. Max. 4, 4, 11; por. *HRF*, s. 118; H. Schanz, C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur...*, Tl. 1, s. 205–206; A. Chodźko-Domaniewska: *Tendencje historiografii...*, s. 94; J. Korpanty: *Rozwój politycznej roli jednostki w republice rzymskiej i jego odbicie w literaturze*. Kraków 1971, s. 56; idem: *Historiografia rzymska...*, s. 17.

¹²⁹ F. Münzer: *M. Livius Drusus*. In: *RE*. Bd. 13. Stuttgart 1926–1927, kol. 856–859, nr 17; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 538.

¹³⁰ Plut. *C. G.* 8.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Cic. *Brut.* 28, 109: *vir et oratione gravis et auctoritate*.

najsławniejszego, zdaniem Cyclerona¹³³, trybuna ludowego, również Marka, który w sposób bardzo inteligentny podjął próbę reformy państwa i rozwiązania kwestii Italików w roku 91¹³⁴.

Kwintus Cecyliusz Metellus Numidyjski (*Q. Caecilius Metellus Numidicus*), konsul z roku 109¹³⁵, był dla Wellejusza Paterkulusa najwybitniejszym mężem swego pokolenia¹³⁶. Trudno sądzić, iż tylko ze zwykłej ciekawości słuchał on Karneadesa przez kilka dni w Atenach¹³⁷. Świadczy o tym relacja Liwiusza, który przekazał, iż Metellus po odmówieniu złożenia przysięgi, która oznaczałaby uznanie ustawy agrarnej przeprowadzonej przez Saturnina i Mariusza, udał się na dobrowolne wygnanie na Rodos, gdzie poświęcał swój czas lekturze i słuchaniu mądrych ludzi¹³⁸. Także przyjaźń z erudycyjnym mówcą Krassusem i związek z wszechstronnym filologiem L. Eliuszem Stylonem potwierdzają wysoką kulturę intelektualną Metellusa Numidyjskiego¹³⁹.

Gajusz Atyliusz Serranus (*C. Atilius Serranus*), konsul z roku 106¹⁴⁰, został bardzo kategorycznie i bezceremonialnie potraktowany przez Cyclerona, który urodził się właśnie za jego konsulatu. Otóż w mowie *Pro Plancio* Serranus został nazwany najgłupszym człowiekiem¹⁴¹. Trudno ustalić, co było przyczyną tak surowej oceny. Prawdopodobnie zaciążyła nad nią pamięć o jego nieudolnym konsulacie i zagrożeniu, w jakim znalazło się wtedy państwo rzymskie ze strony nacierających Cymbrów. Przemawia za tym wzmianka o Serranusie razem z napomknięciem o Gn. Malliuszu Maksymusie, za którego konsulatu w roku poprzednim Rzymianie ponieśli klęskę w bitwie pod Arausio i który został nazwany człowiekiem bez talentu i bez charakteru¹⁴².

Kiedy rozgrywała się akcja Cycleronowego traktatu *De natura deorum*, żył jeszcze w latach siedemdziesiątych na niesprawiedliwym wygnaniu w Smyr-

¹³³ Cic. *De dom.* 46, 120: *M. Drusus, ille clarissimus vir, tribunus plebis.*

¹³⁴ Cic. *De leg.* 2, 6, 14; 2, 12, 31; *Brut.* 62, 222; *Pro Planc.* 14, 33; *Liv. Per.* 71; *Flor.* 3, 5, 1–9; por. T. Aleksandrowicz: *Organizacja i program państwa Italików*. „Meander” 1978, t. 33, s. 489–502.

¹³⁵ F. Münzer: *Q. Caecilius Metellus Numidicus*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 1218–1221, nr 97; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 545.

¹³⁶ *Vell. Pat.* 2, 11, 1; Cic. *De off.* 3, 20, 79.

¹³⁷ Cic. *De or.* 3, 18, 68; por. J. van Ooteghem: *Les Caecilii Metelli de la République*. Namur 1968, s. 124 i 177.

¹³⁸ Cic. *De leg.* 1, 3, 6; *Liv. Per.* 79; *Flor.* 2, 4, 3; 2, 5, 3.

¹³⁹ Cic. *De or.* 3, 18, 68; *Suet. De gramm.* 3, 2–3.

¹⁴⁰ E. Klebs: *C. Atilius Serranus*. In: *RE*. Bd. 1. Stuttgart 1894, kol. 2098, nr 64; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 553.

¹⁴¹ Cic. *Pro Planc.* 5, 12: [...] *non dico C. Serranum, stultissimum hominem.*

¹⁴² Por. rozdział pierwszy.

nie¹⁴³ Publiusz Rutyliusz Rufus (*P. Rutilius Rufus*), konsul z roku 105¹⁴⁴. To właśnie on miał opowiedzieć przebywającemu w Smyrnie Ciceronowi przebieg dyskusji z roku 129, która stała się kanwą traktatu *De re publica*¹⁴⁵. Młody wtedy Rutyliusz był zaprzyjaźniony z Leliuszem¹⁴⁶ i uczestniczył także w tej rozmowie o rzeczypospolitej¹⁴⁷. Związki z rzymską elitą kulturalną zapewne miały wpływ na jego formację intelektualną. Był on słuchaczem Panajtiosa¹⁴⁸ i uchodził za niemal doskonałego stoika¹⁴⁹. Ciceron uważał go za osobę bardzo uczoną¹⁵⁰, zarówno w zakresie filozofii i filologii¹⁵¹, jak i w dziedzinie prawa i historii¹⁵². W tej ostatniej dyscyplinie miał znaczące osiągnięcia twórcze, był bowiem autorem pracy historycznej napisanej po grecku oraz pamiętnika *De vita sua* napisanego po łacinie¹⁵³, w którym starał się między innymi bronić swoich racji politycznych. Wyrażna sympatia Cicerona wobec Rutyliusza nie podważa faktu, że był on rzeczywiście mężem konsularnym o dużej kulturze intelektualnej.

Kwintus Lutacjusz Katulus (*Q. Lutatius Catulus*), konsul z roku 102¹⁵⁴, był jedną z najwybitniejszych osobistości przełomu drugiego i pierwszego wieku¹⁵⁵. Uchodził również za człowieka wyróżniającego się wykształceniem¹⁵⁶ oraz rozległą erudycją¹⁵⁷. Zdobywaniu i ugruntowaniu tej wiedzy sprzyjały więzi łączące go między innymi ze wszechstronnie uczonym gramatykiem Lutacjuszem Dafnise¹⁵⁸. Uczestnictwo i wypowiedzi w dialogu *De oratore* zdają się poświadczać niezwykle harmonijną osobowość, łączą-

¹⁴³ Cic. *De nat.* 3, 32, 80; *De off.* 2, 13, 48; *De rep.* 1, 8, 13; *Pro Font.* 16; Liv. *Per.* 70; Vell. Pat. 2, 13; Dio Cass. 28, 97, 3 4; por. R. Kallet-Marx: *The Trial of Rutilius Rufus*. „Phoenix” 1990, vol. 44, s. 122–139.

¹⁴⁴ F. Münzer: *P. Rutilius Rufus*. In: *RE*. Bd. I A. Stuttgart 1914, kol. 1269–1280, nr 5; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 555.

¹⁴⁵ Cic. *De rep.* 1, 8, 13; 1, 11, 17.

¹⁴⁶ Cic. *De amic.* 2, 101.

¹⁴⁷ Cic. *De rep.* 1, 11, 17.

¹⁴⁸ Cic. *Brut.* 30, 114; *De off.* 3, 2, 10.

¹⁴⁹ Cic. *Brut.* 30, 114.

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ Cic. *De fin.* 1, 3, 7; *Brut.* 30, 114.

¹⁵² Cic. *De off.* 2, 13, 48; Cic. *Brut.* 30, 113; por. IAH, s. 43–45.

¹⁵³ Vell. Pat. 2, 9; Plut. *Pomp.* 37, 4; por. HRF, s. 120–125; J. Korpanty: *Rozwój politycznej roli...*, s. 56; D. Dudley: *Roman Society...*, s. 131; C. Moatti: *La raison de Rome. Naissance de l'esprit critique à la fin de la République (IIe–Ier siècle avant Jésus-Christ)*. Paris 1997, s. 83.

¹⁵⁴ F. Münzer: *Q. Lutatius Catulus*. In: *RE*. Bd. 13. Stuttgart 1926–1927, kol. 2072–2082, nr 7; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 567.

¹⁵⁵ Vell. Pat. 2, 22.

¹⁵⁶ Cic. *Pro Mur.* 17, 36.

¹⁵⁷ Cic. *Brut.* 35, 132; *Pro Planc.* 5, 12.

¹⁵⁸ Suet. *De gramm.* 3, 4.

cej w sobie cechy światłego arystokraty¹⁵⁹ z rzadko wówczas spotykaną uczciwością¹⁶⁰ i skromnością¹⁶¹. W jego formacji filozoficznej szczególne miejsce zajmował Arystoteles¹⁶², chociaż w ogóle filozofia była mu bardzo bliska¹⁶³, a w swoich poglądach skłaniał się ku sceptycyzmowi Karneadesa¹⁶⁴. Najtrwalszy jednak ślad pozostawiła jego twórczość poetycka, z której dwa epigramy ocalały do naszych czasów¹⁶⁵. Owocem ambicji historiograficznych była praca poświęcona własnemu konsulatowi (*De consulatu et de rebus gestis suis*), gdzie obok cech pamiętnikarskich i publicystycznych znajdowały się również elementy czysto historiograficzne¹⁶⁶. Ponadto odnajdujemy przykłady dowodzące jego zrozumienia i podziwu dla osób obeznanych w zakresie geometrii oraz innych nauk¹⁶⁷. Dość powiedzieć, że w oczach niewątpliwie zafascynowanego nim Cyserona był drugim Leliuszem i centralną postacią środowiska intelektualnego swoich czasów¹⁶⁸. Zauważyć jednak trzeba, że postać Leliusza w czasach Cyserona mogła już być otoczona pewną legendą, którą on rozwinął i utrwalił. Natomiast pamięć o Katulusie była wtedy wciąż jeszcze świeża i można sądzić, że jego intelektualny wizerunek został nakreślony bardziej realistycznie, choć nie bez wspomnianej fascynacji Marka Tulliusza, który w czasie ostatniego konfliktu Lutacjusza Katulusa z Mariuszem i w chwili jego tragicznej śmierci w roku 87 miał już dziewięćnaście lat.

Marek Antoniusz (*M. Antonius*), konsul z roku 99, a cenzor z 97¹⁶⁹, był przede wszystkim znakomitym mówcą, któremu jako jednemu nadano przy-

¹⁵⁹ Por. Cic. *Pro Planc.* 5, 12: [...] *Q. Catulo, summa in familia nato, sapientissimo et sanctissimo viro.*

¹⁶⁰ Cic. *In Verr.* 2, 3, 90; *De nat.* 3, 32, 80.

¹⁶¹ Cic. *De off.* 1, 30, 109.

¹⁶² Cic. *De or.* 2, 36, 152; 3, 47, 182.

¹⁶³ Cic. *De or.* 3, 49, 187.

¹⁶⁴ Cic. *Acad.* 2, 48, 148.

¹⁶⁵ Por. *FPL*, s. 55–56; T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 1990, s. 55; M. Cytowska, H. Szelest, L. Rychlewska: *Literatura rzymska. Okres archaiczny*. Warszawa 1996, s. 313.

¹⁶⁶ Cic. *Tusc.* 2, 19, 56; *Brut.* 35, 132; *Plut. Mar.* 25–27; Por. *HRF*, s. 124–125; H. Schanz, C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur...*, s. 206–207; T. Zieliński: *Rzeczpospolita rzymska*. Do druku podał A. Krawczuk. Katowice 1989, s. 308; E. Paratore: *Storia della letteratura latina*. Firenze 1962, s. 154–156; E. Cazzaniga: *Storia della letteratura latina*. Milano 1962, s. 195–196; J. Korpany: *Historiografia rzymska...*, s. 17; M. Cytowska, H. Szelest, L. Rychlewska: *Literatura rzymska. Okres archaiczny...*, s. 314.

¹⁶⁷ Cic. *De or.* 3, 32, 127.

¹⁶⁸ Por. H. Bardon: *Q. Lutatius Catulus et son cercle littéraire*. LEC 1950, vol. 18, s. 145–164; L. Alfonsi: *Sul „Circolo” di Lutatius Catulo*. In: *Hommages à L. Herrmann*. Bruxelles 1960, s. 61–67.

¹⁶⁹ E. Klebs: *M. Antonius Orator*. In: *RE*. Bd. 1. Stuttgart 1894, kol. 2590–2594; nr 28; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2. 99 B.C. – 31 B.C. New York 1952, s. 1.

domek *Orator*. Ciceron często porównywał go z Lucjuszem Krasusem, konsulem w roku 95. Jednakże Antoniusz miał odmienny pogląd na znaczenie erudycji, stąd też jego formacja intelektualna miała szczególny charakter. Był osobą obdarzoną niezwykle dużym talentem oratorskim¹⁷⁰ oraz świetną pamięcią¹⁷¹ i nie przywiązywał większej wagi do systematycznego zdobywania wiedzy¹⁷². Naukowe osiągnięcia Greków próbował zgłębić stosunkowo późno¹⁷³. Ufny w swoje zdolności miał lekceważący stosunek do nauk prawnych¹⁷⁴ i uważał, że w razie konieczności można zasięgnąć rady u osób znających się na danym zagadnieniu¹⁷⁵. Analizując jego kulturę intelektualną, trzeba wziąć pod uwagę retoryczną koncepcję Cicerona, polegającą na przeciwstawieniu poglądów Antoniusza opiniom Krassusa. Stąd dostrzegalna jest pewna tendencja do wyolbrzymiania obojętności Antoniusza wobec nauki. Sądzić raczej należy, iż będąc znakomitym obrońcą¹⁷⁶ i oskarżycielem sądowym¹⁷⁷, posiadał on pewną wiedzę prawniczą, choć zapewne nie dorównywał pod tym względem Krassusowi. Niemniej odnoszone sukcesy sądowe nie mogły opierać się tylko na dramatyzujących gestach aktorskich¹⁷⁸. Zresztą nawet w pracach Cicerona można znaleźć dowody pewnej erudycji Antoniusza. Znał na przykład prace retoryczne i dzieje oratorstwa¹⁷⁹ oraz losy wybitnych wodzów¹⁸⁰, jak również posiadał rozeznanie w pracach greckich i łacińskich historyków¹⁸¹, a jego opinie o naukach historycznych były krytyczne i bardzo powściągliwe¹⁸². Podobnie można wnioskować o jego stosunku do filozofii¹⁸³. Był więc Antoniusz uosobieniem rzymskiego praktycyzmu¹⁸⁴, z pewną dozą sceptycznego spojrzenia na rolę wiedzy, co pozwalało mu patrzeć na zagadnienia naukowe z dystansu umożliwiającego trafniejsze dostrzeganie generalistów. Nic przeto dziwnego, że właśnie przez niego Ciceron chciał przekazać znane trzy fundamentalne prawdy, które winny

¹⁷⁰ Cic. *Brut.* 39, 144; por. G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 93–94; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 47–49.

¹⁷¹ Cic. *Brut.* 37, 139–140; *Pro Cluent.* 50.

¹⁷² Cic. *Brut.* 59, 214.

¹⁷³ Cic. *De or.* 1, 18, 82.

¹⁷⁴ Cic. *De or.* 1, 37, 171; 1, 58, 250; 1, 62, 263.

¹⁷⁵ Cic. *De or.* 1, 58, 250.

¹⁷⁶ Cic. *In Verr.* 2, 2, 78; 2, 5, 1; *Tusc.* 1, 51, 10; 2, 24, 56; *De off.* 2, 16, 67.

¹⁷⁷ Cic. *De off.* 2, 14, 49.

¹⁷⁸ Cic. *In Verr.* 2, 5, 1; *Pro Flacc.* 98; *De or.* 2, 46, 194; Liv. *Per.* 70.

¹⁷⁹ Cic. *De or.* 1, 20, 91; 2, 22, 92; 3, 21, 81.

¹⁸⁰ Cic. *De or.* 1, 48, 210; 2, 74, 299; 2, 84, 341.

¹⁸¹ Cic. *De or.* 2, 12, 51–14, 58.

¹⁸² Cic. *De or.* 2, 12, 51.

¹⁸³ Cic. *De or.* 1, 14, 60.

¹⁸⁴ Por. A. Michel: *Rhétorique et philosophie chez Cicéron. Essai sur les fondements philosophiques de l'art de persuader*. Paris 1960, s. 416.

obowiązywać także każdego historyka¹⁸⁵. Prawdopodobnie praktyczny charakter miało także jego dziełko retoryczne o sztuce mówienia (*De ratione dicendi*)¹⁸⁶.

Lucjusz Licyniusz Krassus (*L. Licinius Crassus*), konsul z roku 95 i cenzor z 92¹⁸⁷ związany jest przede wszystkim z dziejami rzymskiego oratorstwa¹⁸⁸. Tymczasem zachowało się również niemało poświadczeń dotyczących jego wielkiej kultury intelektualnej. Najpełniej jego sylwetkę przedstawił Ciceron w traktacie *De oratore*, przypisując mu wypowiedzenie wielu zdań sugerujących niepospolitą erudycję, którą Marek Tulliusz oceniał jako jedną z największych¹⁸⁹. Wiedza ta była rezultatem starannej edukacji z okresu młodości, kontynuowanej następnie w czasie wolnym od zajęć publicznych, w ramach *otium*¹⁹⁰. Krassus był też człowiekiem otwartym i życzliwym dla osób dobrze wykształconych, jak miało to miejsce na przykład w odniesieniu do epikurejczyka G. Wellejusza z Lanuwium¹⁹¹. W jego formacji intelektualnej dominowała różnorodna problematyka prawnicza¹⁹², co związane było z działalnością adwokacką¹⁹³, oskarżycielską¹⁹⁴ czy też ustawodawczą, gdy piastował on urzędy państwowe¹⁹⁵. Uważał, że mówca powinien mieć rozległą i gruntowną wiedzę filozoficzną¹⁹⁶ oraz językoznawczą¹⁹⁷. Sporo miał do powiedzenia na temat dziejów rzymskich i greckich¹⁹⁸, a także historii takich dyscyplin, jak geometria¹⁹⁹, muzyka²⁰⁰ i medycyna²⁰¹, nie mówiąc o litera-

¹⁸⁵ Cic. *De or.* 2, 15, 62–63: *Nam quis nescit primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? unde ne quid veri non audeat? Ne quae suspicio gratiae sit in scribendo? Ne quae simultatis? Haec scilicet fundamenta nota sunt omnibus.*

¹⁸⁶ Cic. *Brut.* 44, 163; *De or.* 1, 21, 94; 3, 49, 189; *Or.* 5, 18; por. E. Rawson: *Intellectual Life in the Late Roman Republic*. London 1985, s. 139–147.

¹⁸⁷ F. Münzer: *L. Licinius Crassus*. In: *RE*. Bd. 13. Stuttgart 1926–1927, kol. 252–268, nr 55; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 11.

¹⁸⁸ Por. G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 94–97; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 41–43.

¹⁸⁹ Cic. *De or.* 3, 4, 16; 3, 22, 82; *De leg.* 3, 19, 42; *Pro Cluent.* 51; *In Pis.* 26; por. M. Maykowska: *Klasyczna teoria wymowy*. Warszawa 1936, s. 63–67.

¹⁹⁰ Cic. *Brut.* 26, 102.

¹⁹¹ Cic. *De nat.* 1, 21, 58; por. B. Farrington: *Science and Politics in the Ancient World*. London 1965, s. 192.

¹⁹² Cic. *Brut.* 36, 102; 38; *Pro Font.* 24; por. *IAH*, s. 46–48.

¹⁹³ Cic. *De off.* 3, 16, 67; *Tusc.* 1, 5, 10.

¹⁹⁴ Cic. *De off.* 3, 11, 47; *De leg.* 3, 19, 42.

¹⁹⁵ Cic. *De off.* 2, 13, 47; 2, 14, 49; *In Verr.* 2, 3, 1; Tac. *Dial.* 35, 1.

¹⁹⁶ Cic. *De or.* 1, 11, 45–12, 54; 3, 17, 62; 3, 18, 65–68; 3, 28, 109–110.

¹⁹⁷ Cic. *De or.* 2, 4, 17–18; 3, 9, 32–11, 43.

¹⁹⁸ Cic. *De or.* 3, 34, 137–35, 141; por. A. Chodźko-Domaniewska: *Tendencje historiografii...*, s. 86.

¹⁹⁹ Cic. *De or.* 3, 21, 79; 3, 33, 132.

²⁰⁰ Ibidem.

²⁰¹ Cic. *De or.* 3, 33, 132.

turze pięknej oraz historii i teorii oratorstwa. W tej ostatniej dziedzinie nie miał sobie równych w całym pierwszym okresie schyłkowej Republiki. Dopiero w następnej fazie tego okresu przewyższy go sam Cyceon. Między innymi filhelleński charakter formacji intelektualnej Lucjusza Krassusa zdecydował o jego radykalnym wystąpieniu przeciwko tzw. retorom łacińskim w roku 92, gdy był cenzorem. Sprawa ta miała jednak kontekst także polityczny i oprócz sporu o charakter kultury rzymskiej odzwierciedlała również napięcia pomiędzy obozami optymatów i popularów²⁰².

W toku dramatycznych wydarzeń w roku 82 zginął najwybitniejszy prawnik republikańskiego Rzymu²⁰³, Kwintus Mucjusz Scewola (*Q. Mucius Scaevola*), *pontifex maximus*, drugi konsul z roku 95²⁰⁴. Był on synem wspomnianego już Publiusza, konsula z roku 133²⁰⁵, oraz bratem stryjecznym Scewoli Augura, konsula z roku 117. Właśnie po śmierci tego ostatniego Scewola Pontifeks był nauczycielem Cyceona²⁰⁶, wzbudzając w nim wiele podziwu dla swej erudycji ogólnej²⁰⁷ i prawniczej²⁰⁸. Jego wiedza prawnicza z zakresu prawa cywilnego była łączona z funkcją kapłańską i fakt ten znajdował odzwierciedlenie w jego pracach²⁰⁹, które nie zachowały się do naszych czasów, ale korzystali z nich komentatorzy antyczni. Informacje o niektórych kwestiach poruszanych przez niego znajdujemy również u Cyceona²¹⁰. Podstawowym dziełem Scewoli było osiemnaście ksiąg *Ius civile* oraz prawdopodobnie *Horoi*, stanowiące zbiór definicji i komentarzy do poszczególnych pojęć z zakresu prawa²¹¹. Uważa się, iż na koncepcję i kształt jego prac wyraźny wpływ wywarła ideologia stoicka, co potwierdzałoby obecność również filozoficznego nurtu w jego kulturze intelektualnej. Odbiciem tego było podkreślane przez starożytnych dążenie Scewoli do jasnego i precy-

²⁰² Por. J.-M. David: *Promotio civique et droit à la parole: L. Linius Crassus, les accusateurs et les rhéteurs latins*. MEFRA 1979, vol. 91, s. 135–181; G. Achard: *Les rhéteurs sous la République: des hommes sous surveillance?* „Ktéma” 1989, vol. 14, s. 181–188; D. Roman: *Débuts oratoires et causa popularis à Rome au IIe s. av. J.-C.: l'exemple de L. Licinius Crassus*. „Ktéma” 1994, vol. 19, s. 97–110.

²⁰³ Cic. *Brut.* 90, 311; *De nat.* 3, 32, 80; Liv. *Per.* 86; Flor. 2, 9, 21; App. *B. C.* 1, 88, 404; Pompon. *Dig.* 1, 2, 2, 41; por. *IAH*, s. 48–104.

²⁰⁴ F. Münzer, B. Kübler: *Q. Mucius Scaevola*. In: *RE*. Bd. 16. Stuttgart 1933–1935, kol. 437–446, nr 22; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 11.

²⁰⁵ Cic. *De off.* 1, 32, 116; 3, 15, 6; *Pro Sex. Rosc.* 12; Vell. Pat. 2, 26.

²⁰⁶ Cic. *De amic.* 1, 1; Plut. *Cic.* 3; por. R. E. Smith: *Cicero the Statesman*. London–Cambridge 1966, s. 19.

²⁰⁷ Cic. *De nat.* 3, 32, 80; *De off.* 2, 16, 57; 3, 11, 47; *Pro Planc.* 14, 33.

²⁰⁸ Cic. *Brut.* 39, 145; *De off.* 1, 32, 166; *De or.* 1, 29, 180; *In Verr.* 2, 2, 13; *Pro Caec.* 18; 24; *Ad Att.* 6, 1, 16; Vell. Pat. 1, 9.

²⁰⁹ Vell. Pat. 2, 26.

²¹⁰ Cic. *De off.* 3, 17, 70.

²¹¹ J. Köhn, E. Polay: *Römische Rechtswissenschaft...*, s. 615.

zyjnego formułowania myśli²¹². Jako prawodawca w zdumienie wprowadzał Cyncerona w związku z przeprowadzeniem ustawy nakazującej opuszczenie Rzymu przez Italików²¹³, którzy kilka lat później wystąpili zbrojnie przeciwko państwu rzymskiemu. Był wybitnym intelektualistą i praktykującym jurystą, któremu niekiedy brakowało jednak politycznej wyobraźni.

Gajusz Klaudiusz Pulcher (*C. Claudius Pulcher*), konsul z roku 92²¹⁴, otrzymał w okresie swej pretury polecenie od senatu, zlecające mu opracowanie dokumentów prawnych dotyczących wyboru przedstawicieli ludności do władz miejskich na Sycylii²¹⁵. Innych śladów formacji intelektualnej Pulchera źródła nie odnotowały, stąd też niniejszy przykład można traktować jako kolejną ilustrację jej związków z działalnością publiczną.

Lucjusz Marceusz Filippus (*L. Marcius Philippus*), konsul z roku 91²¹⁶, w czasie swego urzędowania był przede wszystkim przeciwnikiem politycznym ówczesnego trybuna ludowego M. Liwiusza Druzusa²¹⁷. Według Cyncerona Filippus był człowiekiem niezwykle uzdolnionym²¹⁸ i w swoim czasie jednym z bieglejszych znawców nauki greckiej²¹⁹, a także najwybitniejszym mówcą spośród stronników Sulli²²⁰. Ostre ataki Filippusa przyczyniły się do przedwczesnej śmierci Krassusa w roku 91, największego oratora tego okresu²²¹.

Natomiast rok 87 okazał się tragiczny dla Lucjusza Juliusza Cezara (*L. Iulius Caesar*), konsula z roku 90²²², który wraz ze swoim zgoła genialnym bratem Cezarem Strabonem²²³ zginął za sprawą młodego Fimbrii²²⁴. Tymczasem o formacie intelektualnym Lucjusza Cezara niewiele można powiedzieć poza zwróceniem uwagi, iż z jego osobą związana była *lex Iulia* z roku 90, na mocy której wierni Rzymowi sprzymierzeńcy italscy otrzy-

²¹² Cic. *Brut.* 39, 145.

²¹³ Cic. *De off.* 3, 11, 47.

²¹⁴ F. Münzer: *C. Claudius Pulcher*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 2856, nr 302; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 17.

²¹⁵ Cic. *In Verr.* 2, 2, 49.

²¹⁶ F. Münzer: *L. Marcius Philippus*. In: *RE*. Bd. 14. Stuttgart 1928–1930, kol. 1562–1568, nr 75; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 20.

²¹⁷ Cic. *De leg.* 2, 12, 31; *Flor.* 2, 5, 5; 2, 6, 8.

²¹⁸ Cic. *Pro Mur.* 17, 36; por. F. Münzer: *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien...*, s. 300; J. van Ooteghem: *Lucius Marcius Philippus et sa famille*. Namur 1961, s. 128–170.

²¹⁹ Cic. *Brut.* 47, 173.

²²⁰ Por. G. Sumner: *The Orators...*, s. 102; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 55–56.

²²¹ Cic. *De or.* 3, 1, 2.

²²² F. Münzer: *L. Iulius Caesar*. In: *RE*. Bd. 10. Stuttgart 1917–1919, kol. 465–468, nr 142; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 25.

²²³ Cic. *Phil.* 11, 5, 11.

²²⁴ Cic. *De or.* 3, 3, 10; *De off.* 1, 37, 133.

mali pełne prawa obywatelskie²²⁵. Inicjatywa ta świadczy o wyobraźni politycznej i stanowiła sensowny krok na drodze do politycznej unifikacji Italii, bo — jak się okazało — wojna z Italikami była konfliktem zbrojnym, w którym Rzym zwyciężył przede wszystkim politycznie, a nie militarnie.

Gnejusz Pompejusz Strabon (*Cn. Pompeius Strabo*), konsul z roku 89²²⁶, był ojcem sławnego triumwira i bratem Sekstusa Pompejusza zwanego Filozofem²²⁷. Znany jest jednak przede wszystkim jako wódz i prawodawca w okresie wojny Rzymian ze sprzymierzeńcami²²⁸. Wiadomo, że w tym czasie przekazał synowi zdobyczny księgozbiór, który jednak szybko został rozgrabiony przez stronników Cynny²²⁹. Źródła każą jednak powściągliwie oceniać jego kulturę intelektualną. Dla niego samego była ona raczej czymś wtórnym w stosunku do niewątpliwych talentów wojskowych, o których rozwój zadbał również w odniesieniu do swego sławnego syna. Być może uważał, że skoro brat uchodzący za filozofa i noszący taki przydomek nie zrobił poważnej kariery²³⁰, to po prostu nie warto było przywiązywać większej wagi do formacji intelektualnej i lepiej wybrać dla syna inną drogę, skuteczniej prowadzącą na szczyty władzy, tym bardziej że trwała ciężka wojna z Italikami i zanośiło się na czasy niespokojne.

Niewiele można powiedzieć o kulturze intelektualnej Publiusza Serwiliusza Watii Izauryjskiego (*P. Servilius Vatia Isauricus*), konsula z roku 79²³¹. Wiadomo tylko, że podczas procesu Werresa był jednym z sędziów²³². Ponadto Ciceron bardzo pozytywnie mówił o jego oratorstwie w mowie wygłoszonej w senacie w sprawie swojego domu²³³, a także niezmiernie komplementował go w kurtuazyjnym liście adresowanym do jego syna Publiusza²³⁴. Pochwały te nie były jednak wolne od osobistego interesu Cicerona i pewnie były nieco przesadzone. Niemniej zachowany materiał źródłowy pozwala widzieć w Serwiliuszu Izauryjskim człowieka, który był nie tylko

---

²²⁵ Por. G. Rotondi: *Leges publicae...*, s. 338–339; W. Seston: *La lex Iulia de 90 avant J.-C. et l'intégration des Italiens dans la citoyenneté romaine*. In: idem: *Scripta varia. Mélanges d'histoire romaine, de droit, d'épigraphie et d'histoire du christianisme*. Rome 1980, s. 19–32.

²²⁶ F. Millner: *Cn. Pompeius Strabo*. In: *RE*. Bd. 21. Stuttgart 1951–1952, kol. 2254–2262, nr 45; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 32.

²²⁷ Cic. *Brut.* 47, 175; *Phil.* 12, 11, 47.

²²⁸ Por. M. Gelzer: *Cn. Pompeius Strabo und der Aufstieg seines Sohnes Magnus*. Berlin 1942, s. 8; J. van Ooteghem: *Pompée le Grand. Bâtitteur d'empire*. Namur 1954, s. 42; G. Rotondi: *Leges publicae...*, s. 342.

²²⁹ Plut. *Pomp.* 4, 2.

²³⁰ Cic. *Brut.* 47, 175; *De or.* 1, 15, 67; 3, 21, 78; por. *IAH*, s. 43.

²³¹ F. Münzer: *P. Servilius Vatia Isauricus*. In: *RE*. Bd. 2 A. Stuttgart 1921–1923, kol. 1812–1817, nr 93; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 82.

²³² Cic. *In Verr.* 2, 1, 21.

²³³ Cic. *Cum senat.* 10, 25: [...] *auctoritatis et orationibus suae divinae*.

²³⁴ Cic. *Ad fam.* 13, 68, 3: [...] *clarissimum virum. patrem tuum*.

zdołnym wodzem, ale dodatkowo cieszył się autorytetem jako prawnik, dobry mówca i rozsądny polityk.

Kwintus Lutacjusz Katulus (*Q. Lutatius Catulus*), konsul w roku 78 i cenzor w 65²³⁵, był synem wspomnianego już konsula z roku 102²³⁶. Młodszy Katulus, podobnie jak ojciec, był wybitną osobistością swojego pokolenia i niepospolitym człowiekiem²³⁷, cenionym także za przymioty swego umysłu²³⁸. Wiadomo, że sympatyzował z poglądami sceptycznej Akademii²³⁹. Wyrazem uznania dla filozoficznej erudycji Katulusa było włączenie jego sylwetki przez Cyserona do dialogu *Hortensius*, z którego zachowały się jedynie fragmenty²⁴⁰. Natomiast w nieco później²⁴¹ napisanych tzw. *Academici libri priores* Katulus został uczyniony postacią tytułową i gospodarzem dyskusji odbywającej się w jego willi kumańskiej²⁴², opisanej przez Cyserona w pierwszej księdze tego dzieła²⁴³. Księga ta nie zachowała się do naszych czasów, ale Katulus występował także w dyskusji przedstawionej w zachowanej drugiej księdze, której postacią tytułową był Lukullus²⁴⁴. W późniejszej redakcji tego dzieła Cyseron uznał za stosowne nie umieszczać już Katulusa, gdyż uważał, że nie był on wystarczającym znawcą problematyki gnoseologicznej²⁴⁵. Posunięcie to nie obala jednak twierdzenia o dużej kulturze intelektualnej Katulusa, a tylko nakreśla jej realistyczne granice. Podobnie można się odnieść do stosunkowo powściągliwej oceny jego oratorstwa, które najczęściej miało charakter wystąpień politycznych²⁴⁶.

Kultura intelektualna Gajusza Skryboniusza Kuriona (*C. Scribonius Curio*), konsula z roku 76²⁴⁷, została przedstawiona przez Cyserona bardzo powierzchownie i subiektywnie. Niechęć Marka Tulliusza do niego brała się stąd, że Kurion próbował bronić Klodiusza, a ponadto przy tej sposobności

---

²³⁵ F. Münzer: *Q. Lutatius Catulus*. In: *RE*. Bd. 13. Stuttgart 1926–1927, kol. 2082–2094, nr 8; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 85; A. E. Astin: *Censorship in the Late Republic*. „*Historia*” 1985, Bd. 34, s. 178–179.

²³⁶ Cic. *De off.* 1, 30, 109; 1, 37, 133; *De nat.* 1, 28, 79.

²³⁷ Cic. *De imp. Cn. Pomp.* 17; *Vell. Pat.* 2, 43.

²³⁸ Cic. *Cum senat.* 4, 9; *In Verr.* 1, 15, 44: [...] *Q. Catulum, hominem sapientissimum*.

²³⁹ Cic. *Acad.* 2, 4, 10; 2, 48, 148.

²⁴⁰ Cic. *Ad Att.* 12, 45, 1; *Hort.* fr. 14.

²⁴¹ Cic. *Ad Att.* 12, 45, 1.

²⁴² Cic. *Acad.* 2, 3, 9; 2, 25, 80.

²⁴³ Cic. *Ad Att.* 13, 33, 2.

²⁴⁴ Cic. *Acad.* 2, 3, 9; 2, 4, 10.

²⁴⁵ Cic. *Ad Att.* 13, 16, 1; 13, 19, 4.

²⁴⁶ Por. Cic. *Brut.* 35, 135; G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 116; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 60.

²⁴⁷ F. Münzer: *C. Scribonius Curio*. In: *RE*. Bd. 2 A. Stuttgart 1921–1923, kol. 862–867, nr 10; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 92.

zaatakował Cyncerona w jednej z broszur²⁴⁸. Dlatego pojawiły się zarzuty pod adresem Kuriona sugerujące, że był on ignorantem w dziedzinie nauk wyzwolonych²⁴⁹. Naigrawał się także Cynceron z jego słabej pamięci²⁵⁰, ale nie mógł mu odmówić talentu oratorskiego, którego nie podbudował on jednak wiedzą z zakresu retoryki²⁵¹. Niemniej dla niektórych osób Kurion był trzecim mówcą po Antoniuszu i Krassusie, co Cynceron rzetelnie odnotował²⁵². Często występował z wielkim temperamentem jako oskarżyciel i obrońca sądowy²⁵³. Obdarzony był świetną elokwencją, ale nie należał do osób wykształconych. Dodać wypada, że wielki talent oratorski odziedziczył po nim i dalej rozwinął jego syn²⁵⁴, sławny trybun ludowy z roku 50.

Gajusz Aureliusz Kotta (*C. Aurelius Cotta*), konsul z roku 75²⁵⁵, już jako młody człowiek zdradzał duże zainteresowanie filozofią. Nieprzypadkowy był więc jego udział w Cynceronowych dialogach o mówcy (*De oratore*)²⁵⁶, gdzie miał wyrazić pragnienie opanowania niełatwej filozofii²⁵⁷. Dzięki wielkim zdolnościom Kotty sztuka ta w pełni powiodła się, ponieważ przeznaczona mu została niezwykle trudna rola w traktacie o naturze bogów (*De natura deorum*)²⁵⁸, którego akcja rozgrywa się w czasie świąt latyńskich²⁵⁹ około piętnastu lat później po dyskusji o mówcy. Wybór Aureliusza Kotty do wyrażenia myśli samego Cyncerona nie był przypadkowy, ponieważ obaj słuchali wykładów Filona²⁶⁰. Ponadto Kotta był też świetnie zaznajomiony z epikurejskimi poglądami, które znał z wykładów Zenona z Sydonu, słuchanych w okresie wymuszonego wygnaniem pobytu w Atenach²⁶¹. W pierwszej księdze *De natura deorum* zbijał więc poglądy epikurejskie²⁶². Natomiast w księdze trzeciej występował przeciwko stoickim poglądom na reli-

²⁴⁸ Cic. *Ad Att.* 3, 12, 2.

²⁴⁹ Cic. *Brut.* 59, 214.

²⁵⁰ Cic. *Brut.* 59–60; G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 110; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 70–71.

²⁵¹ Cic. *Brut.* 58, 210.

²⁵² Cic. *Brut.* 58, 211.

²⁵³ Cic. *De or.* 2, 23, 98.

²⁵⁴ Cic. *Brut.* 81, 279–280; *Caes. B. civ.* 2, 31, 1–8; 2, 32, 1–14; *Vel. Pat.* 2, 48, 3; por. K. Morawski: *Historia literatury rzymskiej*. T. 3: *Proza i prozaicy w okresie cyncerońskim*. Kraków 1912, s. 19–20; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska. Okres cynceroński*. Warszawa 1977, s. 178–179.

²⁵⁵ E. Klebs: *C. Aurelius Cotta*. In: *RE*. Bd. 2. Stuttgart 1895–1896, kol. 2482–2484, nr 96; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 96.

²⁵⁶ Cic. *De or.* 1, 22, 100.

²⁵⁷ Cic. *De or.* 3, 36, 145.

²⁵⁸ Cic. *De div.* 1, 5, 8; *De nat.* 1, 6, 15 et passim.

²⁵⁹ Cic. *De nat.* 1, 6, 15: *nam cum feriis Latinis [...]*.

²⁶⁰ Cic. *De nat.* 1, 7, 17; 1, 21, 59.

²⁶¹ Cic. *De nat.* 1, 21, 59; *App. B. C.* 1, 37, 167.

²⁶² Cic. *De nat.* 1, 6, 15; 1, 21, 57–1, 44, 124.

gię²⁶³, wyrażając w tej sprawie stanowisko sceptycznej Akademii²⁶⁴. Pewnym odzwierciedleniem formacji intelektualnej Aureliusza Kotty było jego oratorstwo, które Cyceon oceniał bardzo wysoko, uważając, że obok Hortensjusza był on czołowym mówcą rzymskim w latach siedemdziesiątych²⁶⁵.

Autorzy antyczni pełniej ukazali kulturę intelektualną Lucjusza Licyniusza Lukullusa (*L. Licinius Lucullus*), konsula z roku 74²⁶⁶. Ten wybitny pod każdym względem Rzymianin²⁶⁷ wycofał się z życia publicznego i skoncentrował się między innymi na rozwijaniu swoich pasji naukowych. Miał ku temu wszelkie predyspozycje, ponieważ posiadał świetne wykształcenie²⁶⁸ i był osobą wszechstronnie uzdolnioną²⁶⁹. Podziwiana była jego pamięć²⁷⁰, która miała mu pomóc w przyswojeniu sobie podobno całej ówczesnej wiedzy godnej człowieka wolnego²⁷¹. Najpoważniej zajmował się filozofią²⁷², co czynił z dużą tolerancją w stosunku do różnych kierunków. Najbliższe były mu poglądy wyrażane przez jego mistrza Antiocha z Askalonu, który starał się łączyć idee platońskie i stoickie²⁷³. Cyceon, doceniając erudycję Lukullusa, uczynił go w swej pracy filozoficznej pt. *Hortensius* gospodarzem dyskusji²⁷⁴ prowadzonej w jego pięknym domu tuskulańskim²⁷⁵. Osoba Lukullusa została także włączona do wspomnianych już dwóch ksiąg *Academici libri priores*. Kapitałne znaczenie ma w tym miejscu druga zachowana księga tego dzieła, w której Lukullus był postacią tytułową²⁷⁶ i referował poglądy filozofów twierdzących, iż poznanie jest możliwe²⁷⁷. Rola ta zgodna więc była z jego zapatrywaniami, które przejął od Antiocha. Wprawdzie skala kompetencji filozoficznej Lukullusa została pomniejszona przez samego

²⁶³ Cic. *De nat.* 2, 1, 1; *De div.* 1, 5, 8.

²⁶⁴ Cic. *De nat.* 2, 1, 1.

²⁶⁵ Cic. *Brut.* 86, 297; 92, 317; *De or.* 49, 182; 50, 189.

²⁶⁶ M. Gelzer: *L. Licinius Lucullus*. In: *RE*. Bd. 13. Stuttgart 1926–1927, kol. 376–414, nr 104; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 1, s. 100–101.

²⁶⁷ Cic. *De fin.* 2, 33, 107; *De imp. Cn. Pomp.* 8; *De off.* 1, 39, 140; *Liv. Per.* 94; 95; 97; 98; *Flor.* 1, 40, 2; *Dio Cass. fr.* 36, 7, 4; 36, 16, 2.

²⁶⁸ *Plut. Luc.* 1, 6; por. J. van Ooteghem: *Lucius Licinius Lucullus*. Namur 1959, s. 17; T. Zieliński: *Rzeczpospolita rzymska...*, s. 366–370; A. Keaveney: *Lucullus. A Life*. London–New York 1992, s. 9–13.

²⁶⁹ Cic. *Acad.* 2, 1, 1; *Pro Cluent.* 49; *De imp. Cn. Pomp.* 8; *Pro Mur.* 9, 20; *Vell Pat.* 2, 33.

²⁷⁰ Cic. *Acad.* 2, 2, 4.

²⁷¹ Cic. *Acad.* 2, 1, 1.

²⁷² Cic. *Acad.* 2, 2, 4; *Plut. Luc.* 1, 6.

²⁷³ Cic. *Acad.* 2, 2, 4; 3, 19, 61; *Plut. Luc.* 42, 3; por. T. Zieliński: *Rzeczpospolita rzymska...*, s. 370; J. van Ooteghem: *Lucius Licinius Lucullus...*, s. 185, 205.

²⁷⁴ Cic. *Hort.* fr. 17; 18.

²⁷⁵ Cic. *De leg.* 1, 13, 30; 1, 39, 140.

²⁷⁶ Cic. *Ad Att.* 13, 32, 2.

²⁷⁷ Cic. *Acad.* 2, 4, 11 et passim; por. C. Morawski: *De contentione litterariis apud Romanos imprimis apud Ciceronem*. „Eos” 1913, vol. 19, s. 4.

Cycerona, który również i jego usunął z drugiej wersji dyskusji akademickich, ale wolno powątpiewać, czy rzeczywistą przyczyną tego zabiegu było niepełne obeznanie Lukullusa w przedmiocie rozprawy²⁷⁸. Wydaje się, że stało się tak, ponieważ Attyk prosił Cycerona, aby wprowadził on do jakiegoś dialogu M. Terencjusza Warrona²⁷⁹, co zostało spełnione poprzez powierzenie wcześniejszej roli Lukullusa właśnie Warronowi²⁸⁰. Posunięcie Cycerona nie zmienia jednak ogólnej opinii na temat filozoficznej erudycji Lukullusa, zwłaszcza jeśli podkreśli się fakt, że Warron był najwybitniejszym intelektualistą rzymskim. Nawet jeśli przyjąć za wiarygodne wyznanie Cycerona, że wcześniej zamienił już postać Lukullusa na M. Juniusza Brutusa²⁸¹, to i tak można powiedzieć, że sławny smakosz należał do grona najwybitniejszych znawców filozoficznych poglądów Antiocha z Askalonu²⁸². Cyce-ron starał się podkreślić także erudycję historyczną Lukullusa²⁸³. To właśnie jemu Sulla dedykował swoje pamiętniki z myślą, że ten przerobi je na rzetelnie napisaną historię, a sam Lukullus napisał po grecku dzieje Marsów²⁸⁴. Blisko był ponadto związany z historykiem Sizeną²⁸⁵. Cenił też znakomitego gramatyka Tyranniona. Powierzył mu uporządkowanie swojej słynnej biblioteki, którą przywiózł do swej willi w Tuskulum po wojnie z królem Pontu Mitrydatesem VI Eupatorem²⁸⁶. Z tego księgozbioru korzystali później Katon Młodszy i sam Cyceron, który wspomniał o tym w traktacie *De finibus bonorum et malorum*²⁸⁷. Był zatem Lukullus niebywale światłym mężem konsularnym²⁸⁸. Niezbyt interesował się prawem i stronił od aktywności sądowniczej, ale był cenionym mówcą politycznym²⁸⁹. Jego mądrość

²⁷⁸ Cic. *Ad Att.* 13, 16, 1; 13, 19, 4.

²⁷⁹ Cic. *Ad Att.* 13, 12, 3.

²⁸⁰ Cic. *Ad Att.* 13, 12, 4.

²⁸¹ Cic. *Ad Att.* 13, 12, 4; 13, 16, 1; Plut. *Luc.* 42, 4; por. K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 344.

²⁸² Por. S. C. R. Swain: *Plutarch's Characterization of Lucullus*. RhM 1992, Bd. 135, s. 313.

²⁸³ Cic. *Hort.* fr. 11; *Acad.* 2, 45, 137; *Ad Att.* 1, 19, 10.

²⁸⁴ Plut. *Luc.* 1, 7; 4; *Sull.* 37–38; por. HRF, s. 135; C. Moatti: *La raison de Rome...*, s. 82.

²⁸⁵ Plut. *Luc.* 1, 7.

²⁸⁶ Plut. *Luc.* 42, 1; J. van Ooteghem: *Lucius Licinius Lucullus...*, s. 184–185; T. Aleksandrowicz: *Biblioteki prywatne...*, s. 14; idem: *Oddziaływanie bibliotek hellenistycznych na kulturę Republiki Rzymskiej*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 9. *Prace ofiarowane Adamowi W. Jaroszowi*. Katowice 1995, s. 107; T. Keith Dix: *The Library of Lucullus*. „Athenaeum” 2000, vol. 88, s. 441–464.

²⁸⁷ Cic. *De fin.* 3, 1, 7; 3, 2, 10.

²⁸⁸ Por. J. van Ooteghem: *Lucius Licinius Lucullus...*, s. 16–18; A. Keaveney: *Lucullus...*, s. 11.

²⁸⁹ Por. Cic. *Brut.* 62, 222; Plut. *Luc.* 1, 2; G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 113–114; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 62.

i roztropność sprawiły, że po swoim konsulacie jeszcze przez kilkanaście lat mógł korzystać z intelektualnych i kulinarnych przyjemności, do czasu ujawnienia się strasznej choroby, która przerwała jego życie w grudniu roku 57 lub w styczniu 56.

Lucjusz Gelliusz Poplikola (*L. Gellius Poplicola*), konsul z roku 72²⁹⁰, aktywnie działał już w czasach mówców Antoniusza i Krassusa. Cyceron uważał go za świetnego znawcę dziejów rzymskich²⁹¹. Najbardziej oryginalne, a zarazem naiwne miały być jego upodobania filozoficzne. To właśnie on, przybywszy po preturze do Grecji w charakterze prokonsula i zebrawszy wszystkich filozofów znajdujących się wówczas w Atenach, zamierzał skłonić ich do pogodzenia się i pojednania, oferując równocześnie swoje pośrednictwo²⁹². Poza tym był dość dobrym i dowcipnym mówcą²⁹³. Ta ostanía cecha rzuca nieco światła na jego osobowość i być może pomysł pogodzenia greckich filozofów był po prostu zwyczajnym żartem i wyrazem poczucia humoru, a nie naiwności rzymskiego urzędnika.

Trudno o doszukiwanie się żartów w odniesieniu do drugiego konsula z roku 72, Gnejusza Korneliusza Lentulusa Klodianusa (*Cn. Cornelius Lentulus Clodianus*)²⁹⁴, którego Cyceron potraktował w *Brutusie* bardzo tendencyjnie jako swojego dawnego wroga i odmówił mu zdolności oratorskich²⁹⁵. Opinia ta nie wystarcza w przedstawionych okolicznościach do wyrobienia sobie poważniejszego zdania na temat kultury intelektualnej Gnejusza Lentulusa. Prawdopodobnie nie był on erudytą, ale mógł być osobą o żywej inteligencji, skoro sam Cyceron uważał, że miał on dobrą *actio*.

Jeszcze radykalniej potraktowany przez Cycerona został Publiusz Korneliusz Lentulus Sura (*P. Cornelius Lentulus Sura*), konsul z roku 71²⁹⁶, który został stracony w rzymskim więzieniu za udział w spisku Katyliny. Tymczasem duża liczba epitetów, którymi Cyceron obrzucił Lentulusa Surę²⁹⁷, zdaje się przekornie świadczyć, że był on osobą, która w rzeczywistości nie była pozbawiona pewnych zdolności. Sam Cyceron nie mógł zaniegować jego elokwencji, chociaż w sposób charakterystyczny dla wytrawnego retora obrócił tę oczywistą zaletę w bezzcelną wadę, która była wykorzy-

---

²⁹⁰ F. Münzer: *L. Gellius Poplicola*. In: *RE*. Bd. 7. Stuttgart 1910–1912, kol. 1001–1003, nr 17; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 116.

²⁹¹ Cic. *Brut.* 47, 174.

²⁹² Cic. *De leg.* 1, 20, 53.

²⁹³ Cic. *Brut.* 27, 105.

²⁹⁴ F. Münzer: *Cn. Cornelius Lentulus Clodianus*. In: *RE*. Bd. 4. Stuttgart 1900–1901, kol. 1380–1381, nr 216; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 116.

²⁹⁵ Cic. *Brut.* 66, 234.

²⁹⁶ F. Münzer: *P. Cornelius Lentulus Sura*. In: *RE*. Bd. 4. Stuttgart 1900–1901, kol. 1399–1402, nr 240; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 121.

²⁹⁷ Por. Cic. *Brut.* 66, 235.

stywana do niecnych celów²⁹⁸. Był wreszcie Lentulus na tyle groźny, że — nie bez naruszenia prawa — z inicjatywy Cyncerona został skazany na śmierć, jeszcze przed ostatecznym pokonaniem Katyliny. Zauważyć wreszcie trzeba, że Salustiusz o wiele spokojniej przedstawił Lentulusa, choć podkreślił także jego demagogiczne skłonności, co w żaden sposób nie może przesądzać o ocenie formacji intelektualnej Lentulusa Sura, któremu przede wszystkim zabrakło wyobraźni politycznej, gdy przystępował do ostatecznie przegranej sprawy.

*

Zebrane w tym rozdziale dane prozopograficzne pozwoliły na przyjrzenie się kulturze intelektualnej 42 spośród 132 konsulów z lat 146—71, którzy nie byli ani *homines novi*, ani konsulami wielokrotnymi, co oznacza, że można mieć na ten temat pewne wyobrażenie w odniesieniu niemal do co trzeciej osoby z tej grupy (32%). Jeśli dodać do tego 8 *homines novi* i 4 konsulów wielokrotnych z tego okresu, to łącznie można mieć w tym względzie pewne wyobrażenie o 54 osobach, co stanowi więcej niż trzecią część (38%) w stosunku do wszystkich 144 konsulów urzędujących w tych latach. Zauważa się więc, że źródła więcej mówią o kulturze intelektualnej *homines novi* i konsulów wielokrotnych tego okresu, co nie dziwi ze względu na stosunkowo małą liczbę tych osób oraz nadzwyczajny przebieg ich karier politycznych.

Ogólnikowy charakter informacji źródłowych dotyczących części spośród pozostałych 90 konsulów z lat 146—71 powściąga przed nadmiernym doszukiwaniem się danych, które by pozwoliły powiększyć grupę 42 konsulów o określonej kulturze intelektualnej. Równocześnie nie należy wykluczać możliwości powiększenia tego grona, przeprowadzając bardziej subtelne, ale może nieco ryzykowne interpretacje źródeł antycznych. Brak odpowiednich potwierdzeń źródłowych w odniesieniu do pozostałych 90 konsulów oczywiście nie znaczy, że byli oni osobami o niskiej kulturze intelektualnej, ponieważ fakt ten jako skrajny byłby zauważony przez autorów antycznych, zwłaszcza Cyncerona. Raczej można przypuszczać, że ich formacja intelektualna mieściła się w granicach pewnej przeciętności.

Wśród przedstawionych w tym rozdziale 42 konsulów zauważa się osoby o bardzo różnym poziomie intelektualnym. O kilku z nich można powiedzieć, że byli wręcz intelektualistami, którzy twórczo uprawiali różne dyscypliny nauki. W tej grupie szczególnie wyróżnili się trzej sławni prawnicy z rodu Mucjuszów Scewolów: Publiusz, Kwintus Pontifeks i Kwintus Augur, którzy uchodzili za fundatorów rzymskiego prawa publicznego, cywilnego i prywatnego. Kilku innych stworzyło zróżnicowane prace o ambicjach historiograficznych, wśród nich annaliści L. Kalpurniusz Pizon, G. Semproniusz Tuditanus

---

²⁹⁸ Cic. *In Catil.* 3, 5.

i G. Faniusz oraz autorzy prac autobiograficznych, publicystycznych i pamiętnikarskich, jak M. Emiliusz Skaurus, starszy Kw. Lutacjusz Katulus, P. Rutyliusz Rufus i Lukullus. Teorią religii zajmował się najwybitniejszy z prawników republikańskiego Rzymu Scewola Pontifeks, a starszy Lutacjusz Katulus próbował również swych sił w dziedzinie poezji. Zauważa się, że rzymscy konsulowie z lat 146—71 nie pisali prac filozoficznych, choć wielu z nich bardzo interesowało się filozofią. Natomiast najaktywniejsi byli w praktyce oratorskiej, ale pracę z zakresu teorii retoryki napisał tylko Antoniusz Orator. Najwybitniejszymi twórcami *orationes* byli Serwiliusz Galba, Leliusz, Emiliusz Lepidus Porcyna, Papiriusz Karbon, Aureliusz Kotta i wreszcie najwięksi z wszystkich tego okresu — Antoniusz Orator i Licyniusz Krassus.

Wśród konsulów o znacznej erudycji filozoficznej wyróżnili się sympatyzujący głównie ze stoicyzmem Leliusz, Furiusz Filus, Scypion Nazyka oraz trójka wielkich prawników z rodu Mucjuszów. Stoickie sympatie Scypiona i Leliusza otwarte były na idee sceptycznej Akademii, z którą pełniej identyfikowali się obaj Lutacjusze Katulusowie, Aureliusz Kotta oraz Lukullus. Wszechstronnie zgłębiał filozofię mówca Licyniusz Krassus. Oprócz pragmatycznego łączenia filozofii stoickiej z jurysprudencej uwidoczniła się także skłonność konsulów do filozoficznego eklektyzmu. Prawem i oratorstwem zajmować się musieli w zasadzie wszyscy konsulowie. Wyraźnie zaznaczyły się także kontakty konsulów z ówczesnymi uczonymi greckimi oraz ośrodkami kultury hellenistycznej.

Gdyby jednak chcieć jeszcze bardziej uogólnić zebrane dane prozopograficzne, to można powiedzieć, że pod względem kultury intelektualnej prawdziwymi luminarzami byli Leliusz i starszy Katulus. Choć kilku innych konsulów w pełni zasłużyło na miano intelektualistów, tylko Leliusz przeszedł do historii starożytnych Rzymian jako Mędrzec i razem z Katulusem najpełniej realizowali ideały rodzącej się *humanitas Romana*. Obaj jednak doznali porażek w wyborach na konsulów lat wcześniejszych. Leliusz przegrał z wybijającym się jako *homo novus* Kwintusem Pompejuszem, a Katulus poniósł kilka porażek, w tym z najbardziej krytycznie ocenionym przez Cyncerona *człowiekiem nowym* Gnejuszem Malliuszem. Bodaj tylko o Leliuszu i Katulusie można powiedzieć, że swoje kariery polityczne zawdzięczali sile swych umysłów. Po nich wyróżnił się bardzo inteligentny Lukullus, którego kariera łączyła się dodatkowo ze zdolnościami wojskowymi.

Wśród przedstawionych konsulów są również osoby, które poziomem swojej kultury intelektualnej odbiegały od pewnej przeciętnej. Charakter źródeł nakazuje jednak w odniesieniu do tych wypadków szczególną ostrożność przy podejmowaniu prób dalszego ich wartościowania. Epitety, jakie padły pod adresem niektórych konsulów, często mieściły się w konwencji inwektywy, podobnie jak wiele pochwał było genologiczną konsekwencją antycznej *laudatio*.

ROZDZIAŁ IV

KULTURA INTELEKTUALNA KONSULÓW Z LAT 70–43

Drugi etap schyłkowego okresu Republiki bywa nazywany fazą upadku. Obejmuje ona czasy od roku 70 do końca Republiki. W związku z przyjęciem w tej pracy roku 43 jako końcowej cezury chronologicznej, podmiotem badań w tym rozdziale będą konsulowie wybrani na lata 70–43, z pominięciem tych, którzy osiągnęli konsulat jako *homines novi* lub byli konsulami wielokrotnymi, ponieważ zostali już oni przedstawieni w pierwszych dwóch rozdziałach.

W latach 70–43 urząd konsula powierzono 59 osobom¹ z 66 konsulatami. Wśród nich było 8 *homines novi* oraz 8 konsulów wielokrotnych, z których 5 pełniło kolejne konsulatory po roku 43. W tym rozdziale zostaną zatem przedstawieni ci spośród pozostałych 43 konsulów, o których kulturze intelektualnej znalazły się w źródłach jakieś informacje lub sugestie.

Grupę tych konsulów otwiera Kwintus Hortensjusz Hortalus (*Q. Hortensius Hortalus*), konsul w roku 69², który był przede wszystkim znakomitym mówcą³. Jako świetny obrońca⁴ swoje sukcesy zawdzięczał jednak nie tylko talentom oratorskim, ale także wiedzy prawniczej. Wielokrotnie podnoszone

¹ Liczba ta uwzględnia również osoby, które zostały wybrane na konsulów (*consules designati*), ale urzędu nie objęły.

² F. von der Mühl: *Q. Hortensius Hortalus*. In: *RE*. Bd. 8. Stuttgart 1912–1913, kol. 2470–2481, nr 13; T. R. S. Broughton: *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 2. 99 B.C. 31 B.C. New York 1952, s. 131.

³ Zob. G. V. Sumner: *The Orators in Cicero's „Brutus”*. *Prosopography and Chronology*. Toronto 1973, s. 122–123; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy a oratorstwo w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej Rzymskiej*. Katowice 1996, s. 66–68; J. Linderski: *Two Speeches of Q. Hortensius. A Contribution to the Corpus Oratorum of the Roman Republic*. In: *idem: Roman Questions. Selected Papers*. Stuttgart 1995, s. 328–335, 657–659.

⁴ Cic. *In. Caec.* 7; *Pro Mur.* 5, 10; *Pro Sest.* 2; *Brut.* 88, 301; *Acad.* 2, 1, 2; *Tusc.* 1, 24, 59.

były również jego ogólne zdolności⁵ i fenomenalna pamięć, którą przewyższał nawet Lukullus⁶. Warto podkreślić, że jego stosunki z Ciceronem nie były najlepsze, zwłaszcza w okresie poprzedzającym wygnanie tego ostatniego⁷, czemu sam Ciceron starał się zaprzeczyć w kilkanaście lat później⁸. Faktem jest, że pod koniec lat pięćdziesiątych⁹ obaj byli już przyjaciółmi¹⁰. Uwagi te mają pewne znaczenie przy ocenie stopnia wiarygodności relacji Marka Tulliusza na temat kultury intelektualnej Hortensjusza, z którym rywalizował o pierwszeństwo wśród mówców. Szczególnie interesująco przedstawia się stosunek Hortensjusza do filozofii. Otóż Ciceron w traktacie pt. *Hortensius* starał się zachęcić pragmatycznych Rzymian do studiowania filozofii¹¹. Wprawdzie Hortensjusz już nie żył, gdy Ciceron opublikował ten utwór, ale praca była równocześnie świadectwem powściągliwego stosunku tytułowej postaci do filozofii. Zresztą dobitnie świadczą o tym zachowane fragmenty, z których wynika, że Hortensjusz próbował podważać znaczenie filozofii¹². Potwierdzenie tej opinii można znaleźć również w innych dziełach Cicerona¹³, a nade wszystko w jego listach do Attyka¹⁴, w których starał się on wyjaśnić usunięcie postaci Hortensjusza z *Academicorum libri quattuor*. Hortensjusz występował bowiem w pierwszej wersji tego traktatu zarówno w księdze pierwszej¹⁵, jak i drugiej¹⁶. Przyjąć można, że w przypadku Hortensjusza korekta Cicerona miała większe uzasadnienie, aniżeli miało to miejsce w odniesieniu do Lukullusa. Obok kontrowersyjnej więc erudycji filozoficznej Hortensjusza trzeba podkreślić, że był on cenionym znawcą dziejów rzymskich¹⁷, a także autorem roczników, które chwalił Wellejusz Paterkulus¹⁸. Zasadniczym rysem formacji intelektualnej Hortensjusza było jednak jego znakomite oratorstwo, które zaowocowało także pracą *De locis communibus* traktującą o wybranych zagadnieniach retoryki¹⁹. Nato-

⁵ Cic. *De imp. Cn. Pomp.* 17; *Pro Quinc.* 22; *Pro P. Sull.* 2; 17; *Vell. Pat.* 2, 36.

⁶ Cic. *Brut.* 88, 301; *De or.* 3, 61, 230; *Acad.* 2, 1, 2; 2, 1, 4; *Tusc.* 1, 24; 59.

⁷ Cic. *Ad Att.* 3, 9, 23; 3, 19, 2; *Ad Quint.* 1, 3, 8; 1, 4, 1.

⁸ Cic. *Brut.* 1, 1.

⁹ Hortensjusz zmarł w sierpniu 50 roku – por. Cic. *Ad Att.* 6, 6, 2; *Ad fam.* 8, 12, 2; *Brut.* 1, 1; 64, 228.

¹⁰ Cic. *Brut.* 94, 323.

¹¹ Cic. *De div.* 2, 1, 1; por. J. Wikarjaka: *Wspomnienia pociech i radości Cicerona*. „Meander” 1982, t. 37, s. 304.

¹² Cic. *Hort.* fr. 32.

¹³ Cic. *Acad.* 2, 4, 10; 2, 19, 61; *De fin.* 1, 1, 2.

¹⁴ Cic. *Ad Att.* 13, 16, 1; 13, 19, 4.

¹⁵ Cic. *Acad.* 2, 3, 9.

¹⁶ Cic. *Acad.* 2, 4, 10; 2, 19, 63; 2, 48, 148.

¹⁷ Cic. *Ad Att.* 13, 30, 3; 13, 33, 3.

¹⁸ *Vell. Pat.* 2, 16, 3; por. *HRF*, s. 205–206.

¹⁹ *Quint. Inst.* 2, 1, 44; 2, 4, 27.

miast praktyka oratorska przynosiła mu niemałe korzyści materialne, do czego zresztą przywiązywał dużą wagę jako ceniony i ceniący się adwokat²⁰. Dodać można, że nie omieszkiał zadbać o retoryczną edukację swojej córki Hortensji²¹.

Gajusz Kalpurniusz Pizon (*C. Calpurnius Piso*), konsul z roku 67²², znany jest jako adwersarz Cyclerona w czasie procesu A. Cecyny. Cycleron, będąc obrońcą Cecyny, starał się wykazać słabość argumentacji Pizona²³. Natomiast w procesie aktora Kw. Roscjusza był Pizon sędzią²⁴. W parę lat później, za jego konsulat i pod jego imieniem, wydana została *lex Calpurnia de ambitu*²⁵. Interesującym zbiegiem okoliczności było podjęcie się przez Cyclerona obrony Pizona, oskarżonego przez Cezara o zdradę²⁶. Był zatem Pizon kolejnym przykładem konsula uwikłanego w problematykę prawniczą.

Maniusz Acyliusz Glabryon (*M'. Acilius Glabrio*), drugi konsul z roku 67²⁷, był powinowatym sławnego prawnika P. Mucjusza Scewoli, konsula z roku 133. Koneksią ta jest tym bardziej interesująca, że Glabryon znany jest jako przewodniczący zespołu sędziowskiego w sprawie Werresa²⁸. Ten ostatni fakt nie upoważnia jednak do dalej idących spekulacji na temat formacji intelektualnej Glabryona, ponieważ był on w tym czasie urzędującym pretorem i podczas procesu Werresa wykonywał swoje obowiązki, a odwoływanie się Cyclerona do jego powagi, mądrości i sumienności²⁹ było przede wszystkim zręcznym komplementowaniem sędziego przez oskarżyciela. Wynik procesu świadczy jednak, jako *argumentum ex silentio*, że Glabryon był sumiennym prawnikiem, w przeciwnym wypadku Cycleron jako oskarżyciel nie omieszkałby przy różnych okazjach wyrazić negatywnej opinii na jego temat, choć w *Brutusie* zauważył, że nie rozwinął on zdolności, które otrzymał po swych nieprzeciętnych przodkach³⁰.

Dużej ostrożności wymaga analiza informacji pochodzących od Cyclerona, dotyczących Lucjusza Aureliusza Kotty (*L. Aurelius Cotta*), który został kon-

---

²⁰ Varro *Res. rust.* 3, 6; por. I. Shatzman: *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Bruxelles 1975, s. 344–346; M. Corbier: *De la maison d'Hortensius à la curia sur le Palatin*. MEFRA 1992, vol. 104, s. 871.

²¹ App. *B. C.* 4, 32, 136–144; Val. Max. 8, 3, 3; Quint. *Inst.* 1, 1, 6.

²² F. Münzer: *C. Calpurnius Piso*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 1376–1377, nr 63; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 142–143.

²³ Cic. *Pro Caec.* 12–13; 23; 27–28; 31.

²⁴ Cic. *Pro Q. Rosc.* 1.

²⁵ Por. G. Rotondi: *Leges publicae populi Romani*. Darmstadt 1962, s. 374.

²⁶ Cic. *Pro Flacc.* 38, 98; Sall. *Catil.* 49, 2.

²⁷ E. Klebs: *M. Acilius Glabrio*. In: *RE*. Bd. 1. Stuttgart 1894, kol. 256–257, nr 38; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 142–143.

²⁸ Cic. *In Verr.* 1, 2, 4; 1, 10, 29; 1, 17, 51.

²⁹ Cic. *In Verr.* 1, 17, 51: [...] *tua auctoritate, sapientia, diligentia*.

³⁰ Cic. *Brut.* 68, 239.

sulem na rok 65³¹, po niedopuszczeniu Publiusza Sulli do objęcia urzędu. Otóż Kotta walnie przyczynił się później do powrotu Cyclerona z wygnania³². Sporo więc mamy komplementów pod jego adresem w relacjach Cyclerona powstałych po roku 57. Przy różnych sposobnościach wdzięczny Cycleron chwalał zalety umysłu swojego dobroczyńcy³³. Tym bardziej więc nie można pominąć pozytywnego stosunku Marka Tulliusza do Kotty we wcześniejszym okresie, kiedy pierwszy oskarżał Werresa, a drugi walczył o ponowne dopuszczenie ekwitów do sprawowania sądownictwa³⁴. Ostatecznie Kotta, jako pretor z roku 70, osiągnął swój cel poprzez przeprowadzenie tzw. *lex Aurelia iudiciaria*³⁵. W tym wypadku działalność ustawodawcza niewątpliwie spletała się z kompetencjami prawniczymi, zarówno teoretycznymi³⁶, jak i praktycznymi³⁷, chociaż kontekst polityczny odegrał tu rolę pierwszoplanową.

Drugim konsulem zastępczym w roku 65 był Lucjusz Manlius Torkwatus (*L. Manlius Torquatus*)³⁸. Cycleron wymienił go w *Brutusie*, jako mówcę eleganckiego i rozważnego³⁹. Ponadto Cycleron pozytywnie oceniał świetną pamięć i zdolności jego syna Lucjusza⁴⁰, pretora z roku 49, ale raczej skłonny był go określać w greckim rozumieniu politykiem aniżeli mówcą⁴¹.

Lucjusz Juliusz Cezar (*L. Iulius Caesar*), konsul z roku 64⁴², był wujem triumwira Marka Antoniusza, który w 43 roku umieścił go na liście proskrypcyjnej⁴³. Dopiero wstawiennictwo siostry Lucjusza, Julii, matki Anto-

³¹ E. Klebs: *L. Aurelius Cotta*. In: *RE*. Bd. 2. Stuttgart 1895–1896, kol. 2485–2487, nr 102; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 157.

³² Cic. *Pro Sest.* 34, 74; *De leg.* 3, 19, 45.

³³ Cic. *De dom.* 26, 68: *vir prudentissimus*; *Phil.* 2, 6, 13; *De leg.* 3, 19, 45: *vir summo ingenio summaque prudentia*.

³⁴ Cic. *In Verr.* 2, 2, 71; 2, 3, 96.

³⁵ Por. Liv. *Per.* 97; G. Rotondi: *Leges publicae...*, s. 369; K. Koranyi: *Powszechna historia państwa i prawa*. T. 1. Warszawa 1965, s. 123, 137; E. S. Gruen: *The Last Generation of the Roman Republic*. Berkeley–Los Angeles–London 1974, s. 29; zdarza się, że autorstwo tego prawa błędnie przypisywane jest Markowi Aureliuszowi Kotcie – por. K. Kumaniecki: *Cycleron i jego współcześni*. Warszawa 1989, s. 124.

³⁶ Cic. *De leg.* 3, 19, 45.

³⁷ Dio Cass. 36, 44, 3.

³⁸ F. Münzer: *L. Manlius Torquatus*. In: *RE*. Bd. 14. Stuttgart 1928–1930, kol. 1199–1203, nr 79; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 157; G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 128–129.

³⁹ Cic. *Brut.* 68, 239: *etiam L. Torquatus elegans in dicendo, in existimando admodum prudens* [...].

⁴⁰ Cic. *Brut.* 76, 265; *Pro Sull.* 1; 10; Dio Cass. 36, 44, 3.

⁴¹ Cic. *Brut.* 76, 265: *ut Graeci dicunt, πολιτικούς*.

⁴² F. Münzer: *L. Iulius Caesar*. In: *RE*. Bd. 10. Stuttgart 1917–1919, kol. 468–471, nr 143; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 161.

⁴³ Liv. *Per.* 120; Flor. 2, 16.

niusza, uratowało mu życie⁴⁴. Obok powierzchownych pochwał pod adresem Lucjusza Cezara⁴⁵, znaleźć można także wzmiankę podkreślającą, że świetnie znał on dzieje rzymskie⁴⁶. Ponadto wiele wskazuje na to, że był on autorem pracy z zakresu prawa auguralnego, którego szesnastą księgę cytuje Makrobiusz⁴⁷.

Konsularnym kolegą Cyclerona w roku 63 był Gajusz Antoniusz Hybryda (C. *Antonius*)⁴⁸. W jednym z listów do Attyka wspominał Cycleron, że Gajusz Antoniusz miał w okresie swojego prokonsulatu w prowincji Macedonii tłumacza, niejakiego Waleriusza⁴⁹. Wiadomość ta może się wydawać nieco zaskakująca wobec niemal powszechnej wówczas znajomości języka greckiego w środowisku rządzącej elity rzymskiej. Można wszakże przypuszczać, że również inni prokonsulowie, nawet dobrze znający grekę, korzystali z podobnej pomocy, zwłaszcza przy redagowaniu dokumentów i innych pism w tym języku. Wziąwszy jednak pod uwagę fakt, że Hybryda był synem Antoniusza Oratora, który nie przywiązywał większej wagi do gruntownej edukacji, jest rzeczą prawdopodobną, iż rzeczywiście słabiej znał on język grecki⁵⁰. Równocześnie trzeba zauważyć, że Cycleron na ogół niechętnie wypowiadał się o Antoniuszach, z wyjątkiem sławnego mówcy.

Lucjusz Licyniusz Murena (*L. Licinius Murena*), konsul z roku 62⁵¹, jeszcze przed objęciem konsulatu stanął przed sądem oskarżony o przekupstwo wyborcze. Dzięki obronie Cyclerona został jednak uniewinniony⁵². Tymczasem argumenty użyte przez Cyclerona wyraźnie przeciwstawiały walczności Mureny⁵³ uczoność oskarżyciela, Ser. Sulpicjusza Rufusa⁵⁴. Poza tym opinie Cyclerona o samym Murenie były bardzo ostrożne, zwłaszcza że Sulpicjusza Rufusa wspomagał Katon Młodszy⁵⁵. Natomiast interesującą

---

⁴⁴ Plut. *Ant.* 19, 2–20, 2; App. *B. C.* 4, 37, 156–158; por. E. G. Huzar: *Mark Antony. A Biography*. Minneapolis 1978, s. 20–21 i 249–250.

⁴⁵ Cic. *Ad fam.* 12, 5, 2; *Phil.* 8, 1, 1.

⁴⁶ Cic. *Phil.* 11, 8, 20.

⁴⁷ Macr. *Sat.* 1, 16, 29; por. K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 220; T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 1990, s. 89–90.

⁴⁸ E. Klebs: *C. Antonius Hibrida*. In: *RE*. Bd. 1. Stuttgart 1894, kol. 2577–2582, nr 19; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 165–166.

⁴⁹ Cic. *Ad Att.* 1, 12, 3; por. G. Pianko: *Korespondenci Cyclerona. Gajusz Antoniusz Hybryda. „Meander”* 1973, t. 28, s. 143–145.

⁵⁰ Por. E. G. Huzar: *Mark Antony...*, s. 214–215.

⁵¹ F. Münzer: *L. Licinius Murena*. In: *RE*. Bd. 13. Stuttgart 1926–1927, kol. 446–449, nr 123; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 172–173.

⁵² Cic. *Pro Flacc.* 39; Plut. *Cat. Mi.* 26.

⁵³ Cic. *Pro Mur.* 5; 9; 11 et passim; *Acad.* 2, 1, 2.

⁵⁴ Cic. *Pro Mur.* 13.

⁵⁵ Cic. *Pro Mur.* 1, 3; 3, 7; 6, 13.

wzmiankę o Murenie zamieścił Plutarch w życiorysie Lukullusa. Otóż grecki biograf ubolewał nad tym, że Murena wyzwoił cenionego gramatyka Tyranniona, gdy Lukullus go jemu odstąpił, co było posunięciem upokarzającym, ponieważ w odczuciu Plutarcha ten uczony Grek zawsze był człowiekiem wolnym. Miał ponadto Plutarch inne zastrzeżenia wobec Mureny, ale nie wyszczególnił ich⁵⁶. Przedstawione spostrzeżenia świadczą, że Licyniusz Murena był przedstawicielem tych konsulów, których najbardziej pochłaniały działania militarne i którzy jako utalentowani wodzowie nie przywiązywali większej wagi do swojej formacji intelektualnej.

Natomiast Marek Pupiusz Pizon Frugi Kalpurnianus (*M. Pupius Piso Frugi Calpurnianus*), konsul z roku 61⁵⁷, był dla Cyserona przykładem intelektualisty, który nie garnął się do zajęć sądowniczych⁵⁸. Uchodził za najlepszego znawcę nauki greckiej⁵⁹ i miał zainteresowania zbliżone do Cyseronowych⁶⁰. Ten wyjątkowo uczciwy człowiek szczególnie znany jest jako zwolennik perypatetyków⁶¹. W jego domu przez wiele lat mieszkał perypatetyk Staseas z Neapolu⁶². Nic więc dziwnego, że w piątej księdze traktatu o najwyższym dobru i złu (*De finibus bonorum et malorum*) właśnie M. Pupiuszowi został przypisany przez Cyserona wykład z zakresu filozofii perypatetycznej⁶³, w którym miał się on wykazać nie tylko świetną znajomością filozofii, ale także ogólną erudycją. Wiadomo nadto, że w zakresie retoryki doskonalił się u samego Cyserona⁶⁴.

Z powodu wyraźnie stronnich relacji Cyserona stosunkowo nietrudno jest wypośrodkować obraz rzeczywistej kultury intelektualnej Lucjusza Kalpurniusza Pizona (*L. Calpurnius Piso Caesoninus*), konsula z roku 58⁶⁵, a także ostatniego teścia Cezara. Cyseron miał wielkie pretensje do Pizona, że właśnie za jego konsulatu musiał udać się na wygnanie. Nic więc dziwnego, że Pizon bezpośrednio po powrocie Cyserona wielokrotnie stawał się przedmiotem jego ostrych ataków⁶⁶, w których zarzucał mu brak jakichkolwiek zdolności. Wyjątkowo interesującym źródłem jest tutaj znana inwektywa z roku 55,

⁵⁶ Plut. *Luc.* 19, 8–9.

⁵⁷ H. Gundel: *M. Pupius Piso Frugi Calpurnianus*. In: *RE*. Bd. 23. Stuttgart 1957–1959, kol. 1987–1993, nr 10; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 178–179.

⁵⁸ Cic. *Brut.* 67, 236.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Cic. *Brut.* 68, 239.

⁶¹ Cic. *In Verr.* 2, 1, 14; *Pro Planc.* 5, 12.

⁶² Cic. *De or.* 1, 22, 104; *De fin.* 5, 3, 8; 5, 25, 75.

⁶³ Cic. *De fin.* 5, 1, 1 et passim; por. C. Morawski: *De contentionibus litterariis...*, s. 6.

⁶⁴ Cic. *Brut.* 68, 240; 90, 310.

⁶⁵ F. Münzer: *L. Calpurnius Piso Caesoninus*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 1387–1390, nr 90; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 193–194.

⁶⁶ Cic. *Cum senat.* 6, 13; *Cum popul.* 95, 11; *Pro Sest.* 56; *In Pis.* 1 et passim.

w której niektóre epitety mogą się wydawać wręcz szokujące. Wynika z niej jednak niezbiecie, że Kalpurniusz był człowiekiem wykształconym, interesującym się historią⁶⁷, literaturą⁶⁸ i filozofią⁶⁹ oraz że właśnie u niego mieszkał epikurejski uczony i poeta Filodemos z Gadary⁷⁰. Epikurejskie sympatie Pizona — zostały podniesione przez Cyncerona do rangi skandalu i nieuctwa. Charakter antycznej inwektywy jako specyficznego gatunku literackiego oraz znany stosunek Cyncerona do epikureizmu pozwalają odczytać ostre ataki rozżalonego Arpinaty na korzyść Pizona. Ponadto obiektywnych i materialnych dowodów na temat jego kultury intelektualnej dostarczyły wyniki prac archeologicznych w Herkulanum, które pozwoliły na poznanie struktury tamtejszego księgozbioru Pizonów⁷¹. Brak jednoznacznych rozstrzygnięć ze strony filologów klasycznych co do adresatów sławnego listu Horacego, znanego jako *Epistula ad Pisones* lub *De arte poetica*, powściąga przed wiązaniem ich z konsulem roku 58 jako jego potomkami, tj. synem i wnukiem⁷². Niemniej wiele wskazuje na to, że Lucjusz Pizon należał do bardziej światłych konsulów. Czas zresztą pokazał, że sam Cynceron w zmienionych okolicznościach politycznych zweryfikował swoje zdanie o nim i w sławnych *orationes* przeciwko Antoniuszowi pozytywnie już oceniał walory intelektualne Pizona⁷³. Żałować należy, że nie zachowała się do naszych czasów jego odpowiedź na inwektywę Cyncerona, ponieważ z pewnością odzwierciedlała ona nie tylko temperament autora, ale także jego inteligencję.

Osobą, która w dużej mierze przyczyniła się do przywrócenia Cyncerona z wygnania, był konsul z roku 57, Publiusz Korneliusz Lentulus Spinther (*P. Cornelius Lentulus Spinther*)⁷⁴. Tymczasem przyjmując nawet szczególnie

⁶⁷ Cic. *In Pis.* 39.

⁶⁸ Cic. *In Pis.* 10; 19; 30; 33.

⁶⁹ Cic. *Pro Sest.* 10; *In Pis.* 28 30; *Cum senat.* 6, 14.

⁷⁰ Cic. *In Pis.* 28—30; *Cum senat.* 6, 14; por. T. Sinko: *Literatura grecka*. T. 2. *Literatura hellenistyczna*. Cz. 2. *Wiek I przed Chr.* Kraków 1948, s. 53—54, 56—58; D. Dudley: *Roman Society*. London 1970, s. 134; B. Farrington: *Science and Politics in Ancient World*. London 1965, s. 192.

⁷¹ Por. M. Gigante: *La bibliothèque de Philodème et l'épicurisme romain*. Préface de P. Grimal. Paris 1987, s. 31—37, 109—122; T. Aleksandrowicz: *Biblioteki prywatne rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 2. *Bibliofile bibliotekarze*. wydawcy. Red. J. Paszek. Katowice 1988, s. 15—16; idem: *Oddziaływanie bibliotek hellenistycznych na kulturę Republiki Rzymskiej*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 9. *Prace ofiarowane Adamowi W. Jaroszowi*. Katowice 1995, s. 109.

⁷² Por. T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie...*, s. 92, przypis 44 oraz s. 97, przypis 90.

⁷³ Cic. *Phil.* 1, 4, 10; 1, 6, 14; 1, 7, 15; 1, 11, 28; 5, 7, 19; 8, 10, 28; 9, 1, 1; 12, 1, 3; 12, 6, 14; 12, 7, 15; 12, 7, 18.

⁷⁴ F. Münzer: *P. Cornelius Lentulus Spinther*. In: *RE*. Bd. 4. Stuttgart 1900—1901, kol. 1392—1398, nr 238; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 199—200.

ostrożną interpretację opinii przekazanych przez Cyncerona⁷⁵, stwierdzić trzeba, że Lentulus Spinther był konsulem o znacznej kulturze intelektualnej, skoro otrzymywał od Marka Tulliusza listy, w których ten nawiązywał do Platona⁷⁶, a także dawał dowody, iż cenił sobie opinię Lentulusa na temat swoich prac⁷⁷. Ponadto Cynceron uważał, że Lentulus właśnie dzięki posiadanej wiedzy odgrywał dużą rolę w różnych dziedzinach życia politycznego⁷⁸. Niebagatelną wymowę ma również i to, że powierzył on samemu Cynceronowi czuwanie nad edukacją swojego syna⁷⁹.

Appiusz Klaudiusz Pulcher (*Ap. Claudius Pulcher*), konsul z roku 54⁸⁰, był bratem głośnego trybuna ludowego w roku 58, Klodiusza — zacieklego wroga Cyncerona⁸¹. Mimo to stosunki Appiusza Pulchera z Markiem Tulliuszem układały się coraz lepiej. Łączyły ich między innymi wspólne pasje naukowe⁸², a Cynceron uważał Klaudiusza za człowieka uczonego⁸³. Był on dobrym znawcą prawa publicznego i *antiquitates*⁸⁴. Przede wszystkim uchodził za świetnego znawcę prawa auguralnego, co wiązało się z godnością augura, którą sprawował od roku 63. Kompetencja w zakresie tej dyscypliny zaowocowała pracami, które Cynceron bardzo cenił i pragnął je posiadać⁸⁵. W zachowanej korespondencji pozostał także ślad filozoficznej erudycji Ap. Klaudiusza Pulchera⁸⁶. Na marginesie warto zauważyć, że za kobietę wykształconą uchodziła także jedna z jego trzech siostr, sławna Klodia, znana między innymi dzięki romansowi z poetą Katullusem⁸⁷.

Marek Waleriusz Messalla Rufus (*M. Valerius Messalla Rufus*), konsul z roku 53 również był wieloletnim augurem⁸⁸. Fragmenty jego pracy z zakresu prawa auguralnego (*De auspiciis*) zachowały się u Aulusa Gelliusza⁸⁹. Nato-

⁷⁵ Cic. *Cum senat.* 3, 5; 4, 8; 11, 27–28; *Cum popul.* 5, 11; 6, 15; 7, 17; 8, 18; *De dom.* 3, 7; 12, 30; 27, 70–71; 28, 75; *De harusp.* 6, 12; 7, 13; *Pro Sest.* 50.

⁷⁶ Cic. *Ad fam.* 1, 9, 14.

⁷⁷ Cic. *Ad fam.* 1, 9, 21.

⁷⁸ Cic. *Brut.* 77, 268.

⁷⁹ Cic. *Ad fam.* 1, 9, 24.

⁸⁰ F. Münzer: *Ap. Claudius Pulcher*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 2849–2853, nr 297; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 221.

⁸¹ Por. np. T. Łoposzko: *Trybunał Publiusza Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*. Warszawa 1974, s. 6.

⁸² Cic. *Ad fam.* 3, 10, 10; 3, 13, 2; 3, 13, 12.

⁸³ Cic. *Ad fam.* 3, 7, 5; *Brut.* 77, 267.

⁸⁴ Cic. *Brut.* 77, 267.

⁸⁵ Cic. *Ad fam.* 3, 4, 1; 3, 9, 3; 3, 11, 6; 2, 13, 2; por. *IAH*, s. 243–244.

⁸⁶ Cic. *Ad fam.* 3, 7, 5; 3, 9, 2.

⁸⁷ Cic. *Pro Cael.* l et passim; W. Madyda: *W kręgu Klodii*. „Meander” 1968, t. 23, s. 347–354; G. Fau: *L'émancipation féminine dans la Rome antique*. Paris 1978, s. 45, 52–55.

⁸⁸ R. Hanslik: *M. Valerius Messalla Rufus*. In: *RE*. Bd. 8A. Stuttgart 1955–1958, kol. 166–171, nr 268; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 227–228.

⁸⁹ A. Gell. 13, 15; 13, 16; por. *IAH*, s. 263–266.

miast Pliniusz wspomniał jego pracę *De familiis*, której zachowane fragmenty świadczą także o erudycji historycznej Messalli, koncentrującej się na dziejach rzymskich rodzin⁹⁰. Był on zatem kolejnym konsulem o udokumentowanych aspiracjach intelektualnych.

W roku 52 kolegą Pompejusza na urzędzie konsula został Kwintus Cecyliusz Metellus Pius Scypion (*Q. Caecilius Metellus Pius Scipio*)⁹¹, który był nie tylko politycznym stronnikiem triumwira, ale także jego kolejnym teściem. Cyceeron cenił jego oratorstwo⁹², a Plutarch ukazał go jako pompejańczyka występującego ostro przeciwko cezarianom — Kurionowi i Antoniuszowi⁹³. Wydaje się, że raczej nie należy wyolbrzymiać opinii zbulwersowanego Cycerona, który zarzucał Scypionowi nieznamość dziejów własnego rodu⁹⁴. Prawdopodobnie przy jakiejś okazji pomylił on, albo uszły jego uwagi, istotne szczegóły genealogiczne dotyczące dziejów swoich przodków. Trzeba jednak podkreślić, że starał się uzupełnić niedostatki erudycji historycznej, czego pewnym dowodem było zwrócenie się do Pomponiusza Attyka z prośbą, aby opisał historię rodu Emiliuszów⁹⁵. Być może, istniał nawet bezpośredni związek pomiędzy obu faktami. Dodać można, że osobą o dużej kulturze była jego córka Kornelia, trzecia żona Pompejusza, o której Plutarch pisał, że była obeznana nie tylko w muzyce i literaturze, ale także w geometrii i filozofii⁹⁶, co dobrze świadczy także o jej ojcu. Scypion był jednak przede wszystkim wybitnym wodzem, który uparcie stawiał opór zwycięskiemu Cezarowi. Zginął w 46 roku⁹⁷.

Natomiast przykładem intelektualisty był Serwiusz Sulpicjusz Rufus (*Ser. Sulpicius Rufus*), konsul z roku 51⁹⁸, który miał opinię jednego z najwybitniejszych prawników rzymskich. Posiadał gruntowne wykształcenie⁹⁹ i był erudytą świetnie obeznanym w greckiej i rzymskiej literaturze naukowej¹⁰⁰. Cyceeron wielokrotnie podkreślał, że nikt nie był lepszym od Sulpicjusza znawcą

⁹⁰ Plin. *N. H.* 35, 8; por. K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 520.

⁹¹ F. Münzer: *Q. Caecilius Metellus Pius Scipio*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 1224–1228, nr 99; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 234–235; J. Linderski: *Q. Scipio Imperator*. In: *Imperium Sine Fine. T. Robert S. Broughton and the Roman Republic*. Ed. J. Linderski. Stuttgart 1996, s. 145–185.

⁹² Cic. *Brut.* 58, 212.

⁹³ Plut. *Caes.* 50.

⁹⁴ Cic. *Ad Att.* 6, 1, 17.

⁹⁵ Nep. *Att.* 18.

⁹⁶ Plut. *Pomp.* 55, 1; por. M. Hadas: *Sextus Pompey*. New York 1930, s. 15; J. van Ooteghem: *Les Caecilii Metelli de la République*. Namur 1968, s. 303.

⁹⁷ Cic. *Ad fam.* 9, 18, 2.

⁹⁸ F. Münzer, B. Kübler: *Ser. Sulpicius Rufus*. In: *RE*. Bd. 4 A. Stuttgart 1931, kol. 851–860, nr 95; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 240–241.

⁹⁹ Cic. *Brut.* 41, 151; *Ad fam.* 4, 1, 3; 4, 3, 3.

¹⁰⁰ Cic. *Ad fam.* 4, 3, 3; 4, 4, 6; 13, 28 b, 1.

prawa¹⁰¹, a jego pisma podobno nie miały równych sobie¹⁰². Dobra znajomość dialektyki była mu szczególnie przydatna w badaniach prawniczych¹⁰³. Swą wiedzę teoretyczną wykorzystywał także w działalności sądowniczej¹⁰⁴. Problematyka filozoficzna pojawiała się również w jego korespondencji z Ciceronem¹⁰⁵. Znamionną jest także rzeczą, że Ciceron polecając Sulpicjuszowi pewne osoby, często podkreślał ich pozytywny stosunek do nauki¹⁰⁶. Najpełniejszy hołd Serwiuszowi Sulpicjuszowi złożył jednak Ciceron w swojej dziewiątej *Filipice*, którą wygłosił po śmierci przyjaciela w roku 43¹⁰⁷. Zauważyć jednak trzeba, że ten znakomity prawnik dołączył do grona tych wybitnych konsulów-intelektualistów, którzy we wcześniejszych staraniach o ten urząd doznali porażek wyborczych w rywalizacji z kandydatami o niższej kulturze intelektualnej. Przegrana Sulpicjusza z Mureną szczególnie ten kontrast uwidacznia¹⁰⁸. Dodać jeszcze można, że Ciceron osobiście czuwał nad edukacją jego syna, którego uważał za osobę nieprzeciętnie zdolną¹⁰⁹, szczególnie w zakresie filozofii i prawa.

Drugim konsulem w roku 51 był Marek Klaudiusz Marcellus (*M. Claudius Marcellus*)¹¹⁰, który był czołowym antycezarjaninem¹¹¹. Kiedy zaś Cezar po bitwie pod Farsalos zgodził się na jego powrót do Rzymu¹¹², został zamordowany nieopodal Aten w przypadkowych okolicznościach¹¹³. Ciceron

¹⁰¹ Cic. *Brut.* 40, 150; 41, 151; *Pro Mur.* 9, 19; 10, 21; *Phil.* 9, 5, 11; Dio Cass. 40, 58, 3; Gai. *Inst.* 1, 188, 3, 183; por. *IAH*, s. 139–242; A. Schiavone: „*Rivoluzione scientifica*” e memoria del passato nel pensiero giuridico tardo-repubblicano. In: *Continuità e trasformazioni fra repubblica e principato. Istituzioni, politica, società*. Ed. M. Pani. Bari 1991, s. 272.

¹⁰² Cic. *Brut.* 42, 151; *Phil.* 9, 5, 10.

¹⁰³ Cic. *Brut.* 41, 151–42, 152.

¹⁰⁴ Cic. *Pro Mur.* 3, 7; 26, 54; 27, 56.

¹⁰⁵ Cic. *Ad fam.* 4, 3, 3; 4, 5, 1–2; por. G. Pianko: *Korespondenci Cyclerona. Serwiusz Sulpicjusz Rufus*. „Meander” 1963, t. 18, s. 16–26; T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie...*, s. 80.

¹⁰⁶ Cic. *Ad fam.* 13, 22, 1; 13, 28b, 1; 13, 66, 1.

¹⁰⁷ Cic. *Phil.* 9, 1, 1 et passim.

¹⁰⁸ Por. T. R. S. Broughton: *Candidates Defeated in Roman Elections: Some Ancient Roman „Also-Rans”*. Philadelphia 1991, s. 18.

¹⁰⁹ Cic. *Brut.* 89, 306; *Pro Sest.* 30.

¹¹⁰ F. Münzer: *M. Claudius Marcellus*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 2760–2764, nr 229; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 240–241.

¹¹¹ *Caes. B. Gall.* 8, 52; *Liv. Per.* 108; *Suet. Iul.* 28; *Plut. Caes.* 29; *App. B. C.* 2, 25, 97–2, 26, 100; *Lucan. Farsal.* 1, 314; Dio Cass. 40, 58, 2–40, 59, 1; zob. także N. Rogosz: *Senat a konflikt Pompejusza z Cezarem. Wniosek konsula Marcellusa z roku 51 p.n.e. w sprawie odwołania Cezara z prowincji*. W: *Antiquitas*. T. 13. Wrocław 1987, s. 208–232; idem: *Funkcjonowanie senatu rzymskiego w 51 roku p.n.e.* W: *Res historica*. T. 5. *Graecorum et Romanorum memoria*. Red. L. Morawiecki. Lublin 1998, s. 133–152.

¹¹² Cic. *Pro Marcell.* 1, 1 et passim; *Liv. Per.* 115.

¹¹³ Cic. *Ad Att.* 13, 10, 1; *Ad fam.* 4, 12, 1; *Liv. Per.* 115; *Val. Max.* 9, 11.

w listach do Marcellusa parokrotnie akcentował jego mądrość, nie pisząc jednak o konkretnej erudycji¹¹⁴. Natomiast w *Brutusie* stwierdził, że Marek Marcellus uczył się oratorstwa, zaniechawszy wszystkiego innego¹¹⁵. Niemniej Kasjusz Dion przypisał mu dobrą znajomość prawa, co jest niewątpliwą pomyłką, ponieważ ocena taka odnosić się miała do Ser. Sulpicjusza Rufusa, kolegi konsularnego Marcellusa. Subtelnym potwierdzeniem pozytywnego stosunku Marcellusa do filozofii może być list Sulpicjusza Rufusa do Cyclerona, w którym informował adresata o pogrzebie, jaki urządził Marcellusowi na terenie ateńskiej Akademii. Według słów Sulpicjusza było to najbardziej dostojne i godne miejsce na całym świecie¹¹⁶. Wiadomo ponadto, że filozofią zaciekał Marcellus perypatetyk Kratippos¹¹⁷ i prawdopodobnie w czasie swojej banicji korzystał z intelektualnej atmosfery Aten, szukając pocieszenia w zgłębianiu tej dyscypliny. Interpretację taką zdaje się potwierdzać wzmianka przekazana przez Senekę Młodszego¹¹⁸. Jednak do historii przeszedł Marek Marcellus jako jeden z najlepszych rzymskich oratorów końca Republiki¹¹⁹.

W roku 50 konsulem był Gajusz Klaudiusz Marcellus (*C. Claudius Marcellus*)¹²⁰, brat stryjeczny Marka Marcellusa¹²¹. W swoich wystąpieniach oratorskich gwałtownie atakował Cezara i jego stronników¹²². Były to *orationes* polityczne, w których aspekty erudycyjne nie ujawniły się, bo w atmosferze nadciągającej wojny domowej skuteczniejsze były argumenty demagogiczne. W tych okolicznościach trzeba poprzestać na informacji przekazanej przez Neposa, że Gajusz Marcellus poprosił Pomponiusza Attyka o opisanie dziejów rodu Marcellusów¹²³ i tym samym wykazał pewne zaciekawienie historią, nawet jeśli głównym motywem nie były względy natury intelektualnej, lecz tylko prestiżowej i propagandowej.

¹¹⁴ Cic. *Ad fam.* 4, 7, 1; 4, 8, 2; 4, 9, 2 oraz *Pro Marcell.* 1, 1.

¹¹⁵ Cic. *Brut.* 71, 248.

¹¹⁶ Cic. *Ad fam.* 4, 12, 1–3.

¹¹⁷ Cic. *Brut.* 71, 250.

¹¹⁸ Sen. *Dial.* 12, 9, 4. Prawdopodobnie Marek Marcellus był również tytułową postacią Warronowego dialogu traktującego o cnocie lub o wygnaniu – por. K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 504.

¹¹⁹ Cic. *Brut.* 71, 249–250; Quint. *Inst.* 10, 1, 35; por. G. V. Sumner: *The Orators...*, s. 138; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy...*, s. 78–79.

¹²⁰ F. Münzer: *C. Claudius Marcellus*. In: *RE*. Bd. 3. Stuttgart 1897–1899, kol. 2734–2736, nr 216; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 247.

¹²¹ Cic. *Pro Marcell.* 4; Suet. *Iul.* 29.

¹²² Por. Suet. *Iul.* 29; App. *B. C.* 2, 26, 100–102; 2, 31, 121; zob. także N. Rogosz: *W sprawie datowania senackiej debaty nad wyznaczeniem następcy G. Juliusza Cezara w prowincjach galijskich*. W: *Antiquitas*. T. 16. Wrocław 1992, s. 125–138; idem: *Stanowisko senatu wobec konfliktu Pompejusza z Cezarem (1 marca – 1 grudnia 50 r. p.n.e.)*. „*Annales UMCS*”, Sectio F, 1994, vol. 49, *Terra, Mare et Homines*, s. 53–69.

¹²³ Nep. *Att.* 18.

Podobną opinię można wyrazić odnośnie do Kwintusa Fabiusza Maksymusa (*Q. Fabius Maximus*), konsula z roku 45¹²⁴, który zmarł tuż przed upływem swej kadencji konsularnej¹²⁵, ponieważ i on zwrócił się do Attyka z prośbą o napisanie dlań dziejów rodu Fabiuszów. Widać więc, że podobne prośby nie były przypadkami odosobnionymi, dlatego nie można ich przeceniać, ale jednocześnie świadczą one o docenianiu roli tradycji rodzinnych w promowaniu własnych karier politycznych, co umiejętnie wykorzystał Pomponiusz Attyk jako inteligentny autor i wydawca¹²⁶.

Wiele razy wspomniał Ciceron o Publiusz Korneliuszu Dolabelli (*P. Cornelius Dolabella*), konsulu zastępczym w roku 44¹²⁷. Relacje te są jednak szczególnie subiektywne i wyraźnie zmieniają swój charakter, w miarę jak ewoluowały stosunki pomiędzy Ciceronem a Dolabellą, który przez pewien czas był jego zięciem¹²⁸. Wiadomo jednak, że korzystał on z nauk udzielanych mu przez teścia¹²⁹. Żartobliwy ton, w jakim Ciceron informował Warrona o Dolabelli jako swym uczniu¹³⁰, sugeruje, że raczej nie uchodził on za osobę wyróżniającą się formacją intelektualną. W innym miejscu Ciceron nosił się z zamiarem dedykowania jakiejś pracy rosnącemu w znaczenie polityczne Dolabelli¹³¹. Rozprawa miała mieć charakter polityczny¹³² i prawdopodobnie niezbyt erudycyjny. Raczej za zwykłe pochlebstwo trzeba uznać podkreślenie mądrości Dolabelli jako urzędującego konsula¹³³. Interesującą rzeczą były jednak związki łączące go z gramatykiem Nikiaszem¹³⁴, który

¹²⁴ F. Münzer: *Q. Fabius Maximus*. In: *RE*. Bd. 6. Stuttgart 1909, kol. 1791–1792, nr 108; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 304–305.

¹²⁵ Plut. *Caes.* 58.

¹²⁶ T. Sinko: *Zakład wydawniczy Attyka*. „Meander” 1947, t. 2, s. 277–289; A. Trojnar: *Tytus Pomponiusz Attyk a kultura literacka Rzymu*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 2. Bibliofile bibliotekarze – wydawcy. Red. J. Paszek. Katowice 1988, s. 24–37; idem: *Tytus Pomponiusz Attyk na tle życia kulturalnego epoki schyłku Republiki*. W: *W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej. Studia historyczne*. Red. A. Kunisz. Katowice 1995, s. 97–109; idem: *Działalność kulturalna Tytusa Pomponiusza Attyka*. Katowice 1998, s. 58; K. E. Welch: *T. Pomponius Atticus: a Banker in Politics?* „Historia” 1996, Bd. 45, s. 450–471; H. Lindsay: *The Biography of Atticus: Cornelius Nepos on the Philosophical and Ethical Background of Pomponius Atticus*. „Latomus” 1998, vol. 57, s. 324–336; A. Marshall: *Atticus and the Eastern Sojourn*. „Latomus” 1999, vol. 58, s. 56–68.

¹²⁷ F. Münzer: *P. Cornelius Dolabella*. In: *RE*. Bd. 4. Stuttgart 1900–1901, kol. 1300–1309, nr 141; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 317.

¹²⁸ J. Jacobs: *P. Cornelius Dolabella in der Korrespondenz Ciceros in den Jahren 49 bis 43 vor Christi Geburt*. Koblenz 1983, s. 1.

¹²⁹ Cic. *Ad fam.* 7, 33, 2; 9, 7, 3; 9, 14, 1; 9, 16, 7; 9, 18, 1.

¹³⁰ Cic. *Ad fam.* 9, 7, 3.

¹³¹ Cic. *Ad Att.* 13, 10, 2; 13, 13, 2.

¹³² Cic. *Ad Att.* 13, 10, 2.

¹³³ Cic. *Ad fam.* 9, 14, 1.

¹³⁴ Cic. *Ad fam.* 9, 10; 15, 20, 1.

prawdopodobnie pomagał mu w zajęciach przerastających jego możliwości intelektualne. Dolabella po śmierci Cezara aktywnie włączył się w nurt bezwzględnej walki politycznej¹³⁵, w której walory intelektualne poszczególnych osób znalazły się w cieniu zwyczajnej przemocy.

Rok 43 okazał się tragiczny dla obu urzędujących konsulów. W zwycięskiej bitwie z Antoniuszem pod Mutiną zginął wybitny *homo novus* Aulus Hircjusz, a dwa dni później zmarł z odniesionych ran Gajusz Wibiusz Pansa (*C. Vibius Pansa*)¹³⁶. Był on osobą bardzo bliską Cyцерonowi, który cenił jego stosunek do nauki¹³⁷, a znał go dobrze, ponieważ przygotowywał Pansę do objęcia konsulat, służąc swą kompetencją retoryczną i ogólną erudycją¹³⁸. W oczach współczesnych Wibiusz Pansa uchodził za człowieka sympatyzującego z filozofią epikurejską, o poglądach umiarkowanie hedonistycznych¹³⁹.

Śmierć obydwu urzędujących konsulów wiosną 43 roku i powstanie drugiego triumwiratu w listopadzie tego roku były wydarzeniami, które historiografia angielska podnosi do rangi ostatecznego upadku Republiki¹⁴⁰, co jest pewną przesadą. Prawdą jest natomiast, że śmierć Hircjusza i Pansy otworzyła Oktawianowi drogę do konsulat¹⁴¹ i na szczyt rzymskiej sceny politycznej, na którym wytrwał przez ponad pół wieku. W latach następnych republikanie podejmowali jeszcze próby obrony ustroju, którego — zwłaszcza po bitwie pod Filippi w 42 roku — obronić już nie można było. Wypada jednak powtórzyć w tym miejscu, że o zawieszeniu na roku 43 badań nad kulturą intelektualną rzymskich konsulów okresu upadku schyłkowej Republiki zadecydowały głównie względy metodologiczne. Wraz ze śmiercią Marka Cyцерona w grudniu 43 roku urwał się bowiem najważniejszy korpus źródeł.

*

Zgromadzone dane prozopograficzne pozwoliły przedstawić w tym rozdziale sylwetki 20 konsulów urzędujących w latach 70—43, na ogólną liczbę 43 osób, którym powierzono sprawowanie konsulat w tym czasie, a które nie były ani *homines novi*, ani konsułami wielokrotnymi. Oznacza to, że można mieć pewne wyobrażenie o kulturze intelektualnej prawie co dru-

¹³⁵ Cic. *Ad Att.* 11, 2, 1; 14, 16, 2; 14, 18, 1; 14, 19, 3; App. *B. C.* 2, 122, 512.

¹³⁶ H. Gundel: *C. Vibius Pansa*. In: *RE*. Bd. 8A. Stuttgart 1955–1958, kol. 1953–1966, nr 16; T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, vol. 2, s. 334–336.

¹³⁷ Cic. *Phil.* 7, 2, 5–6.

¹³⁸ Cic. *Ad Att.* 14, 12, 2.

¹³⁹ Cic. *Ad fam.* 15, 19, 3.

¹⁴⁰ Por. M. Cary, H. H. Scullard: *Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna*. Przekł. J. Schwakopf. T. 1. Warszawa 1992, s. 563; J. A. Crook, A. Lintott: *Preface*. In: *CAH*. Vol. 9. *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* Ed. J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge 1999, s. XIII.

¹⁴¹ Aug. *Res gestae* 1, 1.

giego konsula z tej grupy (47%). Jeśli do tego dodać 8 *homines novi* oraz 8 konsulów wielokrotnych, to wówczas okaże się, że można coś powiedzieć na ten temat o więcej niż co drugiemu konsulu (60%) spośród wszystkich konsulów z lat 70—43.

Wśród 20 przedstawionych sylwetek zauważa się osoby o zróżnicowanej kulturze intelektualnej. Najwyraźniej zarysowały się wizerunki prawników, z których bezwzględnie najwybitniejszym był Ser. Sulpicjusz Rufus. Prace z zakresu prawa auguralnego pisali L. Juliusz Cezar, Ap. Klaudiusz Pulcher i M. Waleriusz Messalla Rufus. Wśród konsulów intelektualistów byli także autorzy prac z zakresu szeroko rozumianej historiografii, z których wyróżnili się Hortensjusz i znowu Klaudiusz Pulcher oraz Messalla Rufus.

Spośród przedstawionych konsulów tylko Hortensjusz napisał pracę z zakresu teorii retoryki, ale oprócz niego byli także inni autorzy *orationes* wysokich lotów. Hortensjusz był najwybitniejszym z mówców bezpośrednio poprzedzających Cicerona, ale bardzo utalentowany był także Marek Marcellus, który — obok Cezara — wyjątkowo został uwzględniony w *Brutusie* spośród żyjących w 46 roku mówców. Dobrym oratorem był także Gajusz Marcellus, a Marek Pupiusz, Dolabella i Wibiusz Pansa doskonalili swe umiejętności u samego Cicerona.

Erudycja prawnicza uwidoczniła się także w biografiach konsulów, którzy nie pisali prac z zakresu tej dziedziny, ale zostali wyróżnieni przez autorów antycznych jako znawcy prawa. Zaliczyć do nich trzeba Hortensjusza, Aureliusza Kottę i Kalpurniusza Pizona, z których ostatni dwaj byli także autorami znanych inicjatyw ustawodawczych. W pewnym stopniu potwierdzona została również kompetencja prawnicza Acyliusza Glabryona.

Wprawdzie żaden z 20 przedstawionych konsulów nie pisał prac filozoficznych, ale kilku uchodziło za znawców lub sympatyków różnych kierunków filozoficznych. Najlepszym znawcą filozofii perypatetycznej wśród wszystkich Rzymian tamtych czasów był wszechstronny erudyta Marek Pupiusz. Bezdiskusyjne i poważne były epikurejskie pasje Pizona Cezoninusa. Epikurejczykiem był również dobrze wykształcony Pansa. Nieobca była także filozofia Hortensjuszowi. Niektórzy konsulowie stykali się ze znanymi filozofami greckimi tamtych czasów, a ponadto wszyscy przynajmniej słuchali Cicerona, Katona Młodszego czy Marka Brutusa, którzy filozofowali przy różnych okazjach.

Oprócz wymienionych już autorów prac o charakterze historiograficznym znajomością tej dyscypliny wyróżniał się Lucjusz Cezar, a Gajusz Marcellus, Kwintus Scypion i Fabiusz Maksymus zdradzali zainteresowanie dziejami swoich rodów.

Poziom intelektualny kilku konsulów budzi pewne wątpliwości. Dotyczy to zwłaszcza tych, którzy osiągnęli ten urząd przede wszystkim ze względu na swoje talenty wojskowe. Wydaje się, że można do nich zaliczyć Antoniusza

Hybrydę i Lucjusza Murenę oraz częściowo Kwintusa Scypiona i Publiusza Dolabellę.

W okresie upadku Republiki wyraźnie zaznaczyły się starania rzymskich konsulów o dobre wykształcenie swoich potomków, w tym także córek. Pomocni w tym byli zwłaszcza uczeni gramatycy goszczący w domach rzymskiej arystokracji. Ta troska o odpowiednią formację następnego pokolenia elit politycznych zaowocuje wspaniałym rozwojem kultury rzymskiej w okresie augustowskim.

Pełniejszy obraz kultury intelektualnej rzymskich konsulów z lat 70—43 ukaże konkluzja uwzględniająca również *homines novi* i konsulów wielokrotnych z tego okresu, która zostanie przedstawiona w *Zakończeniu* tej pracy.

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzone badania prozopograficzne pozwoliły ukazać kulturę intelektualną 90 spośród wszystkich 203 osób, które zostały wybrane na konsulów na lata 146—43, co stanowi ponad 40 procent (44%). Jeśli jednak wziąć pod uwagę fakt, iż owych 90 osób pełniło w tych latach 116 konsulatów na ogólną liczbę 222 konsulatów, to okaże się, że odsetek ten wzrósł do ponad 50 procent (52%).

Naturalnie, w badaniach nad dziejami starożytnymi nie należy przywiązywać zbyt dużej wagi do ustaleń numerycznych, na co zwracał uwagę m.in. Claude Nicolet¹. Niemniej przedstawione wyliczenia ukazują proporcje, które oznaczają, że można mieć pewne wyobrażenie o kulturze intelektualnej mniej więcej co drugiego konsula. W odniesieniu do pozostałej połowy konsulów źródła nie dostarczają dostatecznie przekonujących informacji, które pozwoliłyby określić ich kulturę intelektualną, choć dalsze badania i odważniejsza interpretacja źródeł z pewnością umożliwiłyby poszerzenie kręgu konsulów o znanej formacji intelektualnej.

Analiza zebranych danych upoważnia do stwierdzenia, że autorzy antyczni niemal dwukrotnie częściej przedstawiali formację intelektualną pierwszych konsulów danego roku, aniżeli drugich². Działo się tak dlatego, że na ogół pierwsi konsulowie byli jednostkami wybitniejszymi, co oczywiście nie przesądzało o poziomie ich kultury intelektualnej. W roku 102 pierwszym konsulem był Mariusz, przed Kw. Lutacjuszem Katulusem, który był prawdziwym luminarzem tamtych czasów. Zwycięstwo w wyborach konsularnych nie zawsze szło w parze z poziomem intelektualnym kandydatów. Właśnie

---

¹ Por. C. Nicolet: *L'Ordre équestre à l'époque républicaine (312—43 av. J.-C.)*. Vol. 1. *Définitions juridiques et structures sociales*. Paris 1966, s. 457: [...] *l'histoire ancienne ne peut pas être une histoire chiffrée*.

² Por. *Aneks* 1.

Katulus wcześniej trzykrotnie przegrał wybory z kontrkandydatami nieporównywalnie niższych lotów. Znakomity prawnik Ser. Sulpicjusz Rufus przegrał za pierwszym razem rywalizację o konsulat z Lucjuszem Mureną, który był owszem utalentowanym dowódcą, ale o bardzo skromnej formacji intelektualnej.

Kultura intelektualna wybitnych wodzów Republiki jest odrębnym problemem. W pełni potwierdziła się jednak opinia Cyncerona, którą wyraził w mowie *Pro Murena*. Według niej o osiągnięciu konsulatu decydowały bądź zdolności militarne, bądź talent oratorski³, który najpełniej uzewnętrzniał kulturę intelektualną ludzi antyku, żyjących w oralnym systemie komunikacji społecznej. Obie te sztuki udało się najlepiej połączyć Cezarowi i Scypionowi Młodszemu.

Zgromadzone dane pokazują także⁴, iż w odniesieniu do fazy kryzysu Republiki (146—71) źródła pozwoliły ukazać kulturę intelektualną zdecydowanie mniejszej części konsulów aniżeli odnośnie do fazy upadku (70—43). W pierwszym wypadku określono 54 osoby z 66 konsulatami na 144 konsularów ze 156 konsulatami. Natomiast w drugim okresie ustalono 36 osób z 43 konsulatami na 59 konsularów z 66 konsulatami. Wynik ten związany jest w dużej mierze ze specyfiką źródeł, w których dominują relacje Cyncerona, częściej i pełniej ukazujące osoby jemu współczesne. Niemniej przedstawione proporcje świadczą także o wzroście kultury intelektualnej kolejnych generacji rzymskich konsulów. Materiał źródłowy pozwolił uchwycić tendencję wzrastającą w dążeniach kolejnych pokoleń konsulów do poszerzania i pogłębiania swej kultury intelektualnej oraz w ich staraniach o formację intelektualną swoich potomków. To ostanie zjawisko jest tym bardziej istotne, że w pierwszym wieku aż 85% konsulów pochodziło z rodzin konsularnych⁵.

Analiza zgromadzonych danych pozwala również na wyciągnięcie wniosku, że konsulowie pochodzący z rodów posiadających dłuższe tradycje w dziedzinie kultury intelektualnej zazwyczaj w tę tradycję wpisywali się. Przykładem bezdyskusyjnym są tutaj zwłaszcza konsulowie z rodu Mucjuszów Scewolów, a także Lutacjuszów Katulusów, Aureliuszów oraz Juliuszów. Specyficzna tendencja uwidoczniła się w rodzie Antoniuszów, z którego konsulowie byli osobami utalentowanymi, ale niezbyt erudycyjnymi. W alfabetycznym zestawieniu konsulów omawianych w pracy można uchwycić częstotliwość występowania poszczególnych *nomina gentilia*, ale wnioski muszą być w tym wypadku bardzo ostrożne, ponieważ zestawienie takie nie wartościuje postaw konkretnych osób⁶.

³ Cic. *Pro Mur.* 14, 30: *Duae sint artes quae possint locare homines in amplissimo gradu dignitatis, una imperatoris, altera oratoris boni [...].*

⁴ Por. *Aneks 1*.

⁵ C. Nicolet: *Rome et la conquête du monde méditerranéen. 264 – 27 avant J.-C.* Vol. 1. *Les structures de l'Italie romaine.* Paris 1987³, s. 197.

⁶ Por. *Aneks 2*.

Warto także zauważyć, że wśród 90 konsulów o znanej kulturze intelektualnej jest 65 osób (z 77 konsulatami) wywodzących się z rodów plebejuszowskich i 25 konsulów (z 32 konsulatami) pochodzących z patrycjuszów. Oznacza to, że źródła pozwalają mieć pewne wyobrażenie o kulturze intelektualnej ponad dwuipółkrotnie (2,6) większej liczby konsulów plebejuszowskich niż patrycjuszowskich. Ta zdecydowana przewaga plebejuszów jest jednak tylko nominalnie duża. Jeżeli bowiem uwzględnimy fakt, iż na lata 146—43 wybrano na konsulów 145 plebejuszów (ze 156 konsulatami) i tylko 58 patrycjuszów (z 66 konsulatami), to okaże się, że ta liczebna przewaga plebejuszów jest proporcjonalnie bardzo niewielka. Jeśli natomiast wziąć pod uwagę poziom kultury intelektualnej konsulów z obu tych grup, to zauważa się wśród patrycjuszów wielkie indywidualności w osobach Scypiona i Cezara, Ser. Sulpicjusza Rufusa, a z mówców — Galby i Lepidusa Porcyny. Z kolei plebejuszami były postaci tak wybitne, jak Leliusz, Mucjusz Scewolowie, obaj Lutacjusze Katulusowie, mówcy Antoniusz Orator, Krassus, Hortensjusz i wreszcie sam Ciceron. Można zatem stwierdzić, że poziom intelektualny konsulów w schyłkowym okresie Republiki nie zależał od ich patrycjuszowskiego bądź plebejuszowskiego rodowodu.

Szczególnie interesująco przedstawia się odpowiedź na pytanie o kulturę intelektualną *homines novi*. Z ogólnej liczby 16 konsulów nie posiadających przodków konsularnych można mieć bliższe wyobrażenie na ten temat w odniesieniu do 12 osób, z których Malliusz i Afraniusz wyróżnili się niskim poziomem intelektualnym, a Mummiusza i Mariusza wypada uznać za postaci kontrowersyjne w tym względzie. W grupie tej zdecydowanie dominuje wizerunek Cicerona, ale kilku innych *homines novi* nie ustępowało swoją formacją intelektualną konsulom posiadającym tradycje konsularne. Wśród tych wyróżniających się *ludzi nowych* byli Kw. Pompejusz, Fimbria, Kaldus, Watyniusz, Kalenus, Treboniusz i Hircjusz.

Na tle wszystkich 203 konsulów z lat 146—43 można powiedzieć, że 16 *homines novi* z 22 konsulatami stanowią grupę stosunkowo reprezentatywnie przedstawioną w źródłach. Pod względem ilościowym ich kultura intelektualna jest znana w większym nawet stopniu (75%) niż w wypadku wszystkich konsulów razem (44%). Pewnym problemem jest jednak próba określenia przeciętnego poziomu intelektualnego *ludzi nowych*, wśród których były osoby o bardzo zróżnicowanej kulturze. Jeżeli jednak odrzucić postawy wyraźnie skrajne, to można sądzić, iż grupa ta raczej nie odstawała od przeciętnego poziomu formacji intelektualnej rzymskich konsulów. Konsulowie dziedziczący konsulat po swych przodkach mieli wprawdzie w swym gronie więcej luminarzy, ale żaden z nich nie dorównywał Ciceronowi. Niemniej brak większych tradycji kulturalnych sprawiał, że wśród *homines novi* były także osoby ewidentnie odstające od przeciętnego poziomu konsularów. Jednak w tych wypadkach trzeba także uwzględnić tendencyjność

antycznej historiografii, która często odnosiła się nieufnie do *homines novi*. Niemniej wyraźnie uwidocznił się wzrost kultury intelektualnej kolejnych pokoleń *ludzi nowych*, którzy łączyli talenty militarne z aktywnością kulturalną. Ta tendencja utrzyma się także tuż po roku 43, czego potwierdzeniem są zwłaszcza kariery konsularne L. Munacjusza Plankusa i G. Azyniusza Polliona.

Obok *homines novi* specyficzną grupę stanowiło 13 konsulów wielokrotnych. Źródła antyczne poświęciły im stosunkowo najwięcej uwagi, a przy tej sposobności przekazały sporo informacji na temat ich kultury intelektualnej. W grupie tej było 8 konsulów, z których 7 pełniło wszystkie swoje konsulatory w latach 146—43, a Scypion Młodszy w tym okresie sprawował tylko drugi konsulat. Pozostałych 5 osób ponowne konsulatory piastowało po roku 43.

Zebrany materiał propozograficzny świadczy, że poziom kultury intelektualnej konsulów wielokrotnych był zróżnicowany. Najwybitniejszymi osobowościami byli pod tym względem Cezar i Scypion. Natomiast drugą skrajność stanowili Mariusz, Cynna i Gnejusz Karbon. Jeżeli i tym razem odrzucić postawy skrajne, to okaże się, że wypośrodkowany obraz kultury intelektualnej konsulów wielokrotnych uosabiali Sulla, Pompejusz, Krassus, Kalwinus, Serwiliusz Izauryjski, Lepidus, Antoniusz i młody Oktawian. Jednak przeciętny poziom kultury intelektualnej wszystkich konsulów wielokrotnych trzeba ocenić jako wyróżniający tę grupę konsularów. Wszyscy byli jednostkami wybitnymi i chociaż różnili się poziomem formacji intelektualnej, to jednak żadnemu z nich generalnie nie można odmówić talentów, zwłaszcza wojskowych lub politycznych. Podkreślić jednak trzeba, że na temat konsulów wielokrotnych źródła dostarczają więcej wszelkich informacji, co pozwala dokładniej poznać także ich kulturę intelektualną.

Oddzielne analizy propozograficzne w odniesieniu do *homines novi* i konsulów wielokrotnych prowadzą do wniosku, że o karierach tych jednostek w zasadzie nie przesądzał ich poziom intelektualny. Wyjątek stanowi Cyce-ron, ale w wypadku najwybitniejszych jednostek talenty militarne i polityczne szły w parze bądź z formacją intelektualną, bądź z ogólną inteligencją.

Generalną cechą kultury intelektualnej rzymskich konsulów z lat 146—43 jest niewątpliwie jej systematyczny wzrost. Kolejne pokolenia konsulów były lepiej wykształcone, o co z powodzeniem zabiegali ich przodkowie. Cechą charakterystyczną jest także systematycznie nasilający się wpływ greckiej *paidei* na formację intelektualną rzymskich elit. Postawy *filhelleńskie* stały się z czasem powszechne, choć zwolennicy tradycyjnej kultury rzymskiej początkowo przeciwstawiali się im, a po raz ostatni uczynili to na szerszą skalę za czasów Mariusza, który próbował włączyć hasła antyhelleńskie do swojego programu politycznego. W konsekwencji pojawiające się pod adresem części konsulów określenia *indocti* oraz *philosophi plebei* i *rhetores latini*

oznaczały, iż dystansowali się oni od oryginalnej kultury greckiej⁷. Większość jednak konsulów akceptowała wpływy helleńskie, czego wyrazem był powszechny wśród nich bilingwizm. Tylko w odniesieniu do nielicznych konsulów źródła sugerują, że nie znali oni greki.

Kultura intelektualna rzymskich konsulów zaowocowała konkretnymi osiągnięciami twórczymi. Na pierwszy plan wysuwa się dorobek Cyncerona w zakresie retoryki, filozofii, myśli politycznej i prawnej, teorii religii, epistolografii, historiografii, geografii, prac translatorskich i wreszcie niezbyt udanych prób poetyckich. W dziedzinie prawa szczególnie twórcza była trójka konsulów z rodu Mucjuszów Scewolów oraz Sulpicjusz Rufus. Widoczny był udział konsulów w twórczości annalistycznej, którą uprawiali Kalpurniusz Pizon Frugi, Tuditanus i Fanniusz. Prace o charakterze pamiętnikarskim i publicystycznym pisali Emiliusz Skaurus, Rutyliusz Rufus, starszy Lutacjusz Katulus, Sulla, Lukullus, Cezar i Hircjusz. Próby poetyckie podejmowali starszy Katulus, Treboniusz, Cezar i młody Oktawian. Wyjątkowe były osiągnięcia konsulów w dziedzinie *ars oratoria*. Oprócz Cyncerona szczególnie wybili się jako mówcy: Galba, Leliusz, Emiliusz Lepidus Porcyna, Scypion Młodszy, Karbon, Antoniusz Orator, Lucjusz Krassus, Gajusz Kotta, Hortensjusz, Cezar, Marek Marcellus i triumwir Antoniusz. Ponadto poza Markiem Tulliuszem prace z zakresu teorii retorycznej pisali Antoniusz Orator, Hortensjusz i Cezar. Utwory te poruszały także zagadnienia językoznawcze. Te kreatywne rezultaty kultury intelektualnej konsulów charakteryzowały się typowo rzymskim pragmatyzmem i na ogół służyły bezpośrednio lub pośrednio sprawowaniu władzy.

W tym kontekście znamienne jest rzeczą, że poza Cyncerem konsulowie nie pisali prac filozoficznych, ale wielu z nich interesowało się filozofią i sympatyzowało z konkretnymi kierunkami. W początkowym okresie schyłkowej Republiki dominowały upodobania stoickie, potem platońskie i perypatetyczne, a przy końcu nasiliły się sympatie epikurejskie. Uwidocznili się także pragmatyczne skłonności do filozoficznego eklektyzmu.

Praktycyzm decydował o erudycji prawniczej konsulów, która została ugruntowana zwłaszcza podczas pełnienia wcześniejszej pretury. Jurysprudenca była zatem wpisana w *cursus honorum* przyszłych konsulów. Praktyczny i propagandowy charakter odgrywała również erudycja historyczna. Dzięki odwoływaniu się do tradycji i dokonań swoich przodków można było skuteczniej promować własne kariery, a następnie starać się o uwiecznienie ich samemu lub prosząc o to utalentowanych autorów.

Różnorodne kontakty z przedstawicielami greckich i rzymskich środowisk kulturalnych były kolejnym rysem formacji intelektualnej konsulów. Relacje

---

⁷ Por. M. Plezia: *Philosophi plebei*. „Meander” 1953, t. 8, s. 224–235; idem: *Filozofujący konsulowie*. „Meander” 1989, t. 44, s. 119–126; T. Masłowski: *Krytycy dzieł filozoficznych Cyncerona: „indocti” i „docti”*. „Meander” 1976, t. 30, s. 14–25.

te przybierały nierzadko postać swego patronatu kulturalnego. Podkreślić jednak trzeba, że chociaż udział konsulów w życiu intelektualnym schyłkowej Republiki był znaczący, to jednak największy intelektualista starożytnego Rzymu M. Terencjusz Warron nigdy nie został konsulem. Konsulatu nie osiągnęli także erudyci tej miary, co Marek Brutus i Katon Młodszy, którzy zakończyli swe kariery na preturze. Od działalności politycznej stronił inteligentny Pomponiusz Attyk, a wielu spośród największych wówczas twórców kultury rzymskiej wywodziło się spoza elity władzy.

Poziom intelektualny konsulów miał wpływ na sposób rządzenia państwem. Dobitnie świadczą o istnieniu takich zależności skrajne przykłady Mariusza i Cyncerona z grupy *homines novi*. Mariusz zreformował armię, aby, opierając się na jej sile, budować swój autorytet i polityczne znaczenie. Cynceron siłą swoich argumentów przekonał senat i lud rzymski o konieczności zdławienia spisku Katyliny. Mariusz w zmaganiach politycznych był człowiekiem bezwzględny, a Cynceronom często miały wątpliwości, bo widział złożoność ludzkich charakterów i dziejących się wydarzeń. Natomiast w grupie konsulów wielokrotnych przykładem potwierdzającym wpływ formacji intelektualnej na styl prowadzenia działalności politycznej mogą być postaci Pompejusza i Cezara. Obaj byli świetnymi wodzami, ale Cezar dodatkowo był osobą wszechstronnie uzdolnioną, a jego *clementia* stała się sposobem sprawowania władzy i pozyskiwania szerszego poparcia, także wśród pokonanych przeciwników. Również w działalności Leliusza, Lutacjusza Katulusa i Lukullusa widoczny jest wpływ ich wysokiej kultury intelektualnej na stosunkowo łagodny styl sprawowania władzy. To właśnie *sapientia* części konsulów sprzyjała narodzeniu się i rozwojowi idei *humanitas*, czemu towarzyszyła jednak atmosfera zaciętych konfliktów politycznych, wojen domowych i dalszych podbojów. Niezależnie od tych okoliczności w działalności wszystkich konsulów liczyła się przede wszystkim skuteczność i dlatego najbardziej światli z nich starali się, aby ich *imperium maius* oparte było nie tylko na *vis*, ale także na *ratio*. Relacje pomiędzy *vis* i *ratio* rzutowały więc na sposób rządzenia państwem i na stosunek do podbitych ludów.

Kultura intelektualna części konsulów najpełniej wyraziła się poprzez ich konkretne osiągnięcia twórcze. Ponadto zarówno w wypadku owych konsulów-intelektualistów, jak i pozostałych konsulów wyrazem kultury intelektualnej okazała się ich coraz lepsza *educatio* i coraz szersza *eruditio*, które zakorzenione w *mos maiorum* i rzymskiej *virtus* prowadziły poprzez *prudencia* do *sapientia*, a dalej poprzez *ratio* do *humanitas*. Ten krąg wartości nawiązywał do idei greckich i przez to prolongował ciągłość kultury śródziemnomorskiej oraz współtworzył zręby cywilizacji europejskiej. Rzymscy konsulowie mieli w tym procesie swój udział w czasach, gdy idea republikańskiej *libertas* często przesłaniała im ideę coraz powszechniej oczekiwanej *pax*.

ANEKS 1

CHRONOLOGICZNY WYKAZ KONSULÓW Z LAT 146–43*

- 146. Cn. Cornelius Lentulus (patricius)
L. Mummius (homo novus)
- 145. Q. Fabius Maximus Aemilianus (patricius)
L. Hostilius Mancinus
- 144. Ser. Sulpicius Galba (patricius)
L. Aurelius Cotta
- 143. Ap. Claudius Pulcher (patricius)
Q. Caecilius Metellus Macedonicus
- 142. L. Caecilius Metellus Calvus
Q. Fabius Maximus Servilianus (patricius)
- 141. Cn. Servilius Caepio (patricius)
Q. Pompeius (homo novus)
- 140. C. Laelius
Q. Servilius Caepio (patricius)
- 139. Cn. Calpurnius Piso
M. Popillius Laenas
- 138. P. Cornelius Scipio Nasica Serapio (patricius)
D. Iunius Brutus Callaicus
- 137. M. Aemilius Lepidus Porcina (patricius)
C. Hostilius Mancinus
- 136. L. Furius Philus (patricius)
Sex. Atilius Serranus
- 135. Ser. Fulvius Flaccus
Q. Calpurnius Piso
- 134. P. Cornelius Scipio Africanus Aemilianus cos. II (patricius)
C. Fulvius Flaccus

---

* Imiona konsulów omawianych w pracy wyróżniono kursywą.

133. *P. Mucius Scaevola*
L. Calpurnius Piso Frugi
132. *P. Popillius Laenas*
P. Rupilius
131. *P. Licinius Crassus Mucianus*
L. Valerius Flaccus (patricius)
130. *L. Cornelius Lentulus (patricius)*
M. Peperna
Ap. Claudius Pulcher cos. suff. (patricius)
129. *C. Sempronius Tuditanus*
M'. Aquilius
128. *Cn. Octavius*
T. Annius Rufus
127. *L. Cassius Longinus Ravilla*
L. Cornelius Cinna (patricius)
126. *M. Aemilius Lepidus (patricius)*
L. Aurelius Orestes
125. *M. Plautius Hypsaeus*
M. Fulvius Flaccus
124. *C. Cassius Longinus*
C. Sextius Calvinus
123. *Q. Caecilius Metellus Bafiaricus*
T. Quinctius Flamininus (patricius)
122. *Cn. Domitius Ahenobarbus*
C. Fannius
121. *L. Opimius*
Q. Fabius Maximus (patricius)
120. *P. Manilius*
C. Papirius Carbo
119. *L. Caecilius Metellus Delmaticus*
L. Aurelius Cotta
118. *M. Porcius Cato*
Q. Marcius Rex
117. *L. Caecilius Metellus Diadematus*
Q. Mucius Scaevola
116. *C. Licinius Getha*
Q. Fabius Maximus Eburnus (patricius)
115. *M. Aemilius Scaurus (patricius)*
M. Caecilius Metellus
114. *M'. Acilius Balbus*
C. Porcius Cato
113. *C. Caecilius Metellus Caprarius*
Cn. Papirius Carbo
112. *M. Livius Drusus*
L. Calpurnius Piso Caesoninus

111. P. Cornelius Scipio Nasica Serapio (patricius)
L. Calpurnius Bestia
110. M. Minucius Rufus
Sp. Postumius Albinus (patricius)
109. Q. Caecilius Metellus Numidicus
M. Iunius Silanus
108. Ser. Sulpicius Galba (patricius)
Q. Hortensius
M. Aurelius Scaurus cos. suff.
107. L. Cassius Longinus
C. Marius (*homo novus*)
106. C. Atilius Serranus
Q. Servilius Caepio
105. P. Rutilius Rufus
Cn. Mallius Maximus (*homo novus*)
104. C. Marius cos. II (*homo novus*)
C. Flavius Fimbria (*homo novus*)
103. C. Marius cos. III (*homo novus*)
L. Aurelius Orestes
102. C. Marius cos. IV (*homo novus*)
Q. Lutatius Catulus
101. C. Marius cos. V (*homo novus*)
M'. Aquilius
100. C. Marius cos. VI (*homo novus*)
L. Valerius Flaccus (patricius)
99. M. Antonius
A. Postumius Albinus (patricius)
98. Q. Caecilius Metellus Nepos
T. Didius (*homo novus*)
97. Cn. Cornelius Lentulus (patricius)
P. Licinius Crassus
96. Cn. Domitius Ahenobarbus
C. Cassius Longinus
95. L. Licinius Crassus
Q. Mucius Scaevola
94. C. Coelius Caldus (*homo novus*)
L. Domitius Ahenobarbus
93. C. Valerius Flaccus (patricius)
M. Herennius
92. C. Claudius Pulcher (patricius)
M. Perperna
91. L. Marcius Philippus
Sex. Iulius Caesar (patricius)
90. L. Iulius Caesar (patricius)
P. Rutilius Lupus

89. *Cn. Pompeius Strabo*
L. Porcius Cato
88. *L. Cornelius Sulla Felix (patricius)*
Q. Pompeius Rufus
87. *Cn. Octavius*
L. *Cornelius Cinna (patricius)*
L. *Cornelius Merula cos. suff. (patricius)*
86. *L. Cornelius Cinna cos. II (patricius)*
C. *Marius cos. VII (homo novus)*
L. *Valerius Flaccus cos. suff. (patricius)*
85. *L. Cornelius Cinna cos. III (patricius)*
Cn. *Papirius Carbo*
84. *Cn. Papirius Carbo cos. II*
L. *Cornelius Cinna cos. IV (patricius)*
83. *L. Cornelius Scipio Asiaticus (patricius)*
C. *Norbanus (homo novus)*
82. *C. Marius*
Cn. *Papirius Carbo cos. III*
81. *M. Tullius Decula*
Cn. *Cornelius Dolabella (patricius)*
80. *L. Cornelius Sulla Felix cos. II (patricius)*
Q. *Caecilius Metellus Pius*
79. *P. Servilius Vatia Isauricus*
Ap. *Claudius Pulcher (patricius)*
78. *M. Aemilius Lepidus (patricius)*
Q. *Lutatius Catulus*
77. *D. Iunius Brutus*
Mam. *Aemilius Lepidus Livianus (patricius)*
76. *Cn. Octavius*
C. *Scribonius Curio*
75. *L. Octavius*
C. *Aurelius Cotta*
74. *L. Licinius Lucullus*
M. *Aurelius Cotta*
73. *M. Terentius Varro Lucullus*
C. *Cassius Longinus*
72. *L. Gellius Poplicola*
Cn. *Cornelius Lentulus Clodianus (patricius)*
71. *P. Cornelius Lentulus Sura (patricius)*
Cn. *Aufidius Orestes*
70. *Cn. Pompeius Magnus*
M. *Licinius Crassus*
69. *Q. Hortensius Hortalus*
Q. *Caecilius Metellus Creticus*
68. *L. Caecilius Metellus*
Q. *Marcus Rex*
? *Servilius Vatia cos. suff.*

67. *C. Calpurnius Piso*
M'. Acilius Glabrio
66. *M'. Aemilius Lepidus (patricius)*
L. Volcatius Tullus
65. *P. Cornelius Sulla cos. design. (patricius)*
P. Autronius Paetus cos. design.
L. Aurelius Cotta cos. suff.
L. Manlius Torquatus cos. suff. (patricius)
64. *L. Iulius Caesar (patricius)*
C. Marcius Figulus
63. *M. Tullius Cicero (homo novus)*
C. Antonius Hibrida
62. *D. Iunius Silanus*
L. Licinius Murena
61. *M. Pupius Piso Frugi Calpurnianus*
M. Valerius Messalla Niger (patricius)
60. *Q. Caecilius Metellus Celer*
L. Afranius (homo novus)
59. *C. Iulius Caesar (patricius)*
M. Calpurnius Bibulus
58. *L. Calpurnius Piso Caesoninus*
A. Gabinius
57. *P. Cornelius Lentulus Spinther (patricius)*
Q. Caecilius Metellus Nepos
56. *Cn. Cornelius Lentulus Marcellinus (patricius)*
L. Marcius Philippus
55. *Cn. Pompeius Magnus cos. II*
M. Licinius Crassus cos. II
54. *L. Domitius Ahenobarbus*
Ap. Claudius Pulcher (patricius)
53. *Cn. Domitius Calvinus*
M. Valerius Messalla Rufus (patricius)
52. *Cn. Pompeius Magnus cos. III*
Q. Caecilius Metellus Pius Scipio Nasica
51. *Ser. Sulpicius Rufus (patricius)*
M. Claudius Marcellus
50. *L. Aemilius Paullus (patricius)*
C. Claudius Marcellus
49. *C. Claudius Marcellus*
L. Cornelius Lentulus Crus (patricius)
48. *C. Iulius Caesar cos. II (patricius)*
P. Servilius Vatia Isauricus
47. *Q. Fufius Calenus (homo novus)*
P. Vatinius (homo novus)
46. *C. Iulius Caesar cos. III (patricius)*
M. Aemilius Lepidus (patricius)

45. *C. Iulius Caesar cos. IV (patricius)*
    Q. Fabius Maximus cos. suff. (patricius)
    C. Trebonius cos. suff. (homo novus)
    C. Caninius Rebilus cos. suff.
44. *C. Iulius Caesar cos. V (patricius)*
    M. Antonius
    P. Cornelius Dolabella cos. suff. (patricius)
43. *C. Vibius Pansa*
    A. Hirtius (homo novus)
    C. Iulius Caesar Octavianus cos. suff. (patricius)
    Q. Pedius cos. suff. (homo novus)
    P. Ventidius Bassus cos. suff. (homo novus)
    C. Carrinas cos. suff.

ANEKS 2

ALFABETYCZNY WYKAZ KONSULÓW OMAWIANYCH W PRACY*

- M. Acilius Glabrio cos. 67
- M. Aemilius Lepidus cos. 46, 42
- M. Aemilius Lepidus Porcina cos. 137
- M. Aemilius Scaurus cos. 115
- L. Afranius cos. 60
- C. Antonius Hibrida cos. 63
- M. Antonius Orator cos. 99
- M. Antonius cos. 44, 34, 31
- C. Atilius Serranus cos. 106
- C. Aurelius Cotta cos. 75
- L. Aurelius Cotta cos. 65
- Q. Caecilius Metellus Macedonicus cos. 143
- Q. Caecilius Metellus Numidicus cos. 109
- Q. Caecilius Metellus Pius Scipio cos. 52
- C. Calpurnius Piso cos. 67
- L. Calpurnius Piso Caesoninus cos. 58
- L. Calpurnius Piso Frugi cos. 133
- L. Cassius Longinus Ravilla cos. 127
- C. Claudius Marcellus cos. 50
- M. Claudius Marcellus cos. 51
- Ap. Claudius Pulcher cos. 143
- Ap. Claudius Pulcher cos. 54
- C. Claudius Pulcher cos. 92
- C. Coelius Caldus cos. 94
- L. Cornelius Cinna cos. 87 84
- P. Cornelius Dolabella cos. suff. 44

---

* Imiona konsulów zestawiono według *nomen gentile*.

Cn. Cornelius Lentulus Clodianus cos. 71
 P. Cornelius Lentulus Spinther cos. 57
 P. Cornelius Lentulus Sura cos. 71
 P. Cornelius Scipio Africanus Aemilianus cos. 147, 134,
 P. Cornelius Scipio Nasica Serapio cos. 138
 L. Cornelius Sulla cos. 88, 80
 T. Didius cos. 98
 Cn. Domitius Calvinus cos. 53, 40
 Q. Fabius Maximus Aemilianus cos. 145
 Q. Fabius Maximus cos. suff. 45
 C. Fannius cos. 122
 C. Flavius Fimbria cos. 104
 Q. Fufius Calenus cos. 47
 M. Fulvius Flaccus cos. 125
 L. Furius Filus cos. 136
 L. Gellius Poplicola cos. 72
 A. Hirtius cos. 43
 Q. Hortensius Hortalus cos. 69
 C. Iulius Caesar cos. 59, 48, 46 44
 C. Iulius Caesar Octavianus cos. suff. 43, cos. 12x
 L. Iulius Caesar cos. 90
 L. Iulius Caesar cos. 64
 D. Iunius Brutus cos. 138
 C. Laelius Sapiens cos. 140
 L. Licinius Crassus cos. 95
 M. Licinius Crassus cos. 70, 55
 P. Licinius Crassus Mucianus cos. 131
 L. Licinius Lucullus cos. 74
 L. Licinius Murena cos. 62
 M. Livius Drusus cos. 112
 Q. Lutatius Catulus cos. 102
 Q. Lutatius Catulus cos. 78
 Cn. Mallius Maximus cos. 105
 L. Manlius Torquatus cos. suff. 65
 L. Marcius Philippus cos. 91
 C. Marius cos. 107, 104 100, 86
 P. Mucius Scaevola cos. 133
 Q. Mucius Scaevola cos. 117
 Q. Mucius Scaevola cos. 95
 L. Mummius cos. 146
 C. Norbanus cos. 83
 Cn. Octavius cos. 128
 C. Papirius Carbo cos. 120
 Cn. Papirius Carbo cos. 85—84, 82
 Q. Pedius cos. suff. 43

Cn. Pompeius Magnus cos. 70, 55, 52
Cn. Pompeius Strabo cos. 89
Q. Pompeius cos. 141
M. Pupius Piso Frugi Calpurnianus cos. 61
T. Quinctius Flamininus cos. 123
P. Rupilius cos. 132
P. Rutilius Rufus cos. 105
C. Scribonius Curio cos. 76
C. Sempronius Tuditanus cos. 129
P. Servilius Vatia Isauricus cos. 79
P. Servilius Vatia Isauricus cos. 48, 41
Ser. Sulpicius Galba cos. 144
Ser. Sulpicius Rufus cos. 51
C. Trebonius cos. suff. 45
M. Tullius Cicero cos. 63
M. Valerius Messalla Rufus cos. 53
P. Vatinius cos. 47
P. Ventidius Bassus cos. suff. 43
C. Vibius Pansa cos. 43

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Edycje tekstów antycznych

- Appianus: *Bella civilia*. Ed. L. Mendelssohn, P. Viereck. Leipzig 1986 [reprint wydania z 1905].
- Appianus: *Iberica*. Ed. P. Viereck, A. G. Roos, E. Gabba. Lipsiae 1962.
- Appianus: *Libyca*. Ed. P. Viereck, A. G. Roos, E. Gabba. Lipsiae 1962.
- Appianus: *Mithridatica*. Ed. P. Viereck, A. G. Roos, E. Gabba. Lipsiae 1962.
- Appianus: *Numidica*. Ed. P. Viereck, A. G. Roos, E. Gabba. Lipsiae 1962.
- Asconius Pedianus Q.: *In senatu in toga candida contra C. Antonium et L. Catilinam competitores*. Ed. A. Kiessling, R. Schoell. Berolini 1875.
- Asconius Pedianus Q.: *Pro Cornelio de maiestate*. Ed. A. Kiessling, R. Schoell. Berolini 1875.
- Asconius Pedianus Q.: *Pro Milone*. Ed. A. Kiessling, R. Schoell. Berolini 1875.
- Athenaeus Naucratis: *Dipnosophistarum libri XV*. Ed. G. Kaibel. Lipsiae 1887–1890.
- Augustinus Aurelius: *De civitate Dei libri XXII*. Ed. B. Dombart. Lipsiae 1905–1908.
- Bellum Africanum*. Ed. A. Klotz. Lipsiae 1926.
- Bellum Alexandrinum*. Ed. A. Klotz. Lipsiae 1926.
- Bellum Hispaniense*. Ed. A. Klotz. Lipsiae 1926.
- Caesar C. Iulius: *Commentarii belli civilis*. Ed. A. Klotz. Lipsiae 1969.
- Caesar C. Iulius: *Commentarii belli Gallici*. Ed. W. Hering. Lipsiae 1987.
- Cassius Dio Cocceianus: *Historia Romana*. Ed. I. Melber. Lipsiae 1890–1928.
- Cato M. Porcius: *De agri cultura*. Ed. Mazzarino. Leipzig 1982.

- Catullus: *Liber*. Ed. W. Eisenhut. Leipzig 1983.
- Cicero M. Tullius: *Academicorum ad M. Varronem liber primus [academica posteriora]*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cicero M. Tullius: *Academicorum priorum liber secundus qui inscribitur Lucullus*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cicero M. Tullius: *Brutus*. Ed. H. Malcovati. Leipzig 1970.
- Cicero M. Tullius: *Cato Maior de senectute liber*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cicero M. Tullius: *De divinatione*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cicero M. Tullius: *De fato*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cicero M. Tullius: *De finibus honorum et malorum libri quinque*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cicero M. Tullius: *De imperio Cn. Pompei ad Quirites oratio [Pro lege Manilia]*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *De legibus*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cicero M. Tullius: *De natura deorum ad M. Brutum*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cicero M. Tullius: *De officiis ad Marcum filium*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cicero M. Tullius: *De optimo genere oratorum*. Ed. G. Friedrich. Lipsiae 1907.
- Cicero M. Tullius: *De oratore*. Ed. K. Kumaniecki. Leipzig 1969.
- Cicero M. Tullius: *De re publica*. Ed. K. Ziegler. Leipzig 1969.
- Cicero M. Tullius: *Epistularum ad Atticum libri sedecim*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *Epistulae ad Brutum*. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *Epistulae ad familiares*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cicero M. Tullius: *Epistulae ad Quintum fratrem*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cicero M. Tullius: *Hortensius*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1910.
- Cicero M. Tullius: *In C. Verrem*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *In L. Calpurnium Pisonem oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cicero M. Tullius: *In L. Catilinam orationes*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cicero M. Tullius: *In M. Antonium orationes Philippicae XIV*. Ed. P. Pedeli. Leipzig 1982.
- Cicero M. Tullius: *In Q. Caecilium oratio quae divinatio dicitur*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *Laelius de amicitia liber*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cicero M. Tullius: *Oratio cum populo gratias egit*. Ed. T. Maslowski. Leipzig 1981.
- Cicero M. Tullius: *Oratio cum senatui gratias egit*. Ed. T. Maslowski. Leipzig 1981.
- Cicero M. Tullius: *Oratio de domo sua*. Ed. T. Maslowski. Leipzig 1981.
- Cicero M. Tullius: *Oratio de haruspicum responsis*. Ed. T. Maslowski. Leipzig 1981.

- Cicero M. Tullius: *Oratio pro Cn. Plancio*. Ed. E. Olechowska. Leipzig 1981.
- Cicero M. Tullius: *Oratio pro Murena*. Ed. H. Kasten. Leipzig 1972.
- Cicero M. Tullius: *Oratio pro P. Sestio*. Ed. T. Maslowski. Leipzig 1986.
- Cicero M. Tullius: *Oratio pro Q. Roscio Comoedo*. Ed. J. Axer. Leipzig 1976.
- Cicero M. Tullius: *Oratio pro Rabirio Postumo*. Ed. E. Olechowska. Leipzig 1981.
- Cicero M. Tullius: *Oratio pro Sex. Roscio Amerino*. Ed. E. Kasten. Lipsiae 1968.
- Cicero M. Tullius: *Orationes de lege agraria*. Ed. V. Marek. Leipzig 1983.
- Cicero M. Tullius: *Orator*. Ed. R. Westman. Leipzig 1980.
- Cicero M. Tullius: *Paradoxa Stoicorum*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cicero M. Tullius: *Partitiones oratoriae*. Ed. G. Friedrich. Lipsiae 1907.
- Cicero M. Tullius: *Pro A. Caecina oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *Pro A. Cluentio oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *Pro A. Licinio Archia poeta oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *Pro C. Rabirio perduellionis reo ad Quirites oratio*. Ed. V. Marek. Leipzig 1983.
- Cicero M. Tullius: *Pro L. Cornelio Balbo oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cicero M. Tullius: *Pro L. Flacco oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *Pro Ligario oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cicero M. Tullius: *Pro M. Aemilio Scauro oratio*. Ed. E. Olechowska. Leipzig 1984.
- Cicero M. Tullius: *Pro M. Caelio oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cicero M. Tullius: *Pro M. Fonteio oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *Pro M. Marcello oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cicero M. Tullius: *Pro P. Quinctio oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *Pro P. Sulla oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1908.
- Cicero M. Tullius: *Pro rege Deiotaro ad Caesarem oratio*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1909.
- Cicero M. Tullius: *Timaeus*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Cicero M. Tullius: *Topica*. Ed. G. Friedrich. Lipsiae 1907.
- Cicero M. Tullius: *Tusculanarum disputationum ad Brutum libri quinque*. Ed. C. F. W. Mueller. Lipsiae 1904.
- Diodorus *Bibliotheca historica*. Ed. F. Vogel, C. T. Fischer. Stutgardiae 1964.
- Donatus Aelius: *Vita Terenti*. Ed. P. Wessner. Lipsiae 1902.
- Eutropius: *Breviarium ab urbe condita*. Ed. C. Santini. Leipzig 1979.
- Florus L. Annaeus: *Epitome de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC libri II*. Ed. O. Rossbach. Lipsiae 1896.
- Fragmenta Poetarum Latinorum epicorum et lyricorum praeter Ennium et Lucilium*. Ed. C. Buechner. Leipzig 1982.
- Fronto M. Cornelius: *Epistulae ad Verum Imperatorem*. Ed. M. P. J. van den Hout. Leipzig 1988.
- Gaius: *Institutiones*. C. Kunderewicz, J. Rezler. Warszawa 1982.
- Gellius A.: *Noctes Atticae libri XX*. Vol. 1 2. Ed. C. Hosius. Lipsiae 1903.
- Grammaticae Romanae fragmenta*. Ed. H. Funaioli. Lipsiae 1907.

- Hieronymus: *Chronicum Eusehii ab Hieronymo retractatum*. Ed. R. Helm. Berlin 1984.
- Historicorum Romanorum fragmenta*. Ed. H. Peter. Lipsiae 1883.
- Horatius Flaccus Q.: *Carmina*. Ed. F. Klingner. Leipzig 1982.
- Horatius Flaccus Q.: *Epistulae*. Ed. F. Klingner. Leipzig 1982.
- Horatius Flaccus Q.: *Sermones*. Ed. F. Klingner. Leipzig 1982.
- Incertus Auctor: *De origine gentis Romanae*. Ed. F. Pilchmayr, R. Gruendel. Lipsiae 1970.
- Incertus Auctor: *De ratione dicendi ad C. Herennium libri IV*. Ed. F. Marx, W. Trillitzsch. Lipsiae 1964
- Incertus Auctor: *Epitome de Caesaribus*. Ed. F. Pichlmayr, R. Gruendel. Leipzig 1970.
- Incertus Auctor: *De viris illustribus urbis Romae*. Ed. F. Pichlmayr, R. Gruendel. Leipzig 1970.
- Isidorus Hispalensis Episcopus: *Etymologiarum sive originum libri XX*. Ed. W. M. Lindsay. Oxonii 1957.
- Iulius Exuperantius: *Opusculum*. Ed. N. Zorzetti. Leipzig 1982.
- Iurisprudentiae Antehadrianae quae supersunt. Liberae rei publicae iuris consulti*. Ed. E. P. Bremer. Leipzig 1985 [reprint wydania z 1896].
- Livius T.: *Ab urbe condita libri*. Pars 1–6. Ed. G. Weissenborn, M. Müller. Lipsiae 1905–1912.
- Lucanus M. Annaeus: *De bello civili libri decem [Pharsalia]*. Ed. C. Hosius. Lipsiae 1905.
- Lucianus Samosatensis: *Adversus indoctum*. Ed. C. Iacobitz. Lipsiae 1913.
- Lucretius Carus T.: *De rerum natura libri sex*. Ed. J. Martin 1969.
- Macrobius A. Theodosius. *Saturnalia*. Ed. I. Willis. Leipzig 1970.
- Martialis M. Valerius: *Epigrammaton libri*. Ed. I. Borovskij. Leipzig 1982.
- Martianus Capella: *De nuptiis Philologiae et Mercurii*. Ed. J. Willis. Leipzig 1983.
- Nepos Cornelius: *Atticus*. Ed. P. K. Marshall. Leipzig 1985.
- Nepos Cornelius: *Cato Maior*. Ed. P. K. Marshall. Leipzig 1985.
- Nonius Marcellus: *De compendiosa doctrina libri XX*. Ed. W. M. Lindsay. Lipsiae 1903.
- Oratorum Romanorum fragmenta liberae rei publicae*. Ed. H. Malcovati. Torino 1955.
- Orosius P.: *Historiarum adversus paganos libri VII*. Ed. C. Zangemeister. Lipsiae 1889.
- Ovidius Naso P.: *Ex Ponto libri*. Ed. R. Merkel. Lipsiae 1911.
- Ovidius Naso P.: *Fastorum libri sex*. Ed. E. H. Alton, D. E. W. Wormell, E. Courtney. Leipzig 1988.
- Ovidius Naso P.: *Tristia*. Ed. R. Merkel. Lipsiae 1911.
- Plinius Maior C. Secundus: *Naturalis historia*. Ed. L. Ian, C. Mayhoff. Lipsiae 1897–1933.
- Plinius Minor C. Caecilius Secundus: *Epistularum libri novem*. Ed. M. Schuster. Lipsiae 1933.
- Plutarchus: *Aemilius*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1915.

- Plutarchus: *Antonius*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1915.
- Plutarchus: *Brutus*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1932.
- Plutarchus: *Caesar*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1935.
- Plutarchus: *Caius Gracchus*. Ed. K. Ziegler, C. Lindskog. Lipsiae 1915.
- Plutarchus: *Cato Maior*. Ed. K. Ziegler, C. Lindskog. Lipsiae 1914.
- Plutarchus: *Cato Minor*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1932.
- Plutarchus: *Cicero*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1914.
- Plutarchus: *Crassus*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1914.
- Plutarchus: *Flaminius*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1935.
- Plutarchus: *Lucullus*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1914.
- Plutarchus: *Marius*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1915.
- Plutarchus: *Pompeius*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1926.
- Plutarchus: *Sulla*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1926.
- Plutarchus: *Tiberius Gracchus*. Ed. C. Lindskog, K. Ziegler. Lipsiae 1915.
- Plutarchus: *Regum et imperatorum apophthegmata*. Ed. W. Nachstädt. Leipzig 1971.
- Polybius: *Historiae*. Ed. Th. Bittner-Wobst. Lipsiae 1889 1915.
- Pomponius Sex.: *Digesta*. Ed. T. Mommsen. Berolini 1905.
- Quintilianus M. Fabius: *Institutionis oratoriae libri XII*. Ed. L. Radermacher. Leipzig 1971.
- Res gestae divi Augusti*. Ed. E. Diehl. Bonn 1910.
- Sallustius Crispus C.: *Catilinae coniuratio*. Ed. A. Kurfess. Leipzig 1981.
- Sallustius Crispus C.: *Ex historiis fragmenta*. Ed. A. Kurfess. Leipzig 1981.
- Sallustius Crispus C.: *Bellum Iugurthinum*. Ed. A. Kurfess. Leipzig 1981.
- Seneca Maior L. Annaeus: *Controversiae*. Ed. A. Kiessling. Lipsiae 1872.
- Seneca Minor L. Annaeus: *Dialogorum libri XII*. Ed. E. Hermes. Lipsiae 1923.
- Seneca Minor L. Annaeus: *Ad Lucilium epistularum moralium quae supersunt*. Ed. O. Hense. Lipsiae 1898.
- Strabo: *Geographica*. Ed. A. Meineke. Lipsiae 1904 1919.
- Suetonius Tranquillus C.: *Divus Augustus*. Ed. M. Ihm. Lipsiae 1907.
- Suetonius Tranquillus C.: *De grammaticis et rhetoribus*. Ed. G. Brugnoli. Leipzig 1972.
- Suetonius Tranquillus C.: *Divus Iulius*. Ed. M. Ihm. Lipsiae 1907.
- Suetonius Tranquillus C.: *Galba*. Ed. M. Ihm. Lipsiae 1907.
- Suetonius Tranquillus C.: *Nero*. Ed. M. Ihm. Lipsiae 1907.
- Tacitus P. Cornelius: *Annales*. Ed. E. Koestermann. Leipzig 1971.
- Tacitus P. Cornelius: *Dialogus de oratoribus*. Ed. E. Koestermann. Leipzig 1970.
- Tacitus P. Cornelius: *Germania*. Ed. E. Koestermann. Leipzig 1970.
- Tacitus P. Cornelius: *Historiarum libri*. Ed. E. Koestermann. Leipzig 1969.
- Valerius Maximus: *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*. Ed. C. Kempf. Lipsiae 1888.
- Varro M. Terentius: *De lingua latina*. Ed. R. G. Kent. London 1959.
- Varro M. Terentius: *Rerum rusticarum libri tres*. Ed. G. Goetz. Lipsiae 1912.

- Velleius Paterculus: *Historiarum ad M. Vinicium consulem libri duo*. Ed. W. S. Watt. Leipzig 1988.
- Vergilius P. Maro: *Bucolica [Eclogae]*. Ed. A. Forbiger. Lipsiae 1872.
- Victor Sex. Aurelius: *De Caesaribus*. Ed. F. Pichlmayr, R. Guendel. Leipzig 1970.
- Victor C. Iulius: *Ars rhetorica*. Ed. R. Giomini, M. S. Celentano. Leipzig 1980.

Edycje źródeł inskrypcyjnych

- Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. 1. Pars 2. *Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem*. Ed. T. Mommsen, E. Lommatzsch. Berolini 1918;
- Vol. 6. *Inscriptiones Urbis Romae Latinae*. Ed. E. Bormann, G. Henzen, Ch. Huelsen. Berolini 1882.
- Fasti Capitolini*. Ed. A. Degrassi. Augustae Taurinorum – Mediolani – Patavii 1954 [Fasti Consulares, s. 28–110].
- Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*. Vol. 1–2. Ed. A. Degrassi. Firenze 1957–1963.

Edycje źródeł numizmatycznych

- The Coinage of the Roman Republic*. Ed. E. A. Sydeham. London 1952.
- Roman Republican Coinage*. Vol. 1–2. Ed. M. H. Crawford. Cambridge 1974.

OPRACOWANIA

- Achard G.: *La communication à Rome*. Paris 1991.
- Achard G.: *L'auteur de la rhétorique à Herennius*. REL 1985, vol. 63, s. 56–68.
- Achard G.: *Les rhéteurs sous la République: des hommes sous surveillance?* „Ktèma” 1989, vol. 14, s. 181–188.
- Achard G.: *Pourquoi Cicéron a-t-il écrit le „De oratore”?* „Latomus” 1987, vol. 46, s. 318–329.
- Achard G.: *Pratique rhétorique et idéologie politique dans les discours „optimates” de Cicéron*. Leiden 1981.
- Adam T.: *Clementia Principis*. Stuttgart 1970.
- Adcock F. E.: *Caesar as a Man of Letters*. Cambridge 1956.
- Adcock F. E.: *Marcus Crassus Millionaire*. Cambridge 1966.
- Adcock F. E.: *Roman Political Ideas and Practice*. Ann Arbor 1959.

- Afzelius A.: *Zur Definition der römischen Nobilität in der Zeit Ciceros*. C & M 1938, vol. 1, s. 40–90.
- Afzelius A.: *Zur Definition der römischen Nobilität vor der Zeit Ciceros*. C & M 1945, vol. 7, s. 150–200.
- Aldrete G. S.: *Gestures and Acclamations in Ancient Rome*. Baltimore–London 1999.
- Aleksandrowicz T.: *Bibliofilskie zainteresowania M. Tulliusza Cyserona*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 1. *Książka czytelnik recepcja*. Red. A. Jarosz. Katowice 1983, s. 7–17.
- Aleksandrowicz T.: *Bibliologiczne konteksty działalności Gajusza Juliusza Cezara*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 10. *Prace ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Zysce*. Red. I. Socha. Katowice 1997, s. 131–135.
- Aleksandrowicz T.: *Biblioteki prywatne rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 2. *Bibliofile bibliotekarze wydawcy*. Red. J. Paszek. Katowice 1988, s. 9–23.
- Aleksandrowicz T.: *Elita władzy a oratorstwo w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej Rzymskiej*. Katowice 1996.
- Aleksandrowicz T.: *Formacja intelektualna „homines novi” w schyłkoworepublikańskiej „nobilitas”*. „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1998, t. 62, s. 83–87.
- Aleksandrowicz T.: *„Ludzie nowi” w schyłkoworepublikańskiej „nobilitas” a literatura*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 8. *Historia – biblioteki informacja naukowa – papier drukowy*. Red. B. Zyska. Katowice 1994, s. 17–36.
- Aleksandrowicz T.: *Oddziaływanie bibliotek hellenistycznych na kulturę Republiki Rzymskiej*. W: *Studia bibliologiczne*. T. 9. *Prace ofiarowane Adamowi W. Jaroszowi*. Red. I. Socha, B. Zyska. Katowice 1995, s. 103–112.
- Aleksandrowicz T.: *Polityczna i kulturalna rola „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki Rzymskiej*. W: *Rzym antyczny. Polityka i pieniądź*. T. 3. Red. W. Kaczanowicz. Katowice 1999, s. 9–20.
- Aleksandrowicz T.: *Polityczna rola oratorstwa w działalności Gajusza Juliusza Cezara*. W: *Rzym antyczny. Polityka i pieniądź*. T. 2. Red. A. Kunisz. Katowice 1997, s. 38–49.
- Aleksandrowicz T.: *W kręgu sporów o chronologię procesu upadku Republiki Rzymskiej*. W: *W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej*. Red. A. Kunisz. Katowice 1995, s. 9–19.
- Aleksandrowicz T.: *Zainteresowania literackie rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 1990.
- Alexander M. C.: *Haw Many Roman Senators Were Ever Prosecuted? The Evidence from the Late Republic*. „Phoenix” 1993, vol. 47, s. 238–255.
- Alexander M. C.: *The Role of Torquatus the Younger in the „Ambitus” Prosecution in Sulla in 66 B.C., and Cicero „De Finibus” 2*. 262. CPh 1999, vol. 94, s. 65–69.
- Alexander M. C.: *Trials in the Late Roman Republic 149 B.C. to 50 B.C.* Toronto–Buffalo–London 1990.
- Alexandre M. Jun.: *The „chreia” in Greco-Roman Education*. „Ktèma” 1989, vol. 14, s. 161–168.
- Alföldy G.: *Römische Sozialgeschichte*. Wiesbaden 1979 [wyd. polskie na podstawie wyd. niemieckiego z 1984 — *Historia społeczna starożytnego Rzymu*. Przekł. A. Gierlińska. Do druku podał L. Mrozewicz. Poznań 1991].

- Alfonsi L.: *Sul „Circolo” di Lutazio Catulo*. In: *Hommages à L. Herrmann*. Bruxelles 1960, s. 61–67.
- Altheim F.: *La religion romaine antique*. Traduction de H. E. Del Medico. Paris 1955.
- Amidani C.: *L'assassinio di A. Postumio Albino e l'assegnazione del comando mitridatico a L. Cornelio Silla*. „Aevum” 1994, vol. 68, s. 89–93.
- Andersen O.: *Im Garten der Rhetorik. Die Kunst der Rede in der Antike*. Darmstadt 2001.
- Anderson W. S.: *Pompey, His Friends, and the Literature of the First Century B.C.* Berkeley Los Angeles 1963.
- André J.: *La vie et l'oeuvre d'Asinius Pollion*. Paris 1949.
- André J.-M.: *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l'époque augustéenne*. Paris 1966.
- André J.-M.: *Recherches sur l'otium romain*. Paris 1962.
- Andreau J.: *Le rôle de l'économie dans le passage de la République à l'empire*. In: *La fin de la République romaine. Un débat franco-allemand d'histoire et d'historiographie*. Ed. H. Bruhns, J.-M. David, W. Nippel. Paris Roma 1997, s. 169–184.
- Andrzejewski R.: *Listy polecające Cyserona w świetle antycznych zasad rekomendacji*. „Eos” 1975, vol. 63, s. 43–58.
- Angeli Bertinelli M. G.: *Un titulus inedito di M'. Acilio Glabrione, da Luni*. MEFRA 1993, vol. 105, s. 7–31.
- Antonelli G.: *Pompeo*. Milano 1992.
- Arkenberg J. S.: *Licinii Murenarum, Terentii Varronum, and Varronum Murenarum. A Prosopographical Study of Three Roman Families*. „Historia” 1990, Bd. 39, s. 326–351.
- Arnaud P.: *Sylla, Tigrane et les Parthes. Un nouveau document pour la datation de la propreture de Sylla: Sidoine Apollinaire, Paneg. Aviti, 79–82*. REA 1991, vol. 93, s. 55–57.
- Arnaud P.: *Toi aussi, mon fils, tu mangeras de notre pouvoir Brutus le Tyran?* „Latomus” 1998, vol. 57, s. 61–71.
- Assmann J.: *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München 1997².
- Astbury R.: *Varro and Pompey*. CQ 1967, vol. 17, s. 403–407.
- Astin A. E.: *Cato the Censor*. Oxford 1978.
- Astin A. E.: *Censorship in the Late Republic*. „Historia” 1985, Bd. 34, s. 175–190.
- Astin A. E.: *Scipio Aemilianus*. Oxford London 1967.
- Astin A. E.: *Scipio Aemilianus and Cato Censorius*. „Latomus” 1956, vol. 15, s. 159–180.
- Axer J.: *Mowa Cyserona w obronie aktora komediowego Roscjusza. Studium z krytyki tekstu*. Wrocław 1976.
- Axer J.: *Śmierć Gladiatora. O pewnych aspektach techniki retorycznej w mowie Cyserona „Pro Milone”*. „Eos” 1989, vol. 77, s. 31–43.
- Axer J.: *Tribunal – Stage – Arena: Modelling of the Communication Situation in M. Tullius Cicero's Judicial Speeches*. „Rhetorica” 1989, vol. 7, s. 299–311 [wyd. polskie – Trybunał – scena arena. Modelowanie sytuacji komunikacyjnej]

- w mowach sądowych Marka Tulliusza Cicerona. „Pamiętnik Literacki” 1988, t. 79, z. 1, s. 183–192].
- Aymard A., Auboyer J.: *La civilisation de Rome républicaine*. In: *Histoire générale des civilisations*. Ed. M. Crouzet. T. 2. Paris 1961, s. 77–237.
- Badel Ch., Berenger A., Lariot X.: *La vie intellectuelle*. In: *Sources d'histoire romaine. 1er siècle av. J.-C. début du Ve siècle apr. J.-C.* Red. Ch. Badel, X. Lariot. Paris 1993, s. 503–538.
- Badian E.: *Appian and Asinius Pollio*. CR 1958, vol. 72, s. 159–162.
- Badian E.: *Caepio and Norbanus. Notes on the Decade 100–90 B.C.* In: idem: *Studies in Greek and Roman History*. Oxford 1964, s. 34–52.
- Badian E.: *Caesar's Cursus and the Intervals between Offices*. In: idem: *Studies in Greek and Roman History*. Oxford 1964, s. 140–156.
- Badian E.: *Foreign Clientelae (264–70 B.C.)*. Oxford 1958.
- Badian E.: *From the Gracchi to Sulla (140–159)*. „Historia” 1962, Bd. 11, s. 197–245.
- Badian E.: *Lucius Sulla. The Deadly Reformer*. Sidney 1970.
- Badian E.: *Marius and the Nobles*. DUJ 1964, s. 141–154.
- Badian E.: *M. Lepidus and the Second Triumvirate*. „Arctos” 1991, vol. 25, s. 5–16.
- Badian E.: *Publicans and Sinners. Private Enterprise in the Service of the Roman Republic*. Ithaca–London 1983.
- Badian E.: *Roman Imperialism in the Late Republic*. Ithaca–New York 1971.
- Badian E.: *Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 1. Berlin–New York 1972, s. 668–731.
- Badian E.: *The Consuls, 179–49 B.C.* „Chiron” 1990, Bd. 20, s. 371–413.
- Badian E.: *Two Numismatic Phantoms: the False and the Spurious Son*. „Arctos” 1998, vol. 32, s. 45–60.
- Baehr P.: *Caesar and the Fading of the Roman World. A Study in Republicanism and Caesarism*. New Brunswick–London 1998.
- Bagnall N.: *The Punic Wars. Rome, Carthage and the Struggle for the Mediterranean*. London 1999.
- Baldwin B.: *The „acta diurna”*. „Chiron” 1979, Bd. 9, s. 189–203.
- Balsdon J. P. V. D.: *Auctoritas, Dignitas, Otium*. CQ 1960, vol. 14, s. 43–50.
- Balsdon J. P. V. D.: *Consular Provinces under the Late Republic*. JRS 1939, vol. 29, s. 57–73.
- Balsdon J. P. V. D.: *Julius Caesar and Rome*. London 1967.
- Balsdon J. P. V. D.: *Julius Caesar. A Political Biography*. New York 1967.
- Balsdon J. P. V. D.: *Life and Leisure in Ancient Rome*. London 1969.
- Balsdon J. P. V. D.: *Roman Women: Their History and Habits*. London 1962.
- Balsdon J. P. V. D.: *Romans and Aliens*. London 1979.
- Barbu N. J.: *Cicéron, peintre des hommes et homme d'action*. W: *Acta Sessionis Ciceronianae diebus 3–5 mensis Decembris anni 1957 Varsoviae habitae*. Warszawa 1960, s. 29–36.
- Barchiesi A.: *Il poeta e il principe: Ovidio e il discorso augusteo*. Bari 1994.
- Barclay W.: *Educational Ideals in the Ancient World*. London 1959.
- Barden Dowling M.: *The Clemency of Sulla*. „Historia” 2000, Bd. 49, s. 301–340.
- Bardon H.: *La littérature latine inconnue*. T. 1. Paris 1952.

- Bardon H.: *Q. Lutatius Catulus et son cercle littéraire*. LEC 1950, vol. 18, s. 145 –164.
- Barnard S.: *Cornelia and the Women of the Family*. „Latomus” 1990, vol. 49, s. 383 –392.
- Baroin C.: *La maison romaine comme image et lieu de mémoire*. In: *Image romaines: actes de la table rond organisée à l'École normale supérieure (24 –26 octobre 1996) par F. Dupond, C. Auvray-Assayas*. Ed. C. Auvray-Assayas. Paris 1998, s. 177 –191.
- Barrow R.: *Greek and Roman Education*. Bristol 1996².
- Bartsch B.: *Die Legaten der römischen Republik von Tode Sullas bis zum Ausbruche des zweiten Bürger Kriegen*. Breslau 1908.
- Barwick K.: *Caesars „Bellum Civile”*. (Tentenz, Abfassungszeit und Stil). Berlin 1951.
- Bauman R. A.: *Crime and Punishment in Ancient Rome*. London – New York 1996.
- Bauman R. A.: *Lawyers in Roman Republican Politics. A Study of the Roman Jurists in Their Political Setting. 316 –82 B.C.* München 1983.
- Bauman R. A.: *Women and Politics in Ancient Rome*. Roma – London – New York 1992.
- Beard M.: *Religion*. In: *CAH. Vol. 9 The Last Age of the Roman Republic, 146 –43 B.C.* Ed. J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge 1999, s. 729 –768 [reprint wyd. drugiego z 1994].
- Beard M., Crawford M.: *Rome in the Late Republic. Problems and Interpretations*. London 1985.
- Becker M. W.: *Greek Culture and the Ideology of Roman Empire in Cicero's Verrine Orations*. Princeton 1996.
- Beesly A. H.: *The Gracchi, Marius and Sulla*. London 1987.
- Behr H.: *Die Selbstdarstellung Sullas*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien 1993.
- Beli B. M.: *The Contribution of Julius Caesar to the Vocabulary of Ethnography*. „Latomus” 1995, vol. 54, s. 753 –767.
- Bell A. J. E.: *Cicero and the Spectacle of Power*. JRS 1997, vol. 87, s. 1 –22.
- Bellardi G.: *Un „mostro” partorito dalla parola: Publio Vatinio nella interrogatio di Cicerone*. A & R 1972, vol. 17, s. 1 –20.
- Bellemore J.: *Josephus, Pompey and Jews*. „Historia” 1999, Bd. 48, s. 94 –118.
- Bengtson H.: *Grundriss der römischen Geschichte*. Bd. 1. *Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.* München 1970.
- Bengtson H.: *Marcus Antonius Triumvir und Herrscher des Orients*. München 1997.
- Bennett H.: *Cinna and His Times. A Critical and Interpretative Study of Roman History During the Period 87 –84 B.C.* Chicago 1923.
- Béranger J.: *Les jugements de Cicéron sur les Gracques*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 1. Berlin – New York 1972, s. 732 –763.
- Bergemann C.: *Politik und Religion im spätrepublikanischen Rom*. Stuttgart 1992.
- Bernett M.: *„Causarum Cognitio”. Ciceros Analysen zur politischen Krise der späten römischen Republik*. Stuttgart 1995.
- Bernhardt R.: *Polis und römische Herrschaft in der späten Republik (149 –31)*. Berlin – New York 1985.
- Bernstein A. H.: *Prosopography and the Career of Publius Mucius Scaevola*. CPh 1972, vol. 67, s. 42 –46.

- Bernstein A. H.: *Tiberius Sempronius Gracchus. Tradition and Apostasy*. Ithaca London 1978.
- Bernstein F.: „*Ludi publici*”. *Untersuchung zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom*. Stuttgart 1998.
- Berthold H.: *Cato von Utica im Urteil seiner Zeitgenossen*. In: *Acta Conventus XI „Eirene”. Diebus XXI XXV mensis Octobris anni MCMLXVIII habiti*. Wratislaviae Varsaviae 1971, s. 129–141.
- Berti N.: *Scipione Emiliano, Caio Gracco e l'evocatio di Giunone da Cartagina*. „*Aevum*” 1990, vol. 44, s. 69–75.
- Bertrand-Ecanvil E.: *Présages et propagande idéologique: à propos d'une liste concernant Octavien Auguste*. MEFRA 1994, vol. 106, s. 487–531.
- Betti E.: *La crisi della repubblica e la genesi del principato in Roma*. Roma 1982.
- Bettini M.: *Antropologia e cultura romana. Parentela, tempo, immagini dell'anima*. Roma 1986.
- Bickerman E. J.: *Chronology of the Ancient World*. London 1968.
- Biezuńska-Małowist I.: *Kobiety antyku. Talenty, ambicje, namiętności*. Warszawa 1993.
- Biezuńska-Małowist I.: *Le point de vue de Cicéron sur les tâches et les devoirs de l'homme d'État*. In: *Acta Sessionis Ciceronianae diebus 3–5 mensis Decembris anni 1957 Varsaviae habitae*. Warszawa 1960, s. 37–50 [wyd. polskie *Poglądy Cicerona na zadania i obowiązki męża stanu*. „*Kwartalnik Historyczny*” 1958, t. 65, s. 353–366].
- Biezuńska-Małowist I.: *Poglądy „nobilitas” okresu Nerona i ich podłoże społeczno-gospodarcze*. Warszawa 1952.
- Billows R.: *Legal Fiction and Political Reform at Rome in the Early Second Century B.C.* „*Phoenix*” 1989, vol. 43, s. 112–133.
- Blaive F.: *Sulla ou le Guerrier Impie inachevé*. „*Latomus*” 1988, vol. 47, s. 812–820.
- Bleicken J.: *Cicero und die Ritter*. Göttingen 1995.
- Bleicken J.: *Die Verfassung der römischen Republik*. Stuttgart 1975.
- Bleicken J.: *Geschichte der römischen Republik*. München 1992⁴.
- Bleicken J.: *Kollisionen zwischen „Sacrum” und „Publicum”*. „*Hermes*” 1957, Bd. 85, s. 446–480.
- Bleicken J.: „*Lex Publica*”. *Gesetz und Recht in der römischen Republik*. Berlin–New York 1975.
- Bleicken J.: *Zwischen Republik und Prinzipat. Zum charakter des Zweiten Triumvirats*. Göttingen 1990.
- Błaszczyk L. T.: *Some Terminological Aspects Concerning the Evolution of the Concept of Aristocracy in the Roman Republic*. W: *Antiquitas*. T. 19. Red. E. Konik. Wrocław 1994, s. 5–22.
- Błaszczyk L. T.: *Ze studiów nad senatem rzymskim w okresie schyłku Republiki*. Łódź 1965.
- Boes J.: *À propos du „de divinatione”, ironie de Cicéron sur le nomen et l'omen de Brutus*. REL 1981, vol. 59, s. 164–176.
- Boes J.: *La philosophie et l'action dans la correspondance de Cicéron*. Nancy 1990.
- Boissier G.: *Cicéron et ses amis*. Paris 1923.

- Bonnefond-Coudry M.: *Le princeps senatus. Vie et mort d'une institution républicaine*. MEFRA 1993, vol. 105, s. 103–134.
- Bonnefond-Coudry M.: *Le Sénat de la République romaine de la guerre d'Hannibal à August: pratiques délibératives et prise de décision*. Rome Paris 1989.
- Bonner S. F.: *Education in Ancient Rome. From the Elder Cato to the Younger Pliny*. London 1977.
- Bonner S. F.: *Roman Declamation in the Late Republic and Early Empire*. Liverpool 1969².
- Boren H. C.: *Roman Society. A Social, Economic, and Cultural History*. Toronto 1992.
- Borneque H.: *Les déclamations et les déclamateurs*. Lille 1902.
- Bosworth B.: *Augustus, the „Res Gestae” and Hellenistic Theories of Apotheosis*. JRS, 1999, vol. 89, s. 1–18.
- Botermann H.: *Rechtsstaat oder Dictatur. Cicero und Caesar 46–44 v. Chr.* „Klio” 1992, Bd. 63, s. 179–196.
- Botsford G. W.: *The Roman Assemblies. From Their Origin to the End of the Republic*. New York 1968.
- Bower E. W.: *Some Technical Terms in Roman Education*. „Hermes” 1961, Bd. 89, s. 462–477.
- Bowersock G. W.: *Augustus, and the Greek World*. Oxford 1965.
- Boyancé P.: *La connaissance du grec à Rome*. REL 1956, vol. 34, s. 111–131.
- Braccesi L.: *Cesare e l'imitatio Alexandri*. In: *La cultura in Cesare*. Ed. D. Poli. Roma 1993, s. 149–162.
- Bradford E.: *Julius Caesar. The Pursuit of Power*. London 1984.
- Bradley K. R.: *Discovering the Roman Family. Studies in Roman Social History*. New York 1991.
- Bradley K.: *Slavery and Society at Rome*. Cambridge 1994.
- Bradley K.: *The Sentimental Education of the Roman Child. The Role of Pet-Keeping*. „Latomus” 1998, vol. 57, s. 523–557.
- Braund D.: *„Cohors”: the Governor and his Entourage in the Self-Image of the Roman Republic*. In: *Cultural Identity in the Roman Empire*. Ed. R. Laurence, J. Berry. London, New York 1998.
- Bravo B.: *Philologia. Przyczynek do badań nad kulturą intelektualistów antycznych od Tukidydesa do Synezyusza i św. Augustyna*. „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, s. 367–393.
- Bravo B.: *Philologie, histoire, philosophie de l'histoire. Étude sur J. G. Droysen historien de l'antiquité*. Wrocław 1968.
- Bravo B.: *Remarques sur l'érudition dans l'antiquité*. In: *Acta Conventus XI „Eirene”. Diebus XXI–XXV mensis Octobris anni MCMLXVIII habiti*. Wratislaviae Var-saviae 1971, s. 326–335.
- Bravo B., Wipszycka E.: *Historia starożytnych Greków*. T. 3. *Okres hellenistyczny*. Warszawa 1992.
- Brennan B.: *Ranke's Caesar*. QS 1994, vol. 39, s. 79–91.
- Brennan T. C.: *The Praetorship in the Roman Republic*. Vol. 1–2. Oxford 2000.
- Broughton T. R. S.: *Candidates Defeated in Roman Elections: Some Ancient Roman „Also-Rans”*. Philadelphia 1991.

- Broughton T. R. S.: *L. Manlius Torquatus and the Governors of Asia*. AJPh 1990, vol. 111, s. 72–74.
- Broughton T. R. S.: *Senate and Senators of the Roman Republic: The Prosopographical Approach*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 1. Berlin New York 1972, s. 250–265.
- Broughton T. R. S.: *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 1. 509 B.C. 100 B.C. New York 1951; Vol. 2. 99 B.C. 31 B.C. New York 1952; *Supplement*. New York 1960; Vol. 3. *Supplement*. Atlanta 1986.
- Brown V.: *The Textual Transmission of Caesar's Civil War*. Lugduni Batavorum 1972.
- Brożek M.: *Biografia w mowach Cyserona*. „Meander” 1981, t. 36, s. 113–121.
- Brożek M.: *Cyceronowe pochwały Katona i Porcji*. „Meander” 1981, t. 36, s. 359–365.
- Brożek M.: *De Ciceronis orationibus consularibus W: Acta Sessionis Ciceronianae diebus 3–5 mensis Decembris anni 1957 Varsoviae habitae*. Warszawa 1960, s. 63–76.
- Brożek M.: *Dó problemu chronologii „Partitiones oratoriae” Cyserona*. „Eos” 1983, vol. 71, s. 11–19.
- Brożek M.: *Historia literatury łacińskiej w starożytności. Zarys*. Wrocław 1976².
- Brożek M.: *Horacy w kręgu polityki Oktawiana-Augusta*. „Meander” 1957, t. 12, s. 97–111, 173–184.
- Brożek M.: *Kształcenie i wychowanie w starożytnym Rzymie w III wieku p.n.e. (Próba rekonstrukcji)*. „Meander” 1975, t. 30, s. 395–410.
- Brożek M.: *O Cyserona „Katonie” i „Antykatonie” Cezara*. „Meander” 1959, t. 14, s. 321–336.
- Brożek M.: *Polityczne podłoże stanowiska Cyserona w procesach „de repetundis”*. „Meander” 1964, t. 19, s. 255–270.
- Brożek M.: *Problemy chwili a funkcje publicystyki rzymskiej na przełomie Republiki i Pryncypatu*. „Meander” 1953, t. 8, s. 407–423.
- Brożek M. [Broscius]: *Quo tempore Ciceronis „Marius” conscriptus esse videatur*. „Eos” 1982, vol. 70, s. 259–261.
- Brożek M.: *Terencjusz i jego komedie*. Wrocław 1960.
- Brożek M.: *Walka o scenę w Rzymie republikańskim i jej polityczne powiązania*. „Meander” 1959, t. 14, s. 23–30.
- Bruce L. D.: *The „Procurator Bibliothecarum” at Rome*. „The Journal of Library History” 1983, vol. 18, s. 143–159.
- Brugnoli G.: *Caesar grammaticus*. In: *La cultura in Cesare*. Ed. D. Poli. Vol. 2. Roma 1993, s. 585–597.
- Bruhns H.: *Caesar und die römische Oberschicht in den Jahren 49–44 v. Ch. Untersuchungen zur Herrschaftsetablierung im Bürgerkrieg*. Göttingen 1978.
- Brunt P. A.: *„Amicitia” in the Late Roman Republic*. PCPS 1965, vol. 11, s. 1–20.
- Brunt P. A.: *Italian Manpower. 225 B.C. A.D. 14*. Oxford 1971.
- Brunt P. A.: *Laus Imperii*. In: *Imperialism in the Ancient World*. Ed. P. D. A. Garnsey, C. R. Whittaker. Cambridge 1978.
- Brunt P. A.: *„Nobilitas” and „Novitas”*. JRS 1982, vol. 72, s. 1–17.
- Brunt P. A.: *Social Conflicts in the Roman Republic*. London 1971 [wyd. francuskie *Conflits sociaux en République romaine*. Traduit de l'anglais par M. Legras-Wechsler. Paris 1979].

- Brunt P. A.: *The Equites in the Late Republic*. In: *The Crisis of the Roman Republic. Studies in Political and Social History*. Ed. R. Seager. Cambridge New York 1969, s. 83–115.
- Brunt P. A.: *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*. Oxford 1988, s. 281–349.
- Bruwaene M. van den: *Influence d'Aratus et de Rhodes sur l'oeuvre philosophique de Cicéron*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 4 Berlin New York 1973, s. 428–437.
- Brzózka A.: *Cycceron wobec koncepcji ustroju mieszanego*. „Meander” 1990, t. 45, s. 293–300.
- Brzózka A.: *Zur Philosophie Ciceros*. „Eos” 1992, vol. 80, s. 291–297.
- Bucher G. S.: *Appian B.C. 2. 24 and the Trial „de ambitu” of M. Aemilius Gabinius*. „Historia” 1995, Bd. 44, s. 396–421.
- Buchheit V.: *Ciceros Kritik an Sulla in der Rede für Roscius aus Amerino*. „Historia” 1975, Bd. 25, s. 570–591.
- Büchner K.: *Cicero*. Wiesbaden 1962.
- Büchner K.: *Humanitas Romana. Studien über Werke und Wesen der Römer*. Heidelberg 1957.
- Bulin R. K.: *Untersuchungen zur Politik und Kriegführung Roms im Osten von 100–68 v. Chr.* Frankfurt am Main Bern 1983.
- Burckhardt L. A.: *Politischen Strategien der Optimaten in der späten römischen Republik*. Stuttgart 1988.
- Burckhardt L. A.: *The Political Elite of the Roman Republic: Comments on Recent Discussion of the Concepts „Nobilitas” and „Homo Novus”*. „Historia” 1990, Bd. 39, s. 77–99.
- Burkert W.: *Caesar und Romulus-Quirinus*. „Historia” 1962, Bd. 11, s. 356–376.
- Büttner R.: *Porcius Licinus und der literarische Kreis des Q. Lutatius Catulus*. Leipzig 1893.
- Caboli G., Dominik W. J.: *The Roman Suada*. In: *Roman Eloquence. Rhetoric in Society and Literature*. London New York 1997, s. 3–12.
- Cadoux T. J.: *Marcus Crassus. A Revaluation*. G & R 1956, vol. 3, s. 153–161.
- Cagniard P. F.: *L. Cornelius Sulla in the Nineties: a Reassessment*. „Latomus” 1991, vol. 50, s. 285–330.
- Cagniard P. F.: *L. Cornelius Sulla's Quarrel with C. Marius at the Time of the Germanic Invasions (104–101 B.C.)*. „Athenaeum” 1989, vol. 67, s. 139–149.
- Canfora L.: *Giulio Cesare. Il dittatore democratico*. Roma Bari 1999.
- Canfora L.: *Roma „città greca”*. QS 1994, vol. 20, s. 5–41.
- Canfora L.: *Studi di storia della storiografia romana*. Roma Bari 1993.
- Cape R. W. Jr.: *Persuasive History: Roman Rhetoric and Historiography*. In: *Roman Eloquence. Rhetoric and Literature*. Ed. W. J. Dominik. London New York 1997, s. 212–228.
- Cape R. W.: *The Rhetoric of Politics in Cicero's Fourth Catilinarian*. *AJPh* 1995, vol. 116, s. 255–277.
- Carcopino J.: *Jules César*. Paris 1968.
- Carcopino J.: *Les étapes de l'impérialisme Romain*. Paris 1961.
- Carcopino J.: *Les secrets de la correspondance de Cicéron*. Vol. 1–2. Paris 1947.
- Carcopino J.: *Sylla ou la monarchie manquée*. Paris 1931.

- Carcopino J.: *Un ami de la vérité (à propos de mon livre: Les secrets de la correspondance de Cicéron)*. RH 1949, vol. 73, t. 202, s. 59–78.
- Carney T. F.: *A Biography of C. Marius. An Inaugural Lecture Given in the University College of Rhodesia and Nyasaland*. Assen 1960.
- Carney T. F.: *A Biography of C. Marius*. Chicago 1970.
- Cary M., Scullard H. H.: *Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna*. Przeł. J. Schwakopf. T. 1. Warszawa 1992.
- Càssola F.: *I gruppi politici romani del III sec. a.C.* Trieste 1962.
- Càssola F.: *Lo scontro fra patrizi e plebei e la formazione della „nobilitas”*. In: *Storia di Roma*. Vol. 1. *Roma in Italia*. Ed. A. Momigliano, A. Schiavone. Torino 1988, s. 451–481 [= In: *Storia di Roma*. Ed. A. Giardina, A. Schiavone. Torino 1999, s. 145–175].
- Càssola F.: *Scritti di storia antica: istituzioni e politica*. Vol. 1. *Roma*. Napoli 1994.
- Càssola F., Labruna L.: *Linee di una storia delle istituzioni repubblicane*. Napoli 1991.
- Casson L.: *Libraries in the Ancient World*. New Haven 2001.
- Castner C.: *Prosopography of Roman Epicureans*. Frankfurt/M. 1988.
- Castorina E.: *Licinio Calvo*. Catania 1946.
- Cazzaniga I.: *Storia della letteratura latina*. Milano 1962.
- Cekovic K.: *The Ideas of Adult Education in the Theories of Ancient Philosophers*. In: *Aspect of Antiquity in the History of Education*. Ed. F.-P. Hager. Hildesheim 1992, s. 93–99.
- Chamoux F.: *Mark Antoine dernier prince de l'Orient grec*. Paris 1986.
- Chassignet M.: *L'annalistique romaine*. Vol. 1. *Les annales des pontifes et l'annalistique ancienne (fragments)*. Paris 1996.
- Chassignet M.: *Caton et l'impérialisme romain au II siècle av. J.-C. d'après les Origines*. „Latomus” 1987, vol. 46, s. 285–300.
- Chastagnol A.: *La naissance de l'„ordo senatorius”*. In: *Des ordres à Rome*. Ed. C. Nicolet. Paris 1984, s. 175–212.
- Chevalier J.: *Histoire de la pensée*. T. 1. *La pensée antique*. Paris 1955.
- Chevallier R.: *L'artiste, le collectionneur et le fausaire: pour une sociologie de l'art romain*. Paris 1991.
- Chodźko-Domaniewska A.: *Tendencje historiografii rzymskiej na przełomie II i I w.* „Roczniki Humanistyczne” 1962, t. 11, z. 3, s. 65–138.
- Christ K.: *Caesar und die Geschichte*. In: idem: *Von Caesar zu Konstantin*. München 1996, s. 70–84.
- Christ K.: *Caesar. Annäherungen an einen Diktator*. München 1994.
- Christ K.: *Die Frauen der Triumviren*. In: idem: *Von Caesar zu Konstantin*. München 1996, s. 85–102.
- Christ K.: *Homo novus. Zum 100. Geburtstag vor Joseph Vogt*. „Historia” 1995, Bd. 44, s. 504–507.
- Christ K.: *Krise der Republik und „Römische Revolution”*. In: idem: *Von Caesar zu Konstantin*. München 1996, s. 49–57.
- Christ K.: *Krise und Untergang der römischen Republik*. Darmstadt 1979.

- Christ K.: *Neue Forschungen zur Geschichte der späten römischen Republik und zu den Anfängen des Principatus*. In: idem: *Von Caesar zu Konstantin*. München 1996, s. 9 – 48.
- Christ K.: *Römische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie*. Darmstadt 1976.
- Christes J.: *Beobachtungen zur Verfassungsdiskussion in Cicero Werk „De re publica“*. „Historia“ 1983, Bd. 32, s. 461 – 483.
- Christes J.: *Rom und die Fremden. Bildungsgeschichtliche Aspekte der Akkulturation*. „Gymnasium“ 1997, Bd. 104, s. 13 – 35.
- Christes J.: *Sklaven und Freigelassene als Grammatiker und Philologen im antiken Rom*. Wiesbaden 1979.
- Ciaceri E.: *Cicerone e i suoi tempi*. T. 1 – 2. Milano 1926 – 1930.
- Cipriani G.: *Cesare e la retorica dell'assedio*. Amsterdam 1986.
- Cizek E.: *La formation du principat d'Auguste*. „Latomus“ 1998, vol. 57, s. 72 – 95.
- Cizek E.: *Mentalités et institutions politiques romaines*. Paris 1990.
- Clarke M. L.: *Cicero at School*. G & R 1968, vol. 15, s. 18 – 22.
- Clarke M. L.: *Higher Education in the Ancient World*. London 1971.
- Clarke M. L.: *Rhetoric at Rome. A Historical Survey. Revised and with a New Introduction by D. H. Berry*. London – New York 1996.
- Clarke M. L.: *The Roman Mind. Studies in the History of Thought from Cicero to Marcus Aurelius*. London 1956.
- Classen C. J.: *Cicero. The Laws and the Laws Courts*. „Latomus“ 1978, vol. 37, s. 597 – 619.
- Classen C. J.: *Ciceros Rede für Caelius*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 3. Berlin – New York 1973, s. 60 – 94.
- Classen C. J.: *Diritto, retorica, politica. La strategia retorica di Cicerone*. Bologna 1998.
- Classen J.-M.: *Documents of a Crumbling Marriage. The Case of Cicero and Terentia*. „Phoenix“ 1996, vol. 50, s. 208 – 232.
- Cloud D.: *Roman Poetry and Anti-Militarism*. In: *War and Society in the Roman World*. Ed. J. Rich, G. Shipley. London – New York 1993, s. 113 – 136.
- Colin G.: *Rome et la Grèce de 200 à 146 avant Jésus-Christ*. Paris 1905.
- Collier Ch.: *History, Culture and Communication*. „History and Theory“ 1981, vol. 20, s. 150 – 167.
- Connors C.: *Field and Forum: Cultura and Agriculture in Roman Rhetoric*. In: *Roman Eloquence. Rhetoric and Literature*. Ed. W. J. Dominik. London – New York 1997, s. 71 – 89.
- Corbeill A.: *Political Humor in the Late Roman Republic*. Princeton 1996.
- Corbier M.: *De la maison d'Hortensius à la curia sur le Palatin*. MEFRA 1992, vol. 104, s. 871 – 916.
- Corbier M.: *La descendance d'Hortensius et de Marcia*. MEFRA 1991, vol. 103, s. 655 – 701.
- Costa G.: *Materiale per lo studio delle fonti dei fasti consolari romani*. Milano 1910.
- Costa G.: *Studio delle fonti dei fasti consolari romani*. Milano 1910.
- Cotton H. M.: *Greek and Latin Epistolary Formulae: Some Light on Cicero's Letter Writing*. *AJPh* 1984, vol. 105, s. 409 – 425.

- Courtney E.: *The Prosecution of Scaurus in 54 B.C.* „Philologus” 1961, Bd. 105, s. 151–156.
- Cowell F. R.: *Cicero and the Roman Republic*. London 1948.
- Cowell F. R.: *The Revolution of Ancient Rome*. London 1962.
- Crawford M. H.: *Greek Intellectuals and Roman Aristocracy in the First Century B.C.* In: *Imperialisme in Ancient World*. Ed. P. D. A. Garnsey, C. R. Whitaker. Cambridge 1978, 193–208.
- Crawford M. H.: *The Roman Republic*. London 1978.
- Cresci Marrone G.: *Orazio, Munazio Planco e il „vecchio del mare”*. „Athenaeum” 1999, vol. 87, s. 111–120.
- Criniti N.: *M. Aemilius Q. f. M. n. Lepidus „ut ignis in stipula”*. MIL 1969, vol. 30, s. 319–460.
- Cristofori A.: *Note prosopografiche su personaggi di età tardorepubblicana*. ZPE 1992, Bd. 90, s. 137–146.
- Crook J. A., Lintott A.: *Preface*. In: *CAH*. Vol. 9. *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* Ed. J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge 1999, s. XIII–XVIII.
- Cytowska M.: *Jules César dans la tradition littéraire. Quelques réflexions*. „Eos” 1984, vol. 72, s. 343–350.
- Cytowska M., Szelest H.: *Literatura rzymska. Okres augustowski*. Warszawa 1990.
- Cytowska M., Szelest H., Rychlewska L.: *Literatura rzymska. Okres archaiczny*. Warszawa 1996.
- Dahlheim W.: *Gewalt und Herrschaft. Das provinzielle Herrschaftssystem der römischen Republik*. Berlin–New York 1977.
- Dahlheim W.: *Julius Caesar. Die Ehre des Kriegers und der Untergang der römischen Republik*. München–Zürich 1987.
- Dahlmann H.: *Clementia Caesaris*. In: *Caesar*. Hrsg. D. Rasmussen. Darmstadt 1967, s. 32–47.
- Damon C., Mackay C. S.: *On the Prosecution of C. Antonius in 76 B.C.* „Historia” 1995, Bd. 44, s. 37–55.
- David J.-M.: *La République romaine de la deuxième guerre punique à la bataille d’Actium 218–31. Crise d’une aristocratie*. Paris 2000.
- David J.-M.: *La romanisation de l’Italie*. Paris 1994.
- David J.-M.: *Le patronat judiciaire à la fin de la République romaine*. IH 1990, vol. 52, s. 133–136.
- David J.-M.: *Le patronat judiciaire au dernier siècle de la République romaine*. Paris–Rome 1992.
- David J.-M.: *Promotio civique et droit à la parole: L. Linus Crassus, les accusateurs et les rhéteurs latins*. MEFRA 1979, vol. 91, s. 135–181.
- De Martino F.: *Storia della costituzione romana*. Vol. 1–3. Napoli 1972–1975.
- De Martino F.: *Storia economica di Roma antica*. Firenze 1979.
- De Ruggiero E.: *Il consolato e i poteri pubblici in Roma*. Roma 1968.
- Deichgräber K.: *Elegantia Caesaris. Zu Caesars Reden und Commentarii*. „Gymnasium” 1950, Bd. 57, s. 112–123.
- Deknatel Ch.: *De vita M. Licinii Crassi. Lugduni Batavorum* 1901.
- Della Corte F.: *Varrone. Il terzo gran lume Romano*. Firenze 1970².

- Deschamps L.: *Un bon mot de Cicéron en fin*. 5.38. REA 1998, vol. 100, s. 191 – 198.
- Deschamps L.: *Varron et les poètes*. „Latomus” 1990, vol. 49, s. 591 – 612.
- Desmouliez A.: *À propos du jugement de Cicéron sur Caton l'Ancien (Brutus XVI XVIII 63 – 69 et LXXXV – LXXXVII 292 – 300)*. „Philologus” 1982, Bd. 126, s. 70 – 89.
- Desmouliez A.: *Cicéron et l'ambition littéraire de Salluste*. „Latomus” 1978, vol. 37, s. 25 – 38.
- Dettenhofer M. H.: *„Perdita iuventus”: zwischen den Generationen von Caesar und Augustus*. München 1992.
- Dettenhofer M. H.: *Zur politischen Rolle der Aristokratinnen zwischen Republik und Prinzipat*. „Latomus” 1992, vol. 51, s. 775 – 795.
- Deutsch M. E.: *Caesar's First Wife*. CPh 1917, vol. 12, s. 93 – 96.
- Deutsch M. E.: *The Women of Caesar's Family*. CJ 1918, vol. 13, s. 502 – 514.
- Dewar M.: *Octavian and Orestes again*. CQ 1990, vol. 40, s. 580 – 582.
- Dickinson J.: *Death of a Republic. Politics and Political Thought at Rome 59 – 44 B.C.* New York – London 1963.
- Diesner H. J.: *Augustus und sein Tatenbericht. Die „Res gestae Divi Augusti” in der Vorstellungswelt ihrer und unserer Zeit*. „Klio” 1985, Bd. 67, s. 35 – 42.
- Dixon S.: *A Family Business: Women's Role in Patronage and Politics at Rome 80 – 44 B.C.* C & M 1983, vol. 34, s. 91 – 112.
- Dixon S.: *Conflict in the Roman Family*. In: *The Roman Family in Italy. Status, Sentiment, Space*. Ed. B. Wawson, P. Weaver. Oxford 1997, s. 149 – 167.
- Dixon S.: *Sentimental Ideal of the Roman Family*. In: *Marriage, Divorce, and Children in Ancient Rome*. Ed. B. Rawson. Canberra 1991, s. 99 – 105.
- Dixon S.: *The Roman Family*. Baltimore – London 1992.
- Dixon S.: *The Roman Mother*. London 1990.
- Dobesch G.: *Caesars Apotheose zu Lebzeiten und sein Ringen um den Königstitel. Untersuchungen über Caesars Alleinherrschaft*. Wien 1996.
- Döbler Ch.: *Politische Agitation und Öffentlichkeit in der späten Republik*. Frankfurt am Main 1999.
- Dodge T. A.: *Caesar. A History of the Art of War among the Romans down to the End of the Roman Empire, with a Detailed Account of the Campaigns of Caius Julius Caesar*. London 1995.
- Doignon V. J.: *Cicéron a-t-il comparé Épicure à Liber*. REL 1981, vol. 59, s. 153 – 163.
- Domenicucci P.: *Astra Caesarum. Note sul catasterimo a Roma*. Chieti 1989.
- Dondin M.: *Pour une identification du censeur de 64*. REL 1979, vol. 37, s. 126 – 144.
- Dondin-Payre M.: *Homo novus: un slogan de Caton à César?* „Historia” 1981, Bd. 30, s. 22 – 81.
- Dopico Caínzos M. D.: *„Aeternitas rei publicae” como programa político en Cicerón: el ejemplo del „Pro Marcello”*. „Athenaeum” 1997, vol. 85, s. 391 – 408.
- Dopico Caínzos M. D.: *Le concept de l'„aeternitas” de Rome, sa diffusion dans la société romaine*. LEC 1998, vol. 66, s. 259 – 279.
- Dorandi T.: *La „Villa dei Papiri” a Ercolano e la sua Biblioteca*. CPh 1995, vol. 90, s. 168 – 182.
- Dorey T. A.: *Cicero, Pompey, and the „Pro Archia”*. „Orpheus” 1955, vol. 2, s. 32 – 35.

- Dosi A.: *Lotte politiche e giochi di potere nella Roma repubblicana*. Milano 1999.
- Douglas A. E.: *Cicero*. Oxford 1968.
- Douglas A. E.: *Clausulae in the „Rhetorica ad Herennium” as Evidence of its Date*. CQ 1960, vol. 10, s. 65–78.
- Douglas A. E.: *The Intellectual Background of Cicero's Rhetorica. A Study in Method*. In: ANRW. Tl. 1, Bd. 3. Berlin, New York 1973, s. 95–138.
- Drumann W.: *Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung oder Pompeius, Caesar, Cicero und ihre Zeitgenossen nach Geschlechtern und mit genealogischen Tabellen*. Zweite Auflage herausgegeben P. Groebe. Bd. 1–6. Berlin–Leipzig 1899–1929.
- Drummond A.: *Furorem incredibilem biennio ante conceptum (Cicero, pro Sulla 67)*. RhM 1999, Bd. 142, s. 296–308.
- Drummond A.: *Law, Politics and Power. Sallust and the Execution of the Catilinarian Conspirators*. Stuttgart 1995.
- Dubuisson M.: *Le grec à Rome à la l'époque de Cicéron, extension et qualité du bilinguisme*. Annales (ESC) 1992, vol. 47, p. 187–206.
- Dubuisson M.: *„Non quaerere externa, domesticis esse contentos”: Cicéron et le problème de la „traduction” du grec en latin*. „Ktèma” 1989, vol. 14, s. 201–204.
- Dubuisson M.: *Problèmes du bilinguisme romain*. LEC 1981, vol. 49, s. 27–45.
- Ducos M.: *Les fondements sacrés du droit et la tradition cicéronienne*. BAGB 1990, s. 262–274.
- Ducos M.: *Les Romains et la loi. Recherches sur les rapports de la philosophie grecque et de la tradition romaine à la fin de la République*. Paris 1984.
- Dudley D.: *Roman Society*. London 1970.
- Duggan A. L.: *Julius Caesar*. London 1961.
- Dulski E.: *Cyceron jako namiestnik Cylicji*. W: *Antiquitas*. T. 15. Red. E. Konik. Wrocław 1992, s. 23–39.
- Duplá Ansuátegui A.: *El senatus consultum ultimum: medida de salvación pública o practica de depuración política?* „Latomus” 1990, vol. 49, s. 75–80.
- Duplá Ansuátegui A.: *Videant consules: las medidas de excepción en la crisis de la República Romana*. Prologo de G. Fatás. Zaragoza 1990.
- Dupont F.: *La vie quotidienne du citoyen romain sous la République, 509–27 av. J.-C.* Paris 1989 [wyd. angielskie — *Daily Life in Ancient Rome*. Oxford–Cambridge 1994].
- Dupont F.: *„Recitatio” and the Reorganization of the Space of Public Discourse*. In: *The Roman Cultural Revolution*. Ed. T. Habinek, A. Schiesaro. Cambridge 1997, s. 44–59.
- Dyer R. R.: *Rhetoric and Intention in Cicero's „Pro Marcello”*. JRS 1990, vol. 80, s. 17–30.
- Earl D. C.: *Terence and Roman Politics*. „Historia” 1962, Bd. 11, s. 469–485.
- Earl D. C.: *The Moral and Political Tradition of Rome*. London 1967.
- Edwards M. J.: *Gnaeus Pompeius Magnus: from Teenage Butcher to Roman Alexander*. „Accordia” 1991–1992, vol. 2, s. 69–85.
- Elsner J.: *Cult and Sculpture: Sacrifice in the Ara Pacis Augustae*. JRS 1991, vol. 81, s. 50–61.
- Englisch B.: *L. Calpurnius Piso Caesoninus ein Zeitgenosse Ciceros*. München 1979.

- Epstein D. F.: *Caesar's Personal Enemies on the Ides of March*. „Latomus” 1987, vol. 46, s. 666–574.
- Epstein D. F.: *Inimicitia between M. Octavius and Ti. Gracchus, tribuni plebis 133 B.C.* „Hermes” 1983, Bd. 111, s. 296–300.
- Epstein D. F.: *Personal Enmity in Roman Politics. 218–43 B.C.* London 1987.
- Erdmann E. H.: *Die Rolle des Heeres in der Zeit von Marius bis Caesar. Militärische und politische Probleme einer Berufsarmee*. Neustadt 1972.
- Étienne R.: *Jules César*. Paris 1997.
- Étienne R.: *La mort de César*. Bordeaux 1974.
- Étienne R.: *Les Ides de Mars. L'assassinat de César ou de la dictature*. Paris 1973.
- Evans J.: *The Art of Persuasion. Political Propaganda from Brutus to Aeneas*. Ann Arbor 1992.
- Evans R. J.: *Gaius Marius. A Political Biography*. Pretoria 1994.
- Evans R. J., Kleijwegt M.: *Did the Roman Like Young Men?: a Study of the lex Villia annalis: Causes and Effects*. ZPE 1992, Bd. 92, s. 181–195.
- Everitt A.: *Cicero. A Turbulent Life*. London 2001.
- Eyre J. J.: *Roman Education in the Late Republic and Early Empire*. G & R 1963, vol. 10, s. 47–59.
- Ezov A.: *The „Missing Dimension” of C. Julius Caesar*. „Historia” 1996, Bd. 45, s. 64–94.
- Fallu E.: *Les rationes du proconsul Cicéron. Un exemple de style administratif et d'interprétation historique dans la correspondance de Cicéron*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 3. Berlin–New York 1973, s. 209–238.
- Fantham E.: *Roman Literary Culture. From Cicero to Apuleius*. Baltimore–London 1996.
- Fantham E.: *The Contexts and Occasions of Roman Public Rhetoric*. In: *Roman Eloquence. Rhetoric and Literature*. Ed. W. J. Dominik. London–New York 1997, s. 11–128.
- Fantham E.: *The Trials of Gabinius in 54 B.C.* „Historia” 1975, Bd. 24, s. 425–443.
- Farrell J.: *Asinius Pollio in Vergil Eclogue 8*. CPh 1991, vol. 86, s. 204–211.
- Farrington B.: *Science and Politics in the Ancient World*. London 1965.
- Farrington B.: *Science in Antiquity*. London–New York 1969.
- Fedeli P.: *Biblioteca privata e pubblica a Roma e nel modo romano*. In: *Le biblioteche nel modo antico e medievale*. Ed. G. Cavallo. Bari–Roma 1989, s. 29–63.
- Fehrle R.: *Cato Uticensis*. Darmstadt 1983.
- Ferrary J.-L.: *À propos de deux fragments attribués à C. Fannius, cos. 122 (ORF⁴ fr. 6 et 7)*. In: „Demokratia” et „aristokratia”. Ed. C. Nicolet. Paris 1983, s. 51–58.
- Ferrary J.-L.: *Optimates et populares. Le problème du rôle de l'idéologie dans la politique*. In: *La fin de la République romaine*. Ed. H. Bruhns, J.-M. David, W. Nippel. Paris–Roma 1997, s. 221–231.
- Ferrary J.-L.: *Philhellénisme et impérialisme. Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique, de la seconde guerre de Macédoine à la guerre contre Mithridate*. Paris–Rome 1988.
- Fini M.: *Catilina. Ritratto di un uomo in rivolta*. Milano 1996.
- Finley M. I.: *Ancient Slavery and Modern Ideology*. London 1980.

- Finley M. I.: *Le document et l'histoire économique de l'antiquité*. Annales (ESC) 1982, vol. 37, s. 697–705.
- Finley M. I.: *Politics in the Ancient World*. Cambridge 1983.
- Finley M. I.: *The Ancient Economy*. Berkeley–Los Angeles 1973.
- Flaig E.: *Entscheidung und Konsens. Zu den Feldern der politischen Kommunikation zwischen Aristokratie und Plebs*. In: *Demokratie in Rom? Die Rolle des Volkes in der römischen Republik*. Hrsg. J. Jehne. Stuttgart 1995, s. 77–126.
- Flaschenriem B. L.: *Sulpicia and the Rhetoric of Disclosure*. CPh 1999, vol. 94, s. 36–54.
- Fleck M.: *Cicero als Historiker*. Stuttgart 1993.
- Florescu V.: *La rhétorique et la néorhétorique. Genèse Évolution Perspectives*. București–Paris 1982.
- Flory M. B.: *The Integration of Women into the Roman Triumph*. „Historia” 1998, Bd. 47, s. 489–494.
- Flower H. I.: *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*. Oxford 1996.
- Forsythe G.: *A Philological Note on the Scipionic Circle*. AJPh 1991, vol. 112, s. 363–364.
- Forsythe G.: *The Historian L. Calpurnius Piso Frugi and the Roman Annalistic Tradition*. Lanham 1994.
- Fowler W. W.: *Julius Caesar and the Foundation of the Roman Imperial System*. London 1925.
- Fowler W. W.: *Social Life at Rome in the Age of Cicero*. London 1963.
- Frank T.: *Life and Literature in the Roman Republic*. Berkeley 1930.
- Frank T.: *Rome and Italy of the Republic*. In: *An Economic Survey of Ancient Rome*. Ed. T. Frank. T. 1. Baltimore 1933.
- Frasca R.: *Educazione e formazione a Roma: storia, testi, immagini*. Bari 1996.
- Fraschetti A.: *Augusto*. Roma 1998.
- Frisch H.: *Cicero's Fight for the Republic. The Historical Background of Cicero's Philippic's*. København 1946.
- Fritz K. von: *Sallust and the Attitude of the Roman Nobility at the Time of the Wars against Jugurtha (112–105 B.C.)*. TAPhA 1943, vol. 74, s. 134–168.
- Fritz K. von: *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity. A Critical Analysis of Polybius' Political Ideas*. New York 1954.
- Fuhrmann M.: *Cicero und die römische Republik. Eine Biographie*. München–Zürich 1990.
- Fuhrmann M.: *Die antike Rhetorik. Eine Einführung*. München–Zürich 1984.
- Funaioli G.: *Augusto nella Poesia Romana*. SIFC 1938, vol. 19, s. 1–19.
- Funaioli G.: *Giulio Cesare scrittore*. In: idem: *Caio Giulio Cesare*. Roma 1957, s. 25–39.
- Gabba E.: *Appiano e la storia delle guerre civili*. Firenze 1956.
- Gabba E.: *Dallo stato-città allo stato municipale*. In: *Storia di Roma*. Vol. 2. *L'impero mediterraneo*. Part. 1. *La repubblica imperiale*. Ed. A. Momigliano, A. Schiavone. Torino 1990, s. 697–714.
- Gabba E.: *Democrazia a Roma*. „Athenaeum” 1997, vol. 85, s. 266–271.
- Gabba E.: *Il Senato romano nelle età dell'imperialismo e della rivoluzione (264–31 a. C.)*. In: *Il Senato nell'età romana*. Roma 1998, s. 85–127.

- Gabba E.: *La chute de la république romaine*. BAGB 1990, s. 145–148.
- Gabba E.: *L'impero di Augusto*. In: *Storia di Roma*. Vol. 2. *L'impero mediterraneo*. Part. 2. *I principi e il modo*. Ed. A. Momigliano, A. Schiavone. Torino 1991, s. 9–28.
- Gabba E.: *Mario e Silla*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 1. Berlin – New York 1972, s. 764–805.
- Gabba E.: *Politica e cultura in Roma agli inizi del I secolo a.C.* „Athenaeum” 1953, vol. 31, s. 259–272.
- Gabba E.: *Roma e la pubblica opinione greca fra II e I secolo a.C.* In: *Fazioni e congiure nel modo antico*. Ed. M. Sordi. Milano 1999, s. 73–80.
- Galinsky K.: *Augustan Culture. An Interpretative Introduction*. Princeton – New York 1996.
- Garcia Riaza E.: *Grupos políticos romanos (150–133 a. C.)*. SHHA 1995–1996, vol. 13–14, s. 231–255.
- Gardner J. F.: *The Adoption of Roman Freedmen*. „Phoenix” 1989, vol. 43, s. 236–257.
- Gärtner H. A.: *Literarische Elemente des 1. Buches. Der Commentarius des Hirtius*. In: *Beobachtungen zu Bauelementen in der antiken Historiographie, besonders bei Livius und Caesar*. Tl. 3. *Caesar*. Wiesbaden 1975, s. 96–105, 118–122.
- Garzetti A.: *M. Licinio Crasso. L'uomo e il politico*. „Athenaeum” 1941, vol. 19, fasc. 1, s. 1–22; 1942, vol. 20, fasc. 2, s. 12–40; 1944, vol. 22, fasc. 1, s. 20–61.
- Garzetti A.: *Varrone nel suo tempo*. In: *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varroniani*. T. 1. Rieti 1976, s. 91–110.
- Geiger J.: *An Overlooked Item of the War of Propaganda between Octavian and Antony*. „Historia” 1980, Bd. 29, s. 112–114.
- Gelzer M.: *Caesar als Historiker*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 2. Wiesbaden 1963, s. 307–335.
- Gelzer M.: *Caesar. Der Politiker und Staatsmann*. München 1943.
- Gelzer M.: *Cicero. Ein biographischer Versuch*. Wiesbaden 1969.
- Gelzer M.: *Cn. Pompeius Strabo und der Aufstieg seines Sohnes Magnus*. Berlin 1942.
- Gelzer M.: *Die Entstehung der römischen Nobilität*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1. Wiesbaden 1962, s. 186–195.
- Gelzer M.: *Die Nobilität der römischen Republik*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1. Wiesbaden 1962, s. 17–135.
- Gelzer M.: *Die römische Gesellschaft zur Zeit Ciceros*. In: idem: *Kleine Schriften*. Bd. 1. Wiesbaden 1962, s. 154–185.
- Gelzer M.: *Pompeius*. München 1949.
- George D. B.: *Lucan's Cato and Stoic Attitudes to the Republic*. *ClAnt* 1991, vol. 10, s. 237–258.
- Georges M.: *Littérature latine*. In: *Histoire générale des littératures*. Red. P. Gioan. T. 1. Paris 1961, s. 179–284.
- Gesche H.: *Caesar*. Darmstadt 1976.
- Gigante M.: *La bibliothèque de Philodème et l'épicurisme romain*. Préface de P. Grimal. Paris 1987.
- Gigon O.: *Cicero und die griechische Philosophie*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 4. Berlin – New York 1973, s. 226–261.

- Giovannetti E.: *La religione di Cesare*. Milano 1937.
- Giovannini A.: *Consulare Imperium*. Basel 1983.
- Girardet K. M.: *Die Entmachtung des Konsulates im Übergang von der Republik zur Monarchie und die Rechtsgrundlagen des augusteischen Prinzipats*. In: *Pratum Saraviensie. Festgabe für Peter Steinmetz*. Hrsg. W. Goerler, S. Koster. Stuttgart 1990, s. 322–350.
- Glucker J.: *Antiochus and the Late Academy*. Göttingen 1978.
- Gładyszewski L.: *Wychowawcze tendencje pisma Cyserona „De officiis” w ich historyczno-filozoficznym kontekście*. „*Studia Gnesnensia*” 1975, vol. 1, s. 83–96.
- Golubcova E. S.: *Gosudarstvo i religija v antičnom mire*. VDI 1985, nr 3, s. 10–15.
- Goodman M.: *The Roman World 44 B.C. A.D. 180*. London 1997.
- Gotoff H. C.: *Analysing Cicero's Style from the Text of Cicero*. CPh 1982, vol. 77, s. 336–339.
- Gotter U.: *Der Diktator ist tot! Politik in Rom zwischen den Iden des März und der Begründung des Zweiten Triumvirats*. Stuttgart 1996.
- Gowing A. M.: *Lepidus, the Proscriptions and the „Laudatio Turiae”*. „*Historia*” 1992, Bd. 41, s. 283–296.
- Granarolo J.: *D'Ennius à Catulle*. Paris 1971.
- Granarolo J.: *L'époque néotérique ou la poésie romaine d'avant-garde au dernier siècle de la République (Catulle excepté)*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 1. Berlin New York 1973, s. 278–360.
- Grant M.: *History of Rome*. London 1996².
- Grant M.: *Julius Caesar*. London 1969.
- Grattarola P.: *I Cesariani dalle idi di marzo alla costituzione del secondo triumvirato*. Torino 1990.
- Gray-Fox M. J. G.: *The Mental Breakdown of Roman Senator: M. Calpurnius Bibulus*. G & R 1990, vol. 37, s. 179–190.
- Grazioli F. S.: *Il genio militare di Cesare*. Roma 1937.
- Green P.: *Caesar and Alexander. Aemulatio, imitatio, comparatio*. AJAH 1978, vol. 3, s. 1–26.
- Greenhalgh P.: *Pompey. The Republican Prince*. London 1981.
- Greenhalgh P.: *Pompey. The Roman Alexander*. London 1980.
- Griffin M.: *The Intellectual Developments of the Ciceronian Age*. In: *CAH*. Vol. 9. *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* Ed. J. A. Crook, A. Lindt, E. Rawson. Cambridge 1999, s. 689–728.
- Grilli A.: *Letteratura e cultura repubblicana*. In: *Roma dalle origini ad Azio*. Ed. M. Sordi. Roma 1994, s. 313–334.
- Grilli A.: *Politica, cultura e filosofia in Roma antica*. Napoli 2000.
- Grimal P.: *Cicéron*. Paris 1986.
- Grimal P.: *Études de chronologie cicéronienne (années 58 et 57 av. J.-C.)*. Paris 1967.
- Grimal P.: *La civilisation romaine*. Paris 1964.
- Grimal P.: *Le lyrisme à Rome*. Paris 1978.
- Grimal P.: *Le siècle des Scipions. Rome et l'hellénisme au temps des guerres puniques*. Paris 1975.
- Grimal P.: *Rome. La littérature et l'histoire*. T. 1–2. Rome Paris 1986.
- Gruen E. S.: *Cicero and Licinius Calvus*. HSPH 1966, vol. 71, s. 215–233.

- Gruen E. S.: *Culture and National Identity in Republican Rome*. London 1993.
- Gruen E. S.: *Imperialism in the Roman Republic*. New York 1970.
- Gruen E. S.: *M. Licinius Crassus. A Review Article*. AJAH 1977, vol. 2, s. 117–128.
- Gruen E. S.: *Political Prosecutions in the 90's B.C.* „Historia” 1966, Bd. 15, s. 32–64.
- Gruen E. S.: *Pompey and the Pisones*. CSCA 1968, vol. 1, s. 167–168.
- Gruen E. S.: *Roman Politics and the Criminal Courts. 149–78 B.C.* Cambridge 1968.
- Gruen E. S.: *Studies in Greek Culture and Roman Policy*. Berkeley Los Angeles London 1996.
- Gruen E. S.: *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Berkeley Los Angeles London 1984.
- Gruen E. S.: *The Last Generation of the Roman Republic*. Berkeley Los Angeles London 1974.
- Gruen E. S.: *The Roman Oligarchy: Image and Perception*. In: *Imperium sine Fine. T. Robert S. Broughton and the Roman Republic*. Ed. J. Linderski. Stuttgart 1996, s. 215–225.
- Grummel W. C.: *The Consular Elections of 59 B.C.* CJ 1954, vol. 49, s. 351–355.
- Grzesiowski M.: *Polemika Cycerona z epikureizmem w jego nauce o przyjaźni, czyli spór o koncepcję człowieka*. „Meander” 1967, t. 22, s. 416–434.
- Guillemin A.-M.: *Le public et la vie littéraire à Rome*. Paris 1937.
- Guiraud P.: *Histoire romaine. La vie privée et la vie publique des Romains*. Paris 1901.
- Guitte H. F.: *Cicero's Attitude to the Greek's*. G & R 1962, vol. 9, s. 142–159.
- Gurval R. A.: *Actium and Augustus. The Politics and Emotions of Civil War*. Ann Arbor 1995.
- Gwynn A.: *Roman Education. From Cicero to Quintilian*. New York 1964.
- Habicht Ch.: *Cicero der Politiker*. München 1990.
- Habinek T. N.: *The Politics of Latin Literature. Writing, Identity, and Empire in Ancient Rome*. Princeton 1998.
- Hackl U.: *Senat und Magistratur in Rom von der Mitte des 2. Jahrhunderts v. Chr. bis zur Diktatur Sullas*. Kallmünz 1982.
- Hadas M.: *A History of Latin Literature*. New York 1960.
- Hadas M.: *Sextus Pompey*. New York 1930.
- Hahn D. E.: *Plato, Carneades, and Cicero's Philus (Cicero, Rep. 3.8–31)*. CQ 1999, vol. 49, s. 167–183.
- Hales S.: *At Home with Cicero*. G & R 2000, vol. 47, s. 44–55.
- Hall J.: *Persuasive Design in Cicero's „De oratore”*. „Phoenix” 1994, vol. 48, s. 210–225.
- Hall J.: *Social Evasion and Aristocratic Manners in Cicero's „De oratore”*. AJPh 1996, vol. 117, s. 95–120.
- Haller B.: *C. Asinius Pollio als Politiker und zeitkritischer Historiker. Ein Beitrag zur Geschichte des Übergangs von der Republik zum Prinzipat in Rom (60 bis 30 v. Chr.)*. Münster 1967.
- Hamblenne P.: *„Culture littéraire à Rome” ou degré d'imprégnation grecque des lettrés romains?* LEC 1997, vol. 45, s. 241–244.
- Hamblenne P.: *L'opinion romaine en 46–43 et les sentences „politique” de Publius Syrus*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 3. Berlin New York 1973, s. 631–698.

- Hantos T.: *Res Publica Constituta. Die Verfassung des Diktators Sulla*. Stuttgart 1988.
- Harlow M.: *In the Name of the Father: Procreation, Paternity and Patriarchy*. In: *Thinking Men. Masculinity and its Self-Representation in the Classical Tradition*. Ed. L. Foxhall, J. Salmon. London – New York 1998.
- Harmand L.: *Société et économie de la République romaine*. Paris 1976.
- Harris W. V.: *Ancient Literacy*. Cambridge – London 1989.
- Harris W. V.: *On Defining the Political Culture on the Roman Republic: Some Comments on Rosenstein, Williamson, and North*. CPh 1990, vol. 85, s. 288 – 298.
- Harris W. V.: *War and Imperialism in Republican Rome: 327 – 70 B.C.* Oxford 1979.
- Harrison S. J.: *Cicero's „De temporibus suis”. The Evidence Reconsidered*. „Hermes” 1990, Bd. 118, s. 455 – 463.
- Harrison S. J.: *Hereditary Eloquence among the Torquati: Catullus 61.209 – 18*. AJPh 1996, vol. 117, s. 285 – 287.
- Harrison S. J.: *Lucretius, Euripides and the Philosophers: „De rerum natura” 5.13 – 21*. CQ 1990, vol. 40, s. 195 – 198.
- Havas L.: *La correspondance de Cicéron du point de vue de la sociologie de l'art*. In: *Antiquitas*. T. 15. Red. E. Konik. Wrocław 1992, s. 63 – 79.
- Havell H. L.: *Republican Rome*. London 1996.
- Hawthorn J. R.: *The Senate after Sulla*. G&R 1962, vol. 9, s. 53 – 60.
- Hayne L.: *The Censorship of 131*. „Historia” 1978, Bd. 27, s. 234 – 235.
- Heinz A.: *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Warszawa 1983.
- Heinze R.: *Cicero's Rede „pro Caelio”*. „Hermes” 1925, Bd. 60, s. 192 – 258.
- Hellegouarc'h J.: *La conception de la „nobilitas” dans la Rome républicaine*. RdN 1954, vol. 35, s. 129 – 140.
- Hellegouarc'h J.: *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la République*. Paris 1963.
- Hellegouarc'h J.: *Présence et actualité du discours de Marius dans le „Bellum Jugurthinum”*. In: *Actes du Colloque „Présence de Salluste”*. Ed. R. Poignault. Tours 1997, s. 131 – 141.
- Henderson M. I.: *The Establishment of the Equester Ordo*. JRS 1963, vol. 53, s. 61 – 72.
- Henrichs A.: *Graecia capta: Roman Views of Greek Culture*. HSPH 1995, vol. 97, s. 243 – 261.
- Hermon E.: *Le mythe des Gracques dans la législation agraire du Ier siècle av. J.-C.* „Athenaeum” 1992, vol. 80, s. 97 – 131.
- Heubner F.: *Agitatorische Redundanz als Mittel der politischen Argumentation in Ciceros Rede „Pro Archia Poeta”*. „Klio” 1985, Bd. 67, s. 486 – 491.
- Heurgon J.: *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques*. Paris 1969.
- Heuss A.: *Römische Geschichte*. Paderborn – München – Wien – Zürich 1998.
- Hill H.: *The Roman Middle Class in the Republican Period*. Oxford 1952.
- Hillard T.: *Republican Politics, Women and the Evidence*. „Helios” 1989, vol. 16, s. 165 – 182.
- Hillman T. P.: *Plutarch and Dio on the Postponed Consular Elections for 61*. „Hermes” 1996, Bd. 124, s. 313 – 320.

- Hillman T. P.: *Plutarch and the First Consulship of Pompeius and Crassus*. „Phoenix” 1992, vol. 46, s. 124–137.
- Hillman T. P.: *Pompeius and the Senate: 77–71*. „Hermes” 1990, Bd. 118, s. 444–454.
- Hillman T. P.: *The Alleged Inimicitiae of Pompeius and Lucullus: 78–44*. CPh 1991, vol. 86, s. 315–318.
- Hinard F.: *De la dictature à la tyrannie. Réflexions sur la dictature de Sylla*. In: *Dictatures*. Ed. F. Hinard. Paris 1988, s. 87–97.
- Hinard F.: *Dion Cassius et l'abdication de Sylla*. REA 1999, vol. 101, s. 427–432.
- Hinard F.: *La déposition du consul de 88, Q. Pompeius Rufus, et la première prise de Rome par les armes*. „Kentron” 1985, nr 1, s. 3–5.
- Hinard F.: *La République romaine*. Paris 1992.
- Hinard F.: *Les proscriptions de la Rome républicaine*. Paris 1985.
- Hinard F.: *Sylla*. Paris 1985.
- Hoffman Lewis M. W.: *The Official Priests of Rome under the Julio-Claudians: a Study of the Nobility from 44 B.C. to 68 A.D.* Rome 1955.
- Hofmann H.: *Das antike Erbe im europäischen Rechtsdenken. Römische Jurisprudenz und griechische Rechtsphilosophie*. „Gymnasium” 2001, Bd. 108, s. 1–13.
- Hofmann-Löbl J.: *Die Calpurnii. Politisches Wirken und familiäre Kontinuität*. Frankfurt 1996.
- Hölkeskamp K.-J.: *Conquest, Competition and Consensus: Roman Expansion in Italy and the Rise of the Nobilitas*. „Historia” 1993, Bd. 42, s. 12–39.
- Hölkeskamp K.-J.: *Die Entstehung der römischen Nobilität. Studien zur sozialen und politischen Geschichte der römischen Republik in 4. Jh. v. Chr.* Stuttgart 1987.
- Hölkeskamp K.-J.: *„Oratoris maxima scaena”: Reden vor dem Volk in der politischen Kultur der Republik*. In: *Demokratie in Rom? Die Rolle des Volkes in der Politik der römischen Republik*. Hrsg. M. Jehne. Stuttgart 1995, s. 11–49.
- Holleaux M.: *Strategos ypatos: étude sur la traduction en grec du titre consulaire*. Paris 1975.
- Holleman A. W.: *Cicero's Reaction to the Julian Calendar*. „Historia” 1978, Bd. 27, s. 496–498.
- Holliday V. L.: *Pompey in Cicero's Correspondence and Lucan's Civil War*. The Hague–Paris 1969.
- Holmes T. R.: *The Architect of the Roman Empire*. Vol. 1. Oxford 1928.
- Holmes T. R.: *The Roman Republic and the Founder of the Empire*. Vol. 1–3. Oxford 1923.
- Homo L.: *Les institutions politiques romaines*. Paris 1970.
- Hope V.: *The City of Rome: Capital and Symbol*. In: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. Ed. J. Huskinson. London 2000, s. 63–93.
- Hopkins K., Burnett G.: *Political Succession in the Late Republic, 249–50 B.C.* In: Hopkins K.: *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History*. Vol. 2. Cambridge 1983, s. 31–119.
- Horsfall N.: *La cultura della plebs Romana*. Barcelona 1996.
- Horsfall N.: *Patronage of Art in the Roman World*. „Prudentia” 1988, vol. 20, s. 9–27.

- Horst E.: *Caesar: eine Biographie*. Hildesheim 1996.
- Hose M.: *Cicero als hellenistischer Epiker*. „Hermes” 1995, Bd. 123, s. 455–469.
- Hours-Miédan M.: *Kartagina*. Przekł. K. Marczewska. Warszawa 1988.
- Howe H. M.: *Amatius, Lucretius and Cicero*. *AJPh* 1951, vol. 72, s. 57–62.
- Huchthausen L.: *Cicero und die Sklaverei. Zur Auswertung indirekter Aussagen*. „Klio” 1985, Bd. 67, s. 480–485.
- Hurler F.: *La dictature de Sylla: Monarchie ou magistrature républicaine? Essai d'histoire constitutionnelle*. Bruxelles–Rome 1993.
- Huskinson J.: *Elite Culture and the Identity of Empire*. In: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. Ed. J. Huskinson. London 2000, s. 95–123.
- Huskinson J.: *Looking for Culture, Identity and Power*. In: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. Ed. J. Huskinson. London 2000, s. 3–27.
- Hutchinson G. O.: *Cicero's Briefe als Literatur (ad Att. 1.16)*. „Hermes” 1994, Bd. 121, s. 441–451.
- Huttner U.: *Marcus Antonius und Heracles*. In: *Rom und der Griechische Osten*. Hrsg. Ch. Schubert, K. Brodersen, U. Huttner. Stuttgart 1995, s. 103–112.
- Huzar E. G.: *Mark Antony. A Biography*. Minneapolis 1978.
- Imber M.: *Practised Speech. Oral and Written Conventions in Roman Declamation*. In: *Speaking Volumes. Orality and Literacy in the Greek and Roman World*. Ed. J. Watson. Leiden 2001, s. 199–216.
- Ingemann V.: *Albus an Ater – A Double Entendre in Catullus 93*. *C & M* 1981/82, vol. 33, s. 145–150.
- Jacobs J.: *P. Cornelius Dolabella in der Korrespondenz Ciceros in den Jahren 49 bis 43 vor Christi Geburt*. Koblenz 1983.
- Jaczynowska M.: *Cycero wobec wyzysku prowincji*. „Meander” 1953, t. 8, s. 10–24.
- Jaczynowska M.: *Die wirtschaftliche Differenzierung der römischen Nobilität am Ende der Republik*. In: *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik*. Darmstadt 1976, s. 214–236.
- Jaczynowska M.: *Dochody arystokracji senatorskiej z prowincji rzymskich, a jej źródłowanie społeczno-ekonomiczne na schyłku republiki*. „Kwartalnik Historyczny” 1960, t. 67, s. 297–324.
- Jaczynowska M.: *Dzieje Imperium Romanum*. Warszawa 1995.
- Jaczynowska M.: *Historia starożytnego Rzymu*. Warszawa 1974.
- Jaczynowska M.: *La genesi repubblicana del culto imperiale: Da Scipione l'Africano a Giulio Cesare*. „Athenaeum” 1985, vol. 63, s. 285–295.
- Jaczynowska M.: *Narodziny i rozwój imperializmu rzymskiego*. Poznań 1996.
- Jaczynowska M.: *Przemiany religijne w okresie schyłku republiki rzymskiej*. W: *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia i polityka, religia. Studia ofiarowane Izbie Bieżuńskiej-Malowist w pięćdziesięciolecie pracy naukowej przez Jej uczniów*. Warszawa 1983, s. 256–287.
- Jaczynowska M.: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1987.
- Jaczynowska M.: *The Economic Differentiation of the Roman Nobility at the End of the Republic*. „Historia” 1962, Bd. 11, s. 486–497.

- Jaeger W.: *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*. Przeł. M. Plezia, H. Bednarek. Warszawa 2001.
- Jahn J.: *Interregnum und Wahldiktatur*. Kallmünz 1970.
- Jal P.: *La guerre civile à Rome. Étude littéraire et morale*. Paris 1963.
- Jal P.: *La propaganda religieuse à Rome au cours des guerres civiles à la fin de la République*. AC 1961, vol. 30, s. 395–414.
- Jashemski W. F.: *The Origins and History of the Proconsular and the Propraetorian Imperium to 27 B.C.* Chicago 1950.
- Jecelyn H. D.: *The Roman Nobility and the Religion of the Roman State*. JRH 1966, vol. 4, s. 89–104.
- Jehne M.: *Caesar*. München 1997.
- Jehne M.: *Der Staat des Diktators Caesar*. Köln Wien 1987.
- Johannemann R.: *Cicero und Pompeius in ihren wechselseitigen Beziehungen bis zum Jahre 51 vor Christi Geburt*. Münster 1935.
- Jolliffe R. O.: *Phases of Corruption in Roman Administration in the Last Half-Century of the Roman Republic*. Chicago 1919.
- Jones A. H. M.: *The Elections under Augustus*. JRS 1955, vol. 45, s. 9–21.
- Jones P. V., Sidwell K. C.: *The Roman Mind*. In: *The World of Rome. An Introduction to Roman Culture*. Ed. P. V. Jones, K. C. Sidwell. Cambridge 1997, s. 235–316.
- Jundziłł J.: *Wzorce i modele wychowania w rodzinie rzymskiej okresu III wiek p.n.e. III wiek n.e.* Bydgoszcz 2001².
- Justyński J.: *Listy polityczne Cyserona*. Kraków 1970.
- Justyński J.: *Uniwersalizm polityczny w piśmiennictwie rzymskim I wieku p.n.e.* W: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Seria 1. Nauki Humanistyczno-Społeczne*. Z. 52. Prawo. Nr 11. Toruń 1972, s. 81–93.
- Kahn A. D.: *The Education of Julius Caesar. A Biography, a Reconstruction*. New York 1986.
- Kaimio J.: *The Romans and the Greek Language*. Helsinki 1979.
- Kallet-Marx R. M.: *Hegemony to Empire. The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.* Berkeley Los Angeles Oxford 1995.
- Kallet-Marx R. M.: *The Trial of Rutilius Rufus*. „Phoenix” 1990, vol. 44, s. 122–139.
- Kamienik R.: *Alea iacta est?* „Annales UMCS” Sectio F, 1974, vol. 29, s. 21–31.
- Kamienik R.: *Rubikon. Niektóre zagadnienia wojny domowej 49 roku przed naszą erą*. Lublin 1987.
- Kamienik R.: *Zabiegi Cyserona o triumf i ich niepowodzenie*. W: *Antiquitas*. T. 14. Red. A. Ładomirski. Wrocław 1988, s. 89–98.
- Keaveney A.: *Lucullus. A Life*. London New York 1992 [wyd. polskie *Lukullus*. Przeł. A. Ziółkowski. Warszawa 1998].
- Keaveney A.: *Rome and Unification of Italy*. London 1987.
- Keaveney A.: *Studies in the „Dominatio Sullae”*. „Klio” 1983, Bd. 65, s. 185–208.
- Keaveney A.: *Sulla's Cilician Command: the Evidance of Apollinaris Sidonius*. „Historia” 1995, Bd. 44, s. 29–36.
- Keaveney A.: *Sulla, Sulpicius und Caesar Strabo*. „Latomus” 1979, vol. 38, s. 451–460.

- Keaveney A.: *Sulla. The Last Republican*. London – Canberra 1982.
- Keaveney A.: *Who Were the Sullani?* „Klio” 1984, Bd. 66, s. 114 – 150.
- Keaveney A.: *Young Sulla and the „decem stipendia”*. RFIC 1980, vol. 108, s. 165 – 173.
- Keith Dix T.: „Public Libraries” in *Ancient Rome: Ideology and Reality*. „Libraries and Culture” 1994, vol. 29, s. 282 – 296.
- Keith Dix T.: *The Library of Lucullus*. „Athenaeum” 2000, vol. 88, s. 441 – 464.
- Kennedy G.: *A New History of Classical Rhetoric*. Princeton 1994.
- Kennedy G.: *Anthony's Speech at Caesar's Funeral*. QJS 1968, vol. 54, s. 99 – 106.
- Kennedy G.: *The Art of Rhetoric in the Roman World. 300 B.C. – A.D 300*. Princeton 1972.
- Kenney E. J.: *Greek and Roman Literary Culture*. In: CHCL. Vol. 2. *Latin Literature*. Ed. E. J. Kenney, W. V. Clausen. Cambridge 1982, s. 5 – 10.
- Kenyon F. G.: *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*. Oxford 1951.
- Keyser P. T.: *Cicero on Optics (Att. 2. 3. 2)*. „Phoenix” 1993, vol. 47, s. 67 – 69.
- Kienast D.: *Augustus. Princeps und Monarch*. Darmstadt 1999³.
- Kienast D.: *Cato der Zensor*. Heidelberg 1954.
- Kierdorf W.: *Cicero und Hortensius. Zur Komposition von Ciceros Pompeiana*. „Gymnasium” 1999, Bd. 106, s. 5 – 11.
- Kirbihler F.: *La vitesse de César et de ses troupes durant les campagnes militaires on Occident*. „Ktéma” 1989, vol. 14, s. 115 – 126.
- Kirby J. T.: *Ciceronian Rhetoric: Theory and Practice*. In: *Roman Eloquence. Rhetoric in Society and Literature*. Ed. W. J. Dominik. London – New York 1997, s. 13 – 31.
- Knade G. S.: *Ponimanie kul'tury v drevnem Rime i rannyj Tacit*. In: *Istorija filosofii i voprosy kul'tury*. Moskva 1975, s. 62 – 128.
- Kodrębski J.: *Z badań nad wpływem filozofii greckiej na prawo rzymskie schyłku republiki i wczesnego cesarstwa*. W: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria 1. Nauki Humanistyczno-Społeczne*. T. 99. Prawo. Łódź 1973, s. 17 – 30.
- Köhn J., Polay E.: *Römische Rechtswissenschaft*. In: *Geschichte des wissenschaftlichen Denkens im Altertum*. Ed. F. Jürss. Berlin 1982, s. 610 – 623.
- Kolendo J.: *Specyficzne zastosowanie pracy niewolników i wyzwolenców w Rzymie. Nomenclator — „pamięć” swego patrona*. W: *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia i polityka, religia. Studia ofiarowane Izie Biezuńskiej-Malowist w pięćdziesięciolecie pracy naukowej przez Jej uczniów*. Warszawa 1983, s. 117 – 140.
- Kollmann E. D.: *Catull, Laberius und Caesar*. „Hermes” 1983, Bd. 111, s. 379 – 381.
- Konik E.: *Cezar i Labienus*. W: *Antiquitas*. T. 14. Red. A. Ładomirski. Wrocław 1988, s. 109 – 114.
- Konik E.: *„Clementia Caesaris” jako system ujarzmiania pokonanych*. W: *Antiquitas*. T. 15. Red. E. Konik. Wrocław 1992, s. 97 – 106.
- Konik E.: *Gajusz Juliusz Cezar w historiografii*. „Annales UMCS” Sectio F, 1974, vol. 29, s. 33 – 40.
- Konrad C. F.: *Marius at Eryx*. „Historia” 1997, Bd. 46, s. 28 – 63.
- Konrad C. F.: *Notes on Roman Also-Rans*. In: *Imperium Sine Fine. T. Robert S. Broughton and the Roman Republic*. Ed. J. Linderski. Stuttgart 1996, s. 103 – 143.

- Korpanty J.: *Historiografia rzymska epoki archaicznej i cycerońskiej*. Wrocław Kraków 1977.
- Korpanty J.: *Lukrecjusz. Rzymski apostoł epikureizmu*. Wrocław Warszawa Kraków 1991.
- Korpanty J.: *Myśl polityczna republiki rzymskiej*. Wrocław Kraków 1977.
- Korpanty J.: *Obraz człowieka i filozofia życia w literaturze rzymskiej epoki augustowskiej*. Warszawa 1985.
- Korpanty J.: *Quelques remarques sur la terminologie politique employée par les optimates et populares*. In: *Classica Cracoviensia*. T. 4. *Studies of Greek and Roman Civilization*. Kraków 1998, s. 83–93.
- Korpanty J.: *Rzeczpospolita rzymska i jego odbicie w literaturze*. Wrocław Warszawa 1971.
- Korpanty J.: *Rzeczpospolita potomków Romulusa. Ludzie wydarzenia idee*. Warszawa 1979.
- Korpanty J.: *Studia nad łacińską terminologią polityczno-socjalną okresu republiki rzymskiej*. Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk 1976.
- Korpanty J.: *Teoria upadku obyczajów w Rzymie w II i I w. p.n.e. i jej funkcja ideologiczna*. „Meander” 1968, t. 23, s. 29–44.
- Korpanty J.: *Terminologia społeczno-polityczna u Lukrecjusza i epikurejski pogląd na aktywność publiczną*. „Meander” 1988, t. 43, s. 243–266.
- Kostial M.: *Kriegerisches Rom? Zur Frage von Unvermeidbarkeit und Normalität militärischer Konflikte in der römischen Politik*. Stuttgart 1995.
- Kotula T.: *Masyntissa*. Warszawa 1976.
- Kowalski H.: *Armia a wybory w Rzymie w okresie schyłku republiki*. W: *Antiquitas*. T. 14. Red. A. Ładomirski. Wrocław 1988, s. 117–124.
- Kowalski H.: *Auspicja w myśli filozoficznej i działalności politycznej Marka Tulliusza Cicerona*. „Annales UMCS”, Sectio F, 1994, vol. 49. *Terra, mare et homines*, s. 81–95.
- Kowalski H.: *Die Schriften von Marcus Tullius Cicero als Quelle zur Geschichte der Sklavenaufstände in Rom im II I Jahrhundert v. u. Z.* W: *Antiquitas*. T. 10. Red. E. Konik. Wrocław 1983, s. 87–94.
- Kowalski H.: *Kryzys zgromadzeń ludowych w Rzymie w okresie schyłku republiki?* W: „Antiquitas”. T. 21. *Kryzys państwa rzymskiego: republika i cesarstwo*. Red. T. Kotula, A. Ładomirski. Wrocław 1995, s. 5–18.
- Kowalski H.: *Mędzy religią, polityką i filozofią. Wróżby i wróżbiarstwo w Rzymie w I wieku p.n.e.* W: *Wokół antropologii kulturowej*. Red. M. Haponiuk, M. Rajewski. Lublin 1999, s. 157–170.
- Kowalski H.: *Nielegalne metody walki wyborczej w Rzymie w okresie schyłku republiki*. W: *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*. Seria A. T. 32. Wrocław 1977, s. 55–56.
- Kowalski H.: *Praca i jej rola w świetle literatury rzymskiej schyłku republiki*. W: *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*. Cz. 2. Katowice 1979, s. 27–33.
- Kowalski H.: *„Premia legis” w rzymskim ustawodawstwie „de ambitu” w I wieku p.n.e.* W: *Res historica*. T. 5. *Graecorum et Romanorum memoria*. Red. L. Morawiecki. Lublin 1998, s. 101–113.

- Kowalski H.: *Przekupstwa wyborcze w Rzymie w okresie schyłku republiki*. „Rocznik Lubelski” 1987/1988, t. 29/30, s. 7–16.
- Kowalski H.: *Przemoc jako metoda walki wyborczej w Rzymie w okresie schyłku republiki* (78–50). „Annales UMCS”, Sectio F, 1983/84, vol. 38/39, s. 75–92.
- Kowalski H.: *Rola polityczna kapłanów w Rzymie w okresie schyłku Republiki*. W: *W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej*. Red. A. Kunisz. Katowice 1995, s. 31–51.
- Kragelund P.: *Dreams, Religion and Politics in Republican Rome*. „Historia” 2001, Bd. 50, s. 51–95.
- Kraus C. S., Woodman A. J.: *Latin Historians*. Oxford 1997.
- Krawczuk A.: *Data wygłoszenia i tło polityczne mowy Cyserona „pro Sex. Roscio Amerino”*. „Eos” 1954/55, vol. 47, s. 121–138.
- Krawczuk A.: *Kolonizacja sulańska*. Wrocław 1960.
- Krawczuk A.: *Sytuacja majątkowa „nobilitas” rzymskiej u schyłku republiki*. „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny”. Nr 14. Historia. Kraków 1962, s. 3–12.
- Krawczuk A.: *Virtutis ergo. Nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów republiki*. Kraków 1963.
- Krokiewicz A.: *Stoicyzm*. „Meander” 1978, t. 33, s. 229–242.
- Kroll W.: *Die Kultur der ciceronischen Zeit*. Bd. 1–2. Leipzig 1933.
- Krókowski J.: *U źródeł ideologii pryncypatu*. „Eos” 1951, vol. 45, s. 91–110.
- Kühnert F.: *Augusteische Dichtung und Dichtung der Augusteischen Zeit*. „Klio” 1985, Bd. 67, s. 118–129.
- Kumaniecki K.: *Ciceros Rede „Pro Murena”*. In: *Acta Conventus XI „Eirene”*. Diebus XXI–XXV mensis Octobris anni MCMLXVIII habiti. Wratislaviae Var-saviae 1971, s. 161–179.
- Kumaniecki K.: *Cyseron „Katon”*. „Meander” 1969, t. 24, s. 293–312.
- Kumaniecki K.: *Cyseron, człowiek polityk pisarz*. „Przegląd Humanistyczny” 1957, t. 1, s. 9–22.
- Kumaniecki K.: *Cyseron i jego współcześni*. Warszawa 1989².
- Kumaniecki K.: *Cyseron i Warron*. „Meander” 1962, t. 17, s. 283–301.
- Kumaniecki K.: *Cyseron w Cylicji*. „Meander” 1958, t. 13, s. 449–470.
- Kumaniecki K.: *Filozofia Cyserona. Stosunek Cyserona do filozofii*. „Przegląd Humanistyczny” 1977, t. 21, nr 1, s. 13–24.
- Kumaniecki K.: *Literatura rzymska. Okres cyseroński*. Warszawa 1977.
- Kumaniecki K.: *Mowa Cyserona „Pro Quinctio”*. „Meander” 1972, t. 27, s. 429–451.
- Kumaniecki K.: *Podróż Cyserona do Grecji w r. 79–77*. „Meander” 1958, t. 13, s. 237–250.
- Kumaniecki K.: *Poezja rzymska na przełomie republiki i pryncypatu*. „Meander” 1953, t. 8, s. 361–374.
- Kumaniecki K.: *Proces Ligariusza*. „Przegląd Historyczny” 1966, t. 57, s. 327–345.
- Kumaniecki K.: *Zaginione mowy w obronie G. Korneliusza*. „Meander” 1971, t. 26, s. 298–329.
- Kunisz A.: *Mennictwo imperatorskie schyłkowego okresu republiki rzymskiej*. W: *Antiquitas*. T. 13. Red. E. Konik. Wrocław 1987, s. 51–63.
- Kunisz A.: *Pieniądz Republiki Rzymskiej*. Warszawa 1973.

- Kunisz A.: *Rola źródeł numizmatycznych w badaniach nad ideologią i propagandą w państwie rzymskim*. W: *Rzym antyczny. Polityka i pieniądz*. T. 1. Red. A. Kunisz. Katowice 1993, s. 54–67.
- Kunisz A.: *Tradycje republikańskie a odzwierciedlenie nowej rzeczywistości w mienictwie epoki Augusta*. W: *W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej. Studia historyczne*. Red. A. Kunisz. Katowice 1995, s. 124–155.
- Kupiszewski H.: *Humanitas a prawo rzymskie*. „Prawo Kanoniczne” 1977, t. 20, s. 277–294.
- Kuryłowicz M.: *Historia i współczesność prawa rzymskiego*. Lublin 1984.
- Kuryłowicz M.: *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*. Lublin 1994.
- Kwapiszewski J.: *Roman Philosophers in the Philosophical Works of Cicero*. In: *Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae*. Vol. 1. Poznań 1973, s. 65–75.
- Labruna L.: *Il console „sovversivo” Marco Emilio Lepido e la sua rivolta*. Napoli 1975.
- Labruna L.: *La violence, instrument de lutte politique à la fin de la République*. DHA 1991, vol. 17, s. 119–137.
- Labuske H. U.: *Antike Historiographie*. In: *Geschichte des wissenschaftlichen Denkens im Altertum*. Red. F. Jürss. Berlin 1982, s. 449–453, 579–592.
- Lacey W. K.: *Augustus and the Principate. The Evolution of the System*. Leeds 1996.
- Lacey W. K.: *Cicero and the End of the Roman Republic*. London 1978.
- Lana I.: *L'intellettuale e il potere a Roma*. In: eadem: *Sapere, lavoro e potere in Roma antica*. Napoli 1990, s. 87–116.
- Lana I.: *Politica e scienza da Augusto ai Flavi*. In: eadem: *Sapere, lavoro e potere in Roma antica*. Napoli 1990, s. 131–168.
- Lancel S.: *Carthage*. Oxford–Cambridge 1995.
- Lanzani C.: *Lucio Cornelio Silla dittatore. Storia di Roma negli anni 82–78 a.C.* Milano 1936.
- Lanzani C.: *Mario e Silla. Storia della democrazia romana negli anni 87–82 a.C.* Catania 1915.
- La Penna A.: *Sallustio e la „rivoluzione” romana*. Milano 1969.
- Laughton E.: *Cicero and the Greek Orators*. AJPh 1961, vol. 32, s. 27–49.
- Laurence R.: *Rumor and Communication in Roman Politics*. G & R 1994, vol. 41, s. 62–70.
- Lausberg H.: *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. München 1990³.
- Leach J.: *Pompey the Great*. London 1978.
- Le Bohec Y.: *César*. Paris 1994.
- Le Gall J.: *La religion romaine de l'époque de Caton l'ancien au règne de l'empereur Commode*. Paris 1975.
- Le Glay M.: *Rome: Grandeur et déclin de la République*. Paris 1989.
- Le Glay M., Voisin J.-L., Le Bohec Y.: *Histoire romaine*. Paris 1991.
- Lehmann Y.: *Varron théologien et philosophe romain*. Bruxelles 1997.
- Leigh M.: *Wounding and Popular Rhetoric at Rome*. BICS 1995, vol. 40, s. 195–215.
- Leisner-Jensen M.: *Marcus Tullius Cicero*. København 1980.
- Leone M.: *L'anno di nascita di Cesare*. „Seia” 1986, vol. 3, s. 65–75.

- Leslie R. J.: *The Epicureanism of Titus Pomponius Atticus*. Philadelphia 1950.
- Levene D. S.: *Sallust's Catiline and Cato the Censor*. QC 2000, vol. 50, s. 170–191.
- Levi M. A.: *Nobilis e nobilitas*. REA 1998, vol. 100, s. 555–559.
- Levick B.: *Roman Women in a Corporate State?* „Ktéma” 1994, vol. 19, s. 259–267.
- Levick B.: *The Politics of the Early Principate*. In: *Roman Political Life 90 B.C. A.D. 69*. Ed. T. P. Wiseman. Exter 1985, s. 45–63.
- Lévy C.: *Cicero Academicus. Recherches sur les Académique et sur la philosophie cicéronienne*. Paris–Roma 1992.
- Lévy C.: *Cicéron et moyen platonisme: le problème du souverain bien selon Platon*. REL 1990, vol. 68, s. 50–65.
- Lévy C.: *Un problème doxographique chez Cicéron: Les indifférentistes*. REL 1980, vol. 58, s. 238–251.
- Lewis R. G.: *P. Sulpicius' Law to Recall Exiles, 88 B.C.* CQ 1988, vol. 48, s. 195–199.
- Libero L. de: *Obstruktion: politische Praktiken im Senat und in der Volksversammlung der ausgehenden römischen Republik (70–49 v. Chr.)*. Stuttgart 1992.
- Lieberg G.: *Caesars Politik in Gallien. Interpretationen zum „Bellum Gallicum”*. Bochum 2000².
- Limonier F.: *Rome et la destruction de Carthage: un crime gratuit?* REA 1999, vol. 101, s. 405–411.
- Lincoln B.: *La politica di mito e rito nel funerale di Giulia. Cesare debuta nella sua carriera*. In: *La cultura in Cesare*. Ed. D. Poli. Roma 1993, s. 387–396.
- Lind L. R.: *Roman Thought*. CML 1966, vol. 16, s. 287–299.
- Lind L. R.: *The Idea of the Republic and the Foundations of Roman Morality*. In: *Studies in Latin Literature and Roman History*. Ed. C. Deroux. Vol. 5. Bruxelles 1989, s. 5–34.
- Linderski J.: *Buying the Vote: Electoral Corruption in the Late Republic*. In: idem: *Roman Questions. Selected Papers*. Stuttgart 1995, s. 107–114.
- Linderski J.: *Constitutional Aspects of the Consular Elections in 59 B.C.* In: idem: *Roman Questions. Selected Papers*. Stuttgart 1995, s. 71–90.
- Linderski J.: *Q. Scipio Imperator*. In: *Imperium Sine Fine. T. Robert S. Broughton and the Roman Republic*. Ed. J. Linderski. Stuttgart 1996, s. 145–185.
- Linderski J.: *Rzymskie zgromadzenie wyborcze od Sulli do Cezara*. Wrocław 1966.
- Linderski J.: *Śmierć Tyberiusza Grakcha*. Poznań 1997.
- Linderski J.: *The Quaestorship of Marcus Antonius*. In: idem: *Roman Questions. Selected Papers*. Stuttgart 1995, s. 251–261.
- Linderski J.: *The Surname of M. Antonius Creticus and the „cognomina ex victis gentibus”*. ZPE 1990, Bd. 80, s. 157–164.
- Linderski J.: *Two Speeches of Q. Hortensius. A Contribution to the Corpus Oratorum of the Roman Republic*. In: idem: *Roman Questions. Selected Papers*. Stuttgart 1995, s. 328–335, 657–659.
- Linderski J.: *Were Pompey and Crassus Elected in Absence to Their First Consulship?* In: idem: *Roman Questions. Selected Papers*. Stuttgart 1995, s. 91–99.
- Lindsay H.: *The Biography of Atticus: Cornelius Nepos on the Philosophical and Ethical Background of Pomponius Atticus*. „Latomus” 1998, vol. 57, s. 324–336.
- Lindsay J.: *Marc Antony. His World and His Contemporaries*. London 1936.

- Lintott A.: *Electoral Bribery in the Roman Republic*. JRS 1990, vol. 80, s. 1–16.
- Lintott A.: *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford 1999.
- Lintott A.: *Violence in Republican Rome*. Rome Oxford New York 1999².
- Loreto L.: *Il piano di guerra dei Pompeiani e di Cesare dopo Farsalo (giugno ottobre 48 a.C.) Uno studio sulla grande strategia della guerra civile*. Amsterdam 1994.
- Lossmann F.: *Cicero und Caesar im Jahre 54. Studien zur Theorie und Praxis der römischen Freundschaft*. Wiesbaden 1962.
- Luce T. J.: *Marius and the Mithridatic Command*. „Historia” 1970, Bd. 19, s. 161–194.
- Łoposzko T.: *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*. Warszawa 1987.
- Łoposzko T.: *Przeprawa armii Cezara do Grecji w 48 roku p.n.e.* W: *Pod znakami Aresa i Marsa*. Red. E. Dąbrowa. Kraków 1995, s. 81–94.
- Łoposzko T.: *Ruchy plebejskie w Rzymie. (Od Grakchów do Cezara)*. Lublin 1982.
- Łoposzko T.: *Średnio zamożne warstwy społeczeństwa rzymskiego w okresie upadku republiki*. „Annales UMCS”, Sectio F, 1962, vol. 14, s. 53–96.
- Łoposzko T.: *Tajne intrygi polityczne Marka Krassusa w latach 61–56 przed n.e. (?)*. „Annales UMCS”, Sectio F, 1973, vol. 28, s. 125–150.
- Łoposzko T.: *The Malversations of the Consul Cicero (?)*. W: *Antiquitas*. T. 18. Red. A. Ładomirski. Wrocław 1993, s. 137–148.
- Łoposzko T.: *Trybunał Publiusza Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*. Warszawa 1974.
- Łoś S.: *Możnowładztwo rzymskie od IV-go do I-go wieku przed Chrystusem*. „Meander” 1946, t. 1, s. 508–525.
- Macchi S., Reggi G.: *Le condizioni di salute di Cesare nel 44 a.C.* Lugano 1986.
- Macdonald Cobban J.: *Senate and Provinces 78–49 B.C.* Cambridge 1935.
- Mackie N.: *Popularis Ideology and Popular Politics at Rome in the First Century B.C.* RhM 1992, Bd. 135, s. 49–73.
- MacMullen R.: *Corruption and the Decline of Rome*. New Haven London 1988.
- MacMullen R.: *Hellenizing the Romans (2nd Century B.C.)*. „Historia” 1991, Bd. 40, s. 419–438.
- Madyda W.: *W kregu Klodii*. „Meander” 1968, t. 23, s. 341–354.
- Makowiecka E.: *The Origin and Evolution of Architectural Form of Roman Library*. Warszawa 1978.
- Mantke J.: *Cesarze rzymscy jako poeci*. W: *Antiquitas*. T. 14. Red. A. Ładomirski. Wrocław 1988, s. 175–196.
- Marasco G.: *Appiano e il proconsolato di P. Vatinio in Illiria (45–43 a.C.)*. „Chiron” 1995, Bd. 25, s. 283–297.
- Marasco G.: *Aulo Gabinio e l’Illiria al tempo di Cesare*. „Latomus” 1997, vol. 56, s. 307–326.
- Marasco G.: *Marco Antonio „Nuovo Dionisio” e il „De sua ebrietate”*. „Latomus” 1992, vol. 51, s. 538–548.
- Marciniak K.: *Sąd nad poezją Marka Tulliusza Cyncerona*. „Meander” 1999, t. 54, s. 135–145.
- Marmorale E. V.: *Cato Maior*. Bari 1949.

- Marrou H.-I.: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris 1950 [wydanie polskie *Historia wychowania w starożytności*. Przeł. S. Łoś. Warszawa 1969].
- Marsh F. B.: *A History of the Roman World from 146 to 30 B.C.* Revised with Additional Notes by H. H. Scullard. London New York 1971.
- Marshall A.: *Atticus and the Eastern Sojourn*. „Latomus” 1999, vol. 58, s. 56–68.
- Marshall A.: *Atticus and the Genealogies*. „Latomus” 1993, vol. 52, s. 307–317.
- Marshall B.: *Roman Politics and the Big Commands. From Marius to Pompey*. AH 1991, vol. 21, s. 25–33.
- Marshall B. A.: *Crassus. A Political Biography*. Amsterdam 1976.
- Marshall B. A.: *Faustus Sulla and Political Labels in the 60's and 50's B.C.* „Historia” 1984, Bd. 33, s. 199–219.
- Martin J.: *Die Popularen in der Geschichte der späten Republik*. Freiburg i. Br. 1965.
- Martin P.-M.: *À propos des débuts de la carrière politique de Cicéron*. „Latomus” 1983, vol. 42, s. 116–128.
- Martin P.-M.: *Cicéron „Princeps”*. „Latomus” 1980, vol. 39, s. 851–878.
- Martin P.-M.: *Les quatre sources de l'idée monarchique sous la république romaine*. In: *L'idéologie du pouvoir monarchique*. Paris 1991, s. 51–75.
- Martin P.-M.: *Tuer César*. Bruxelles 1988.
- Masłowski T.: *Cicero, Philodemus, Lucretius*. „Eos” 1978, vol. 68, s. 215–226.
- Masłowski T.: *Krytycy dzieł filozoficznych Cyserona: „indocti” i „docti”*. „Meander” 1976, t. 30, s. 14–25.
- Masłowski T.: *The Chronology of Cicero's anti-Epicureanism*. „Eos” 1974, vol. 62, s. 58–78.
- Massa G.: *Pollione a Cicerone: le epistole del 43 a.C. come testimonianza di un ideale politico*. „Athenaeum” 1993, vol. 81, s. 499–515.
- Mastrocinque A.: *Studi sulle guerre Mitridatiche*. Stuttgart 1999.
- Mathieu N.: *Portraits de la nobilitas chez Salluste dans la „Conjuración de Catilina” et la „Guerre de Jugurtha”*. In: *Actes du Colloque Présence de Salluste*. Éd. R. Poignault. Tours 1997, s. 27–43.
- Mattingly H. B.: *L. Julius Caesar, Governor of Macedonia*. „Chiron” 1979, Bd. 9, s. 147–167.
- Maykowska M.: *Demostenes Cicero*. „Meander” 1948, t. 3, s. 184–185.
- Mazurkiewicz-Woźniak E.: *Marek Tulliusz Cyseron a sztuka grecka*. „Annales UMCS”, Sectio F, 1994, vol. 49, s. 97–114.
- McDougall I.: *The Reputation of Appius Claudius Pulcher Cos. 143 B.C.* „Hermes” 1992, Bd. 120, s. 452–460.
- Meier Ch.: *Caesar*. München 1986 [wyd. francuskie *César*. Trad. J. Feisthauer. Paris 1989].
- Meier Ch.: *Entstehung des Begriffs „Demokratie”. Vier Prolegomena zu einer historischen Theorie*. Frankfurt am Main 1970.
- Meier Ch.: *„C. Caesar Divi filius” and the Formation of the Alternative in Rome*. In: *Between Republic and Empire*. Ed. K. A. Raaflaub, M. Toher. Berkeley Los Angeles Oxford 1990, s. 54–70.
- Meier Ch.: *„Res publica amissa”. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik*. Wiesbaden 1966.
- Mellor R.: *The Roman Historians*. London New York 1999.

- Meyer E.: *Caesars Monarchie und das Principat des Pompejus. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.* Stuttgart Berlin 1922².
- Michel A.: *Cicéron et la crise de la république romaine*. BAGB 1990, s. 155–162.
- Michel A.: *Cicéron et les sectes philosophiques. Sens et valeurs de l'éclectisme académique*. „Eos” 1967/1968, vol. 57, s. 104–116.
- Michel A.: *Grammaire et rhétorique chez Cicéron*. „Ktéma” 1989, vol. 14, s. 189–195.
- Michel A.: *La conquête républicaine: impérialisme ou principat?* REL 1990, vol. 68, s. 19–22.
- Michel A.: *La philosophie de Cicéron avant 54*. REL 1965, vol. 67, s. 324–341.
- Michel A.: *Le pathos et les passions: Le pathétique dans la tradition latine*. REL 1995, vol. 73, s. 231–243.
- Michel A.: *L'originalité de l'idéal oratoire de Cicéron*. EC 1971, vol. 39, s. 311–328.
- Michel A.: *Rhétorique et philosophie chez Cicéron. Essai sur les fondements philosophiques de l'art de persuader*. Paris 1960.
- Michel A.: *Rhétorique et philosophie dans les traités de Cicéron*. In: ANRW. Tl. 1 Bd. 3. Berlin New York 1973, s. 139–208.
- Michel J.-H.: *L'ordre sénatorial et la formation du latin classique*. „Latomus” 1996, vol. 55, s. 281–328.
- Mikołajczyk I.: *Traktat „Rerum rusticarum libri tres” Marka Terencjusza Warrona. Monografia historycznoliteracka*. Toruń 1992.
- Miles R.: *Communicating Culture, Identity and Power*. In: *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*. Ed. J. Huskinson. London 2000, s. 29–62.
- Millar F.: *Politics, Persuasion, and the People before the Social War*. JRS 1986, vol. 76, s. 1–11.
- Millar F.: *The Crowd in Rome in the Late Republic*. Ann Arbor 1998.
- Millar F.: *The First Revolution: Emperor Caesar, 36–28 B.C.* In: *La révolution romaine après Ronald Syme. Bilans et perspectives*. Genève 1999, s. 1–38.
- Millar F.: *The Last Century of the Republic: Whose History?* JRS 1995, vol. 85, s. 236–243.
- Millar F.: *The Political Character of the Classical Roman Republic*. JRS 1984, vol. 74, s. 1–19.
- Mineo B.: *Philosophie de l'histoire chez Salluste et Tite-Live*. In: *Présence de Salluste*. Ed. R. Poignault. Tours 1997, s. 45–60.
- Minyard J. D.: *Lucretius and the Late Republic. An Essay in Roman Intellectual History*. Leiden 1985.
- Mitchell J. F.: *The Torquati*. „Historia” 1968, Bd. 15, s. 23–31.
- Mitchell T. N.: *Cicero. T. 1. The Ascending Years. T. 2. The Senior Statesman*. New Haven London 1979–1991.
- Moatti C.: *La crise de la tradition à la fin de la république romaine à travers la littérature juridique et la science des antiquaires*. In: *Continuità e trasformazioni fra repubblica e principato. Istituzioni, politica, società*. Ed. M. Pani. Bari 1991, s. 31–45.
- Moatti C.: *La raison de Rome. Naissance de l'esprit critique à la fin de la République (IIe–Ier siècle avant Jésus-Christ)*. Paris 1997.
- Moles J.: *Fate, Apollo and M. Iunius Brutus*. AJPh 1983, vol. 104, s. 249–256.

- Moles J.: *Some „Last Words” of M. Iunius Brutus*. „Latomus” 1983, vol. 42, s. 763–779.
- Mommsen T.: *Römische Geschichte*. Bd. 2–3. Berlin 1925¹³ [zweiter Abdruck].
- Morawiecki L.: *Cyceron i pompejańskie emisje wojskowe 49 r. p.n.e.* W: *Nunc de Suebis dicendum est. Studia archeologica et historica Georgio Kolendo ab amicis et discipulis dicata. Studia dedykowane profesorowi Jerzemu Kolendo w 60-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowej*. Red. A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski. Warszawa 1995, s. 193–197.
- Morawiecki L.: *Homo scribens*. W: *Res historica*. T. 13. Z książką przez wieki. Red. A. Krawczyk. Lublin 2002, s. 15–38.
- Morawiecki L.: *Ideologia pryncypatu a mennictwo Augusta*. W: *Antiquitas*. T. 13. Red. E. Konik. Wrocław 1987, s. 137–145.
- Morawiecki L.: *„Legum ac libertatis auctor et vindex” Marek Juniusz Brutus i jego program polityczny*. Poznań 2001.
- Morawiecki L.: *Mennictwo Republiki Rzymskiej. Badania polskich numizmatyków*. W: *Pieniądz starożytny*. Red. A. Kunisz. Warszawa 1984, s. 47–59.
- Morawiecki L.: *Monety rzymskie a źródła pisane*. „Przegląd Historyczny” 1994, t. 85, s. 207–220.
- Morawiecki L.: *Political Propaganda in the Coinage of the Late Roman Republic (44–30 B.C.)*. Wrocław 1983.
- Morawiecki L.: *Propagandowe aspekty mennictwa 43 r. p.n.e. (Emisje Gajusza i Marka Antoniusza)*. „Studia Archeologiczne” 1982, t. 3, s. 99–118.
- Morawiecki L.: *„Rewolucja rzymska”. Współczesne mity w historiografii*. W: *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich*. Wrocław, 15–18 września 1999 r. T. 2. Cz. 2. Red. K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz, W. Wrzesiński. Toruń 2000, s. 25–37.
- Morawiecki L.: *Roman Coins and Literature*. In: *Classica Cracoviensia*. T. 1. *Everyday Life and Literature in Antiquity*. Ed. S. Stabryła. Kraków 1995, s. 103–111.
- Morawiecki L.: *Władza charyzmatyczna w Rzymie u schyłku Republiki (lata 44–27 p.n.e.)*. Rzeszów 1989.
- Morawski C.: *De contentionibus litterariis apud Romanos imprimis apud Ciceronem*. „Eos” 1913, vol. 19, s. 1–18.
- Morawski C.: *De M. Iunii Bruti genere dicendi et Philippica decima Ciceronis*. „Eos” 1911, vol. 17, s. 1–6.
- Morawski K.: *Historia literatury rzymskiej*. T. 1. *Historia literatury rzymskiej za Rzeczypospolitą*. Kraków 1909; T. 2. *M. Tullius Cicero. Życie i dzieła*. Kraków 1911; T. 3. *Proza i prozaicy w okresie cycerońskim*. Kraków 1912.
- Moreau V. P.: *Cicéron, Clodius et la publication du „Pro Murena”*. REL 1980, vol. 58, s. 220–237.
- Morgan L.: *„Levi quidem de re...”: Julius Caesar as Tyrant and Pedant*. JRS 1997, vol. 87, s. 23–40.
- Morgan L.: *The Autopsy of C. Asinius Pollio*. JRS 2000, vol. 90, s. 51–69.
- Mrozek S.: *Działalność administracyjno-propagandowa Lucjusza Licyniusza Lukullusa na Wschodzie*. „Meander” 1966, t. 21, s. 117–126.
- Mrozewicz L.: *Historia powszechna. Starożytność*. Poznań 2001².

- Müller R.: *Antike Gesellschaftstheorie, römische Weltanschauung und Philosophie*. In: *Geschichte des wissenschaftlichen Denkens im Altertum*. Red. F. Jürss. Berlin 1982, s. 502–529, 592–600.
- Müller R.: *Prinzipalsideologie und Philosophie bei Horaz*. „Klio” 1985, Bd. 67, s. 158–167.
- Mundubelz G.: *Octavien et son armée au lendemain de la guerre de Sicile (36–35 av. J.-C.)*. „Athenaeum” 2000, vol. 88, s. 169–201.
- Muñiz Coello J.: *C. Flavius Fimbria, consular y legado en la provincia de Asia (86–84 a. de C.)*. SHHA 1995–1996, vol. 13–14, s. 257–275.
- Münzer F.: *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. Stuttgart 1920 [wyd. angielskie *Roman Aristocratic Parties and Families*. Transl. by T. Ridley. Baltimore–London 1999].
- Murphy T.: *Cicero's First Readers: Epistolary Evidence for the Dissemination of His Works*. CQ 1988, vol. 48, s. 492–505.
- Nagle D. B.: *The Failure of the Roman Political Process on 133 B.C.* „Athenaeum” 1970, vol. 48, s. 372–394; 1971, vol. 49, s. 111–128.
- Nagnajewicz M.: *Cyceron i Kwintyliian o poprawności językowej*. „Roczniki Humanistyczne” 1962, t. 11, s. 161–178.
- Narducci E.: *Cicerone e l'eloquenza romana: retorica e progetto culturale*. Bari 1997.
- Narducci E.: *Modeli etici e società: un'idea di Cicerone*. Pisa 1989.
- Narducci E.: *Perceptions of Exile in Cicero: The Philosophical Interpretation of a Real Experience*. AJPh 1997, vol. 118, s. 55–72.
- Narducci E.: *Pratiche letterarie e crisi della repubblica. Oratoria, storiografia e filosofia nell'ultimo secolo della repubblica*. In: *Storia di Roma*. Vol. 2. *L'impero mediterraneo*. Part. 1. *La repubblica imperiale*. Ed. A. Momigliano, A. Scialovone. Torino 1990, s. 885–921.
- Nelson H.: *Cato the Younger as a Stoic Orator*. „The Classical Weekly” 1950, vol. 44, s. 65–69.
- Néraudau J.-P.: *Auguste. La brique et le marbre*. Paris 1996.
- Néraudau J.-P.: *La jeunesse dans la littérature et les institutions de la Rome républicaine*. Paris 1979.
- Neuendorff A.: *Die römischen Konsulwahlen von 78–49 v. Ch.* Breslau 1913.
- Nicolai R.: *La storiografia nell'educazione antica*. Pisa 1992.
- Nicolet C.: *Arpinum, Aemilius Scaurus et les Tulli Cicerones*. REL 1967, vol. 45, s. 267–304.
- Nicolet C.: *Dictateurs romains, στρατηγοὶ ἀποκράτορες grecs et généraux carthageois*. In: *Dictateurs*. Ed. F. Hinard. Paris 1988, s. 87–97.
- Nicolet C.: *Économie, société et institutions au IIe siècle av. J.-C.: de la lex Claudia à l'ager exceptus*. In: idem: *Censeurs et publicans. Économie et fiscalité dans la Rome antique*. Paris 2000, s. 19–43.
- Nicolet C.: *Economy and Society. 133–43 B.C.* In: *CAH*. Vol. 9. *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.* Ed. J. A. Crook, A. Lintott, E. Rawson. Cambridge 1999, s. 599–643.
- Nicolet C.: *La polémique politique au Ier siècle avant Jésus-Christ*. In: „*Demokratia*” et „*aristokratia*”. Ed. C. Nicolet. Paris 1983, s. 37–50.

- Nicolet C.: *Le cens sénatorial sous la République et sous Auguste*. In: *Des ordres à Rome*. Ed. C. Nicolet. Paris 1984, s. 143–174.
- Nicolet C.: *Le Métier de citoyen dans la Rome républicaine*. Paris 1988².
- Nicolet C.: *Le Sénat et les mandements aux lois à la fin de la république*. RHD 1958, vol. 36, s. 260–275.
- Nicolet C.: *Les classes dirigeantes romaines sous la République: ordre sénatorial et ordre équestre*. Annales (ESC) 1977, vol. 32, s. 726–755.
- Nicolet C.: *Les Gracques ou crise agraire et révolution à Rome*. Paris 1980.
- Nicolet C.: *Les idées politiques à Rome sous la République*. Paris 1964.
- Nicolet C.: *Les ordres romains: définition, recrutement et fonctionnement*. In: *Des ordres à Rome*. Ed. C. Nicolet. Paris 1984, s. 7–21.
- Nicolet C.: *L'inspiration de Tiberius Gracchus (à propos d'un livre récent)*. REA 1965, vol. 67, s. 142–158.
- Nicolet C.: *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*. Paris 1988.
- Nicolet C.: *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312–43 av. J.-C.)*. Vol. 1. *Définitions juridiques et structures sociales*. Vol. 2. *Prosopographie des chevaliers Romains*. Paris 1966–1974.
- Nicolet C.: *Polyb et la „constitution” de Rome: Aristocratie et démocratie*. In: *„Demokratia” et „aristokratia”*. Ed. C. Nicolet. Paris 1983, s. 7–35.
- Nicolet C.: *Prosopographie et histoire sociale: Rome et l'Italie à l'époque républicaine*. Annales (ESC) 1970, s. 1209–1228.
- Nicolet C.: *Rendre à César. Économie et société dans la Rome antique*. Paris 1988.
- Nicolet C.: *Rome et la conquête du monde méditerranéen. 264–27 avant J.-C.* Vol. 1. *Les structures de l'Italie romaine*. Vol. 2. *Genèse d'un empire*. Sous la direction de C. Nicolet. Paris 1987³–1989².
- Nicolet C.: *Rome et les élections*. REL 1967, vol. 45, s. 98–111.
- Nicols J.: *The Caecilii Metelli, Patroni Siciliae*. „Historia” 1981, Bd. 30, s. 238–240.
- Norden E.: *Die antike Kunstprosa*. Bd. 1. Leipzig–Berlin 1915.
- Norden E.: *Die römische Literatur*. Leipzig 1954.
- North J.: *Politics and Aristocracy in the Roman Republic*. CPh 1990, vol. 85, s. 277–287.
- Novara A.: *Les idées romaines sur le progrès d'après les écrivains de la République (essai sur le sens latin du progrès)*. Vol. 1. *Périodes préciceronienne et cicéronienne*. Paris 1983.
- Ogilvie R. M.: *Caesar*. In: *Cambridge History of Classical Literature*. Vol. 2. *Latin Literature*. Ed. E. J. Kenney, W. V. Clausen. Cambridge 1982, s. 281–285.
- Okon D.: *Konsularowie jako elita administracyjna Imperium Romanum w okresie pryncypatu*. „Meander” 1999, t. 44, s. 155–164.
- Okon D.: *La designation au consulat à l'époque du principat*. „Eos” 1996, vol. 84, s. 137–142.
- Ooteghem J. van: *Caius Marius*. Namur 1964.
- Ooteghem J. van: *Les Caecilii Metelli de la République*. Namur 1968.
- Ooteghem J. van: *Lucius Licinius Lucullus*. Namur 1959.
- Ooteghem J. van: *Lucius Marcius Philippus et sa famille*. Namur 1961.

- Ooteghem J. van: *Pompée le Grand. Bâisseur d'empire*. Namur Louvain Paris 1954.
- Oppermann H.: *Caesar: der Schriftsteller und sein Werk*. Leipzig 1933.
- Ortmann U.: *Cicero, Brutus und Octavian Republikaner und Caesarianer. Ihr gegenseitiges Verhältnis im Krisenjahr 44/43 v. Chr.* Bonn 1988.
- Ostrowski J. A.: *Starożytny Rzym. Polityka i sztuka*. Warszawa Kraków 1999, s. 84 181.
- Oświecimski S.: *Blaski i cienie mecenatu państwowego w Rzymie*. „Meander” 1946, t. 1, s. 63 78.
- Pailler J.-M.: *Bacchanalia. La répression de 186 av. J.-C. à Rome et en Italie: vestiges, images, tradition*. Paris Roma 1988.
- Paladini G.: *Antonio oratore*. AIV 1977, vol. 135, s. 447 470.
- Palmer R. E. A.: *Rome and Carthage at Peace*. Stuttgart 1997.
- Pani M.: *La politica in Roma antica: cultura e prassi*. Roma 1997.
- Pani M.: *Lotta politica repubblicana e principato: schemi di analisi*. QS 1991, vol. 17, s. 177 185.
- Pani M.: *Potere e valori a Roma fra Augusto e Traiano*. Bari 1992.
- Pankiewicz R.: *Kilka uwag nad kryzysem w okresie schyłku republiki rzymskiej*. W: *Antiquitas*. T. 14. Red. A. Ładomirski. Wrocław 1988, s. 215 218.
- Paratore E.: *La problematica sull'epicureismo a Roma*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 4. Berlin New York 1973, s. 116 204.
- Paratore E.: *Le jugement de Quintilien sur l'éloquence et la rhétorique de Cicéron*. „Ktéma” 1989, vol. 14, s. 197 199.
- Paratore E.: *Storia della letteratura latina*. Firenze 1962.
- Pariberi R.: *L'età di Cesare e di Augusto*. Bologna 1950.
- Parks E. E.: *The Roman Rhetorical Schools as a Preparation for the Courts under the Early Empire*. Baltimore 1945.
- Pascucci G.: *Interpretazione linguistica e stilistica de Cesare autentico*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 2. Berlin New York 1973, s. 488 522.
- Pasquinucci M.: *T. Pomponio Attico e l'allevamento in Epiro*. In: *Miscellanea in honorem Josephi Remigii Mertens*. Ed. S. Scheers, E. Scheltens. Leuven 1986, s. 145 157.
- Passerini A.: *C. Mario come uomo politico*. „Athenaeum” 1934, vol. 10, s. 10 44, 109 143, 257 297, 348 380.
- Paterson J.: *Politics in the Late Republic*. In: *Roman Political Life (90 B.C. A.D. 69)*. Ed. T. P. Wiseman. Exter 1985, s. 21 43.
- Patterson J.: *Military Organization and Social Change in the Later Roman Republic*. In: *War and Society in The Roman World*. Ed. J. Rich, G. Shipley. New York 1993, s. 92 112.
- Patterson J. R.: *Political Life in the City of Rome*. London 2000.
- Patterson J. R.: *The City of Rome. From Republic to Empire*. JRS 1992, vol. 82, s. 186 215.
- Paturzo F.: *Mecenat. Il ministro di Augusto. Politica, filosofia, letteratura nel periodo augusteo*. Cortona 1999.
- Paulo de Silva K.: *Humanitas rzymska*. „Przegląd Humanistyczny” 1970, t. 14, nr 1, s. 45 53.

- Paulo de Silva K.: *Sądy myślicieli rzymskich o poezji w świetle doktryn filozoficznych*. „Meander” 1966, t. 21, s. 160–172.
- Paulys *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung*. Ed. G. Wissowa, W. Kroll, K. Witte, K. Mittelhaus, K. Ziegler, H. Gärtner. Stuttgart 1894.
- Payne R.: *The Roman Triumph*. London 1962.
- Peligersdorffer G.: *Politik und Musse. Zum Proömium und Einleitungsgespräch von Ciceros „De re publica”*. München 1969.
- Pellegrino G.: *Un aspetto della vita romana, l'otium*. „Euresis” 1986, s. 63–74.
- Perelli L.: *I Gracchi*. Salerno 1993.
- Perelli L.: *Il pensiero politico di Cicerone. Tra filosofia greca e ideologia aristocratica romana*. Firenze 1990.
- Perelli L.: *La corruzione politica nell'antica Roma*. Milano 1994.
- Perez Ch.: *La monnaie de Rome à la fin de la République. Un discours en image*. Paris 1989.
- Perlwitz O.: *Titus Pomponius Atticus: Untersuchungen zur Person eines einflussreichen Ritters in der ausgehenden römischen Republik*. Stuttgart 1992.
- Pernot L.: *La rhétorique dans l'Antiquité*. Paris 2000.
- Pernot L.: *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain*. Vol. 1–2. Paris 1993.
- Perowne S.: *Death of the Roman Republic. From 146 B.C. to the Birth of the Roman Empire*. London 1969.
- Pesce D.: *L'etica stoica nel terzo libro del „de finibus”*. Brescia 1977.
- Petzold K.-E.: *Die Freiheit der Griechen und die Politik der „nova sapientia”*. „Historia” 1999, Bd. 48, s. 61–93.
- Phillips D. A.: *The Conspiracy of Egnatius Rufus and the Election of Suffect Consuls under Augustus*. „Historia” 1997, Bd. 46, s. 103–105.
- Pianko G.: *Korespondenci Cyserona. Gajusz Juliusz Cezar*. „Meander” 1972, t. 27, s. 471–485.
- Pianko G.: *Korespondenci Cyserona. G. Antoniusz Hybryda*. „Meander” 1973, t. 28, s. 143–145.
- Pianko G.: *Korespondenci Cyserona. Lucjusz Munacjusz Plankus*. „Meander” 1964, t. 19, s. 446–451.
- Pianko G.: *Korespondenci Cyserona. Marek Klaudiusz Marcellus*. „Meander” 1968, t. 24, s. 14–20.
- Pianko G.: *Korespondenci Cyserona. Publiusz Watyniusz*. „Meander” 1974, t. 31, s. 94–103.
- Pianko G.: *Korespondenci Cyserona. Serwiusz Sulpicjusz Rufus*. „Meander” 1963, t. 18, s. 16–25.
- Pietilä-Castrén L.: *L. Mummius' Contributions to the Agonistic Life in the Mid Second B.C.* „Arctos” 1991, vol. 25, s. 97–106.
- Pietilä-Castrén L.: *Some Aspects of the Life of Lucius Mummius Achaicus*. „Arctos” 1978, vol. 12, s. 115–123.
- Piganiol A.: *Histoire de Rome*. Paris 1977.
- Piganiol A.: *La conquête romaine*. Paris 1974.
- Piganiol A.: *Un ennemi de Cicéron (à propos d'un livre récent)*. RH 1949, vol. 73, t. 201, s. 224–234.

- Pikulska-Robaszkiewicz A.: *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*. Łódź 1999.
- Pina Polo F.: *Contra arma verhis. Der Redner von dem Volk in der späten römischen Republik*. Stuttgart 1996.
- Piotrowicz L.: *Cesarz August*. Kraków 1937.
- Piotrowicz L.: *De M. Antonii in M. Tullium Ciceronem invectivis*. In: *Charisteria Casimiro de Morawski Septuagenario oblata ab amicis, collegis, discipulis*. Cracoviae 1922, s. 221–230.
- Piotrowicz L.: *De Q. Caecilii Metelli Pii Scipionis in M. Porcium Catonem Uticensem invectiva*. „Eos” 1912, vol. 18, s. 129–136.
- Piotrowicz L.: *Dzieje rzymskie*. Warszawa 1934.
- Piotrowicz L.: *Kult panującego w starożytności*. Poznań 1922.
- Piotrowicz L.: *Plutarch a Appian. Studia źródłowe do historii Rzymu w epoce rewolucji. Okres I (133–70)*. Poznań 1921.
- Pizani U.: *La cultura filosofica di Cesare*. In: *La cultura in Cesare*. Vol. 1. Ed. D. Poli. Roma 1993, s. 163–190.
- Plezia M.: *Cyceronowy „Hortenzjusz” albo o pociesze płynącej z filozofii*. „Meander” 1989, t. 44, s. 311–321.
- Plezia M.: *Filozofujący konsulowie*. „Meander” 1989, t. 44, s. 119–125.
- Plezia M.: *Philosophi plebei. Karta z dziejów filozofii w Rzymie*. „Meander” 1953, t. 8, s. 224–235.
- Pocchetti P.: *Teorie grammaticali e prassi della „Latinitas” in Cesare*. In: *La cultura in Cesare*. Ed. D. Poli. Roma 1993, s. 599–641.
- Popławski M. S.: *Literackie walory pamiętników Cezara*. Lublin 1933.
- Popławski M. S.: *Literatura rzymska. W: Wielka literatura powszechna*. Red. S. Lam. T. 1. Warszawa 1930, s. 729–767.
- Popławski M. S.: *Polityczna publicystyka w dobie Cezara i Augusta*. Lublin 1935.
- Potter D. S.: *Literary Texts and the Roman Historian*. London–New York 1999.
- Powell J. G. F.: *Augustus and the Muses (Suetonius, Tiberius 21, 4)*. QC 1990, vol. 40, s. 579–580.
- Price Wallach B.: *Rhetoric and Paradox: Cicero, „Paradoxa Stoicorum” IV*. „Hermes” 1990, Bd. 98, s. 171–183.
- Przychocki G.: *Studium epistolografii grecko-rzymskiej. Zasady i cele*. „Eos” 1938, vol. 39, s. 41–60.
- Quinn K.: *Trends in Catullan Criticism*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 3. Berlin–New York 1973, s. 269–289.
- Radista L.: *Julius Caesar and His Writings*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 3. Berlin–New York 1973, s. 417–456.
- Raimondi M.: *I discorsi di Caio Mario nel 107 a.C. (Sall. Iug. 85) e di M. Valerio Corvino nel 343 v. (Liv. VII, 32)*. „Aevum” 1995, vol. 69, s. 95–100.
- Ramage E. S.: *Sulla's Propaganda*. „Klio” 1991, Bd. 73, s. 93–121.
- Ramage E. S.: *The Date of Augustus' „Res Gestae”*. „Chiron” 1988, Bd. 18, s. 71–82.
- Rambaud M.: *Cicéron et l'histoire romaine*. Paris 1953.
- Rambaud M.: *L'Art de la déformation historique dans les „Commentaires” de César*. Paris 1953.

- Ramsey J. T.: „Beware the Ides of March”: an Astrological Prediction? CQ 2000, vol. 50, s. 440–454.
- Ramsey J. T.: *Pro Murena* 29: The Orator as „Citharoedus”, the Versatile Artist. CPh 1984, vol. 79, s. 220–225.
- Ramsey J. T.: *The Senate, Mark Antony, and Caesar's Legislative Legacy*. CQ 1994, vol. 44, s. 130–145.
- Ramsey J. T., Licht A. L.: *The Comet of 44 B.C. and Caesar's Funeral Games*. Chicago 1997.
- Rasmussen D.: *Caesar*. Darmstadt 1967.
- Rawson B.: *The Politics of Friendship: Pompey and Cicero*. Sydney 1981.
- Rawson E.: *Cicero. A Portrait*. London 1983.
- Rawson E.: *Cicero the Historian and Cicero the Antiquarian*. In: eadem: *Roman Culture and Society. Collected Papers*. Oxford 1991, s. 58–79.
- Rawson E.: *Intellectual Life in the Late Roman Republic*. London 1985.
- Rawson E.: *L. Cornelius Sisenna and the Early First Century B.C.* CQ 1979, vol. 29, s. 327–346.
- Rawson E.: *L. Crassus and Cicero: the Formation of a Statesman*. In: eadem: *Roman Culture and Society. Collected Papers*. Oxford 1991, s. 16–32.
- Rawson E.: *Theatrical Life in Republican Rome and Italy*. In: eadem: *Roman Culture and Society. Collected Papers*. Oxford 1991, s. 468–487.
- Rawson E.: *The Ciceronian Aristocracy and Its Properties*. In: *Studies in Roman Property*. Cambridge 1976, s. 85–102.
- Ray L.: *The Roads of Roman Italy. Mobility and Cultural Change*. London 1999.
- Reiter W.: *Aemilius Paulus, Conqueror of Greece*. London New York Sydney 1988.
- Reychman-Nawrocka E.: *Taktyka obrończa i pojęcie „aequitas” w mowie Cyce-rona „Pro Murena”*. „Meander” 1999, t. 45, s. 323–338.
- Rich J. W.: *The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.* „Historia” 1983, Bd. 32, s. 287–331.
- Richard J.-C.: *La victoire de Marius*. MEFRA 1965, vol. 77, s. 69–86.
- Richard J.-C.: *Réflexions sur le tribunat consulaire*. MEFRA 1990, vol. 102, s. 767–799.
- Richlin A.: *Gender and Rhetoric: Producing Manhood in the Schools*. In: *Roman Eloquence. Rhetoric and Literature*. Ed. W. J. Dominik. London – New York 1997, s. 90–110.
- Ridley R. T.: *The Genesis of a Turning-Point: Gelzer's „Nobilität”*. „Historia” 1986, Bd. 35, s. 474–502.
- Ridley R. T.: *What's in the Name: the So-Called First Triumvirate*. „Arctos” 1999, vol. 33, s. 133–144.
- Riggsby A. M.: *Crime and Community in Ciceronian Rome*. Austin 1999.
- Riggsby A. M.: *Pliny on Cicero and Oratory: Self-Fashioning in the Public Eye*. AJPh 1995, vol. 116, s. 123–135.
- Rilinger R.: *Der Einfluss des Wahlleiters bei den römischen Konsulwahlen von 366 bis 50 v. Chr.* München 1976.
- Riposati B.: *M. Terenzio Varrone: L'uomo e lo scrittore*. In: *Atti del Congresso Internazionale di Studi Varoniani*. Vol. 1. Rieti 1976, s. 59–89.

- Roberts A.: *Mark Antony. His Life and Times*. Upton-upon-Severn 1988.
- Rochette B.: *Remarques sur le bilinguisme gréco-latin*. LEC 1996, vol. 44, s. 3–19.
- Rogosz N.: *Funkcjonowanie senatu rzymskiego w 51 roku p.n.e.* W: *Res historica*. T. 5. *Graecorum et Romanorum memoria*. Red. L. Morawiecki. Lublin 1998, s. 133–152.
- Rogosz N.: *Geneza wojny domowej lat 49–48 p.n.e. a jej ujęcie w relacji Aulusa Hircjusza*. W: *Historia i współczesność*. T. 6. *Z zagadnień historiografii od czasów antyku do XVI wieku*. Red. A. Kunisz. Katowice 1982, s. 7–30.
- Rogosz N.: *Kwestia restytucji znaczenia trybunatu ludowego w programie politycznym Marka Emiliusza Lepidusa (78–77 r. p.n.e.)*. W: *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*. Red. A. Kunisz. Katowice 1988, s. 7–38.
- Rogosz N.: *Lex Tribunicia de Caesare absente consule creando (52 r. p.n.e.)*. „Przegląd Historyczny” 1985, t. 76, s. 1–13.
- Rogosz N.: *Polityczna rola trybunatu ludowego w Rzymie w latach restauracji sułlańskiej (78–70 p.n.e.)*. Katowice 1992.
- Rogosz N.: *Polityczno-wywiadowcze podłoże sukcesów Cezara podczas kampanii włoskiej (styczeń–marzec 49 r. p.n.e.)*. W: *Pod znakami Marsa i Aresa*. Red. E. Dąbrowa. Kraków 1995, s. 69–80.
- Rogosz N.: *Rzymskie grupy społeczne a przemiany polityczne w Republice na przełomie lat sześćdziesiątych i pięćdziesiątych I wieku przed Chrystusem*. W: *Electrum*. T. 4. *Grupy społeczne: ich organizacja i funkcja w świecie starożytnym*. Red. E. Dąbrowa. Kraków 2000, s. 59–72.
- Rogosz N.: *Stanowisko senatu wobec konfliktu Pompejusza z Cezarem (1 marca–1 grudnia 50 r. p.n.e.)*. „Annales UMCS”, Sectio F, 1994, vol. 49, *Terra, Mare et Homines*, s. 53–69.
- Rogosz N.: *W sprawie datowania senackiej debaty nad wyznaczeniem następcy G. Juliusza Cezara w prowincjach galijskich*. W: *Antiquitas*. T. 16. Red. E. Konik. Wrocław 1992, s. 125–138.
- Roman D.: *Débuts oratoires et causa popularis à Rome au IIe s. av. J.-C.: l'exemple de L. Licinius Crassus*. „Ktéma” 1994, vol. 19, s. 97–110.
- Roman Y.: *L'idéologie des nobles à Rome et ses conséquences économiques et sociales à l'époque républicaine*. „Ktéma” 1994, vol. 19, s. 111–118.
- Roman D., Roman Y.: *Rome, l'identité romaine et la culture hellénistique (218–31 avant J.-C.)*. Paris 1994.
- Ronnik M. V.: *Res Gestae 25: damnatio memoriae as a Strategy of Rhetoric*. „Maia” 1997, vol. 49, s. 381–384.
- Rosenstein N.: *Imperatores victi. Military Defeat and the Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic*. Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990.
- Rossi R.: *Sulla lotta politica in Roma dopo la morte di Silla*. PP 1965, vol. 20, s. 133–152.
- Rossi R. F.: *Marco Antonio nella lotta politica della tarda repubblica romana*. Trieste 1959.
- Ross-Taylor L.: *Caesar and the Roman Nobility*. TAPhA 1942, vol. 73, s. 1–24.
- Ross-Taylor L.: *La politique et les partis à Rome au temps de César*. Paris 1977.
- Ross-Taylor L.: *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*. Ann Arbor 1966.

- Rotondi G.: *Leges publicae populi Romani*. Darmstadt 1962.
- Roux M.: *Recherches sur les aspects militaires de la conquête du monde gréco-hellénistique par Rome au IIe siècles avant Jésus-Christ*. REA 1993, vol. 95, s. 443–457.
- Rowland R. J.: *Crassus, Clodius and Curio in the Year 59 B.C.* „Historia” 1966, Bd. 15, s. 217–223.
- Royer J. P.: *Le problème de dettes à la fin de la république romaine*. RD 1967, vol. 45, s. 191–240; 407–450.
- Rubincam C.: *The Nomenclature of Julius Caesar and the Later Augustus in the Triumviral Period*. „Historia” 1992, Bd. 41, s. 88–103.
- Ruch M.: *Nationalisme culturel et culture internationale dans la pensée de Cicéron*. REL 1958, vol. 36, s. 187–204.
- Ruebel J. A.: *Caesar and the Crisis of the Roman Aristocracy. A Civil War Reader*. London 1994.
- Rundell W. M. F.: *Cicero and Clodius: The Question of Credibility*. „Historia” 1979, Bd. 28, s. 301–328.
- Rüpke J.: *Wer las Caesars „bella” als „commentarii”?* „Gymnasium” 1992, Bd. 99, s. 200–226.
- Russel D. A.: *De imitatione*. In: *Creative, Imitation and Latin Literature*. Ed. D. West, T. Woodman. Cambridge London New York 1979, s. 1–16.
- Russell D. A., Winterbottom M.: *Ancient Literary Criticism*. Oxford 1972.
- Rutledge S. H.: *„Delatores” and the Tradition of Violence in Roman Oratory*. AJP 1999, vol. 120, s. 555–573.
- Ryan F. X.: *Bibulus as President of the Senate*. „Latomus” 1996, vol. 55, s. 384–388.
- Ryan F. X.: *C. Vibius Pansa Caetronianus and His Father*. „Mnemosyne” 1996, vol. 49, (2), s. 186–188.
- Ryan F. X.: *Die Quästur des L. Aemilius Paullus (Konsul 50)*. „Hyperboreus” 1998, vol. 4, 399–400.
- Ryan F. X.: *M. Pupius Piso and Consulares in 61 B.C.* „Historia” 1995, Bd. 44, s. 255–256.
- Ryan F. X.: *Rank and Participation in the Republican Senate*. Stuttgart 1998.
- Ryan F. X.: *The Questorship of Trebonius*. RhM 1997, Bd. 140, s. 414–416.
- Rychlewska L.: *Historia literatury rzymskiej. Literatura okresu republiki*. Wrocław 1980.
- Sabben-Clare J.: *Caesar and Roman Politics 60–50 B.C.* London 1971.
- Safarewicz J.: *Język łaciński u schyłku Republiki*. „Eos” 1952/53, vol. 46, s. 79–91.
- Salles C.: *Lire à Rome*. Paris 1992.
- Santalucia B.: *Diritto e processo penale nell'antica Roma*. Milano 1998.
- Sarsila J.: *Some Notes on „virtus” in Sallust and Cicero*. „Arctos” 1978, vol. 12, s. 135–143.
- Saunders C.: *The Political Sympathies of Servius Sulpicius Rufus*. CR 1923, vol. 37, s. 110–113.
- Schadewaldt W.: *Humanitas Romana*. W: ANRW. Tl. 1. Bd. 4. Berlin – New York 1973, s. 43–62.
- Schanz H., Hosius C.: *Geschichte der römischen Literatur*. Tl. 1. *Die römische Literatur in der Zeit der Republik*. München 1959.

- Scheid J.: *La religion romaine à la fin de la République et au début de l'Empire. Un problème généralement mal posé*. In.: *La fin de la République romaine. Un débat franco-allemand d'histoire et d'historiographie*. Ed. H. Bruhns, J.-M. David, W. Nippel. Paris Roma 1997, s. 127 139.
- Scheid J.: *Religion et piété à Rome*. Paris 1985.
- Schiavone A.: *Giuristi e nobili nella Roma repubblicana: il secolo della rivoluzione scientifica nel pensiero giuridico antico*. Roma 1987.
- Schiavone A.: *Nascita della giurisprudenza: cultura aristocratica e pensiero giuridico nella Roma tardo-repubblicana*. Roma Bari 1976.
- Schiavone A.: „Rivoluzione scientifica” e memoria del passato nel pensiero giuridico tardo-repubblicano. In: *Continuità e trasformazioni fra repubblica e principato. Istituzioni, politica, società*. Ed. M. Pani. Bari 1991, s. 267 274.
- Schmidt E. G.: *Der politische, der unpolitische und der ganze Horaz*. „Klio” 1985, Bd. 67, s. 139 157.
- Schmidt E. G.: *Philosophische Polemik bei Cicero*. RhM 1995, Bd. 138, s. 222 247.
- Schmitt W. O.: *Antike Sprach- und Literaturwissenschaft*. In: *Geschichte des wissenschaftlichen Denkens im Altertum*. Red. F. Jürss. Berlin 1982, s. 461 470, 600 609.
- Schmitthenner W.: *Oktavian und das Testament Cäsars. Eine Untersuchung zu den politischen Anfängen des Augustus*. München 1952.
- Schnayder J.: *Oficerowie rzymscy w roli literatów i naukowców*. „Meander” 1953, t. 8, s. 236 247.
- Schneider W. Ch.: *Vom Handeln der Römer. Kommunikation und Interaktion der politischen Führungsschicht vor Ausbruch des Bürgerkriegs im Briefwechsel mit Cicero*. Zürich New York 1998.
- Schneider W. Ch.: *Vom Salz Cicero. Zum politischen Witz, Schmääh und Sprachspiel bei Cicero*. „Gymnasium” 2000, Bd. 107, s. 497 518.
- Schulz R.: *Herrschaft und Dienst am Weltreich. Zum Regierungsstil des römischen Statthalters in der Zeit der Republik*. „Gymnasium” 2000, Bd. 107, s. 481 496.
- Schur W.: *Das Zeitalter des Marius und Sulla*. Leipzig 1942.
- Schütrumpf E.: *Cicero „De oratore” I and Greek Philosophical Tradition*. RhM 1990, Bd. 133, s. 310 321.
- Scullard H. H.: *A History of the Roman World. 753 to 146 B.C.* London New York 1980⁴.
- Scullard H. H.: *From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*. London 1960.
- Scullard H. H.: *Roman Politics. 220 150 B.C.* Oxford 1951.
- Seager R.: *Pompey. A Political Biography*. Oxford 1979.
- Sedley D.: *The Ethics of Brutus and Cassius*. JRS 1997, vol. 87, s. 41 53.
- Seleckij B. P.: *Concordia ordinum 90-tych latwych I w. do n.e. (99 92 gg.)*. „Klio” 1983, Bd. 65, s. 209 239.
- Seston W.: *La lex Julia de 90 avant J.-C. et l'intégration des Italiens dans la citoyenneté romaine*. In: idem: *Scripta varia. Mélanges d'histoire romaine, de droit, d'épigraphie et d'histoire du christianisme*. Rome 1980, s. 19 32.
- Shackleton Bailey D. R.: *Cicero*. London 1971.

- Shackleton Bailey D. R.: „*Nobiles*” and „*Novi*”. *Reconsidered*. *AJPh* 1986, vol. 107, s. 255 – 260.
- Shackleton Bailey D. R.: *Notes on Cicero’s „Philippica”*. „*Philologus*” 1982, Bd. 126, s. 217 – 226.
- Shackleton Bailey D. R.: *The Prosecution of Roman Magistrates-Elect*. „*Phoenix*” 1970, vol. 24, s. 162 – 165.
- Shackleton Bailey D. R.: *The Roman Nobility in the Second Civil War*. *CQ* 1960, vol. 16, s. 253 – 267.
- Shackleton Bailey D. R.: *Two Passages in Cicero’s Letters*. *AJAH* 1989, vol. 14, s. 70 – 72.
- Shatzman I.: *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Bruxelles 1975.
- Shaw B. D.: *The Divine Economy: Stoicism as Ideology*. „*Latomus*” 1985, vol. 44, s. 16 – 54.
- Shelton J.-A.: *As the Romans Did. A Sourcebook in Roman Social History*. New York – Oxford 1998.
- Sherwin-White A. N.: *Roman Foreign Policy in the East. 168 B.C. to A.D. 1*. London 1984.
- Sherwin-White A. N.: *Violence in Roman Politics*. *JRS* 1956, vol. 46, s. 1 – 9.
- Shotter D. C. A.: *Augustus Caesar*. London – New York 1991.
- Shotter D. C. A.: *The Fall of the Roman Republic*. London – New York 1994.
- Simon Ch.: *Gelzers „Nobilität der römischen Republik” als „Wendepunkt”. Anmerkungen zu einem Aufsatz von R. T. Ridley*. „*Historia*” 1988, Bd. 37, s. 222 – 240.
- Sindair P.: *The „Sententia” in „Rhetorica ad Herennium”: A Study in the Sociology of Rhetoric*. *AJPh* 1993, vol. 114, s. 561 – 580.
- Sinko T.: *Literatura grecka*. T. 2. *Literatura hellenistyczna*. Cz. 1. *Wiek III i II przed Chr.* Kraków 1947; Cz. 2. *Wiek I przed Chr.* Kraków 1948.
- Sinko T.: *Zakład wydawniczy Attyka*. „*Meander*” 1947, t. 2, s. 277 – 289.
- Sion-Jenkis K.: *Entre République et Principat: réflexion sur la théorie de la constitution mixte à l’époque impériale*. *REA* 1999, vol. 101, s. 413 – 425.
- Sion-Jenkis K.: *Von der Republik zum Prinzipat. Ursachen für den Verfassungswechsel in Rom in historischen Denken der Antike*. Stuttgart 2000.
- Skimina S.: *Istota i rola retoryki w starożytności*. „*Meander*” 1947, t. 2, s. 208 – 214.
- Słapek D.: *Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej republiki rzymskiej*. Wrocław 1995.
- Smith H.: *Factio, Factiones and Nobilitas in Sallust*. *C & M* 1968, vol. 29, s. 187 – 196.
- Smith R. E.: *Cicero the Statesman*. London – Cambridge 1966.
- Smith R. E.: *The Failure of the Roman Republic*. Cambridge 1955.
- Smith R. E.: *The Significance of Caesar’s Consulship in 59 B.C.* „*Phoenix*” 1964, vol. 18, s. 303 – 313.
- Smith R. E.: *The Use of Force in Passing Legislation in the Late Republic*. „*Athenaeum*” 1977 vol. 55, s. 150 – 174.
- Smokowski M.: *Cycero – niedoszły geograf*. „*Meander*” 1951, vol. 6, s. 198 – 206.
- Smreka J.: *Cyceron nauczycielem i wychowawcą Rzymian*. „*Eos*” 1938, vol. 39, s. 504 – 514.
- Sordi M.: *La decadenza della repubblica e il teatro del 154 a.C.* *InvLuc* 1988, vol. 10, s. 327 – 341.

- Sordi M.: *La fuga di Mario nell'88 e gli Etruschi d'Africa*. „Klio” 1991, Bd. 73, s. 408–412.
- Sordi M.: *Opposizione e onori: il caso dei Lupercali*. In: *Fazione e congiure nel modo antico*. Ed. M. Sordi. Milano 1999, s. 151–160.
- Southern P.: *Augustus*. New York 1998.
- Southern P.: *Marek Antoniusz*. Z angielskiego przełożył R. Kulesza. Warszawa 2001.
- Spann Ph. O.: *Quintus Sertorius and the Legacy of Sulla*. Fayetteville 1987.
- Spatola A. L.: „*Dignitas Senatoria*”: *A Study of Grants of Senatorial Rank through „Ornamenta”*. Ann Arbor 1971.
- Spielvogel J.: „*Amicitia*” und „*res publica*”. Stuttgart 1993.
- Stabryła S.: *Antyczna teoria literatury*. Kraków 1982.
- Stabryła S.: *Problemy genealogii antycznej*. Warszawa–Kraków 1982.
- Stabryła S.: *Wergiliusz. Świat poetycki*. Wrocław 1983.
- Štaerman E. M.: *Drevnij Rim: Problemy èkonomičeskogo razvitija*. Moskva 1978.
- Štaerman E. M.: *Èllinizm v Rime*. VDI 1994, nr 3, s. 3–13.
- Štaerman E. M.: *Rimskaja sobstvennost' na zeml'ju*. VDI 1974, nr 3, s. 34–67.
- Štaerman E. M.: *Social'nye osnovy religii drevnego Rima*. Moskva 1987.
- Stahl W. H.: *Roman Science. Origins, Development, and Influence to the Later Middle Ages*. Madison 1962.
- Starr Ch. G.: *The Beginnings of Imperial Rome in the Mid-Republic*. Ann Arbor 1980.
- Starr R. J.: *The Scope and Genre of Velleius History*. CQ 1981, vol. 35, s. 162–174.
- Stawecka K.: *Z badań nad początkami języka filozoficznego w Rzymie*. „Roczniki Humanistyczne” 1973, t. 21, z. 3, s. 5–16.
- Stein P.: *Die Senatssitzungen der ciceronischen Zeit (68–43)*. Münster 1930.
- Steinmetz P.: *Ciceros philosophische Anfänge*. RhM 1995, Bd. 138, s. 210–222.
- Stewart R.: *Catiline and the Crisis of 63–60 B.C. The Italian Perspective*. „Latomus” 1995, vol. 54, s. 62–78.
- Stockton D.: *Cicero. A Political Biography*. Oxford 1971.
- Stockton D.: *The Gracchi*. Oxford 1979.
- Stone A. M.: *A House of Notoriety. An Episode in the Campaign for the Consulate in 64 B.C.* CQ 1998, vol. 48, s. 487–491.
- Strasburger H.: *Caesar im Urteil seiner Zeitgenossen*. Darmstadt 1968.
- Strasburger H.: *Concordia Ordinum. Eine Untersuchung zur Politik Ciceros*. Leipzig 1931.
- Strasburger H.: *Der „Scipionenkreis”*. „Hermes” 1966, Bd. 94, s. 60–72.
- Straume-Zimmermann L.: *Ciceros „Hortensius”*. Frankfurt/M. 1976.
- Styka J.: *Estetyka komedii rzymskiej w pismach Cyserona*. „Meander” 1990, t. 45, s. 279–292.
- Styka J.: *Estetyka stosowności (decorum) w literaturze rzymskiej*. Kraków 1997.
- Styka J.: *Estetyka tragedii republikańskiej w pismach Cyserona*. „Meander” 1990, t. 45, s. 127–141.
- Styka J.: *Liryka preneoteryków*. „Meander” 1993, t. 48, s. 523–540.
- Styka J.: *Studia nad literaturą rzymską epoki republikańskiej. Estetyka satyry republikańskiej. Estetyka neoteryków*. Kraków 1994.

- Styka J.: *Zur Entwicklung der römischen Lyrik in der Zeit der Republik*. In: *Classica Cracoviensia*. T. 4. *Studies of Greek and Roman Civilization*. Ed. J. Styka. Kraków 1998, s. 59–68.
- Suárez Piñeiro A. M.: *Las „leges iudicariae” ante la crisis de la República Romana (133–44 a.C.)*. „Latomus” 2000, vol. 59, s. 253–275.
- Suder W.: *Moralność i płodność. Kryzys demograficzny arystokracji rzymskiej na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e.* W: *Antiquitas*. T. 21. *Kryzys państwa rzymskiego: republika i cesarstwo*. Red. T. Kotula, A. Ładomirski. Wrocław 1995, s. 91–103.
- Suder W.: *Starość i śmierć w antycznym Rzymie*. „Przegląd Historyczny” 1994, t. 85, s. 1–15.
- Sumi G. S.: *Power and Ritual. The Crowd at Clodius Funeral*. „Historia” 1997, Bd. 46, s. 80–102.
- Sumner G. V.: *The Lex Annalis under Caesar*. „Phoenix” 1971, vol. 25, s. 246–271, 357–371.
- Sumner G. V.: *The Orators in Cicero's „Brutus”: Prosopography and Chronology*. Toronto 1973.
- Suolahti J.: *The Junior Officers of the Roman Army in the Republican Period. A Study of Social Structure*. Helsinki 1955.
- Swain S. C. R.: *Cultural Interchange in Plutarch's Antony*. QUUC 1990, vol. 63, s. 151–157.
- Swain S. C. R.: *Plutarch's Characterization of Lucullus*. RhM 1992, Bd. 135, s. 307–316.
- Swoboda M.: *Sądy Cyserona o poezji i sztuce*. „Meander” 1962, t. 17, s. 64–85.
- Swoboda M.: *Poezje Horacego jako wyraz jego poglądów i stosunku do rzeczywistości*. „Meander” 1972, t. 27, s. 110–130.
- Syme R.: *No Son for Caesar?* „Historia” 1980, Bd. 29, s. 422–437.
- Syme R.: *The Augustan Aristocracy*. Oxford 1986.
- Syme R.: *The Roman Revolution*. Oxford 1952² [wyd. francuskie *La révolution romaine*. Traduit de l'anglais par R. Stuveras. Paris 1978].
- Syme R.: *The Sons of Crassus*. „Latomus” 1980, vol. 39, s. 402–408.
- Szemler G. J.: *The Priests of the Roman Republic. A Study of the Interactions between Priesthoods and Magistracies*. Bruxelles 1972.
- Szulc W.: *Tytus Pomponiusz Attykus. Rozważania na marginesie korespondencji Cyserona*. W: *Litteraria*. T. 16. *Teoria literatury metodologia kultura humanistyka*. Red. J. Trzynadłowski. Wrocław 1984, s. 7–20.
- Śnieżewski S. A.: *Koceptja historii rzymskiej w „Ab urbe condita” Liviusza. Aspekt filozoficzno-polityczny*. Kraków 2000.
- Śnieżewski S. A.: *Problem boskości Oktawiana-Augusta w poezji augustowskiej*. Kraków 1993.
- Świderkówna A.: *Hellenika. Wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta*. Warszawa 1978.
- Tanner J.: *Portraits, Power, and Patronage in the Late Roman Republic*. JRS 2000, vol. 90, s. 18–50.
- Tansey P.: *The Inauguration of Lentulus Niger*. AJP 2000, vol. 121, s. 237–258.

- Tarn W. [W.]: *Cywilizacja hellenistyczna*. Przekł. z ang. C. Kunderewicz. Warszawa 1957.
- Tarn W. W.: *Octavian, Antony, and Cleopatra*. Cambridge 1965.
- Tatum W. J.: *Cicero's Opposition to the „Lex Clodia de collegiis”*. CQ 1990, vol. 40, s. 187–194.
- Tatum W. J.: *Friendship, Politics, and Literature in Catullus: Poems 1,65 and 66, 116*. CQ 1997, vol. 47, s. 482–500.
- Tatum W. J.: *Military Defeat and Electoral Success in Republican Rome*. AHB 1991, vol. 5, s. 149–152.
- Tatum W. J.: *The Patrician Tribune. Publius Clodius Pulcher*. Chapel Hill–London 1999.
- Taylor J. H.: *Political Motives in Cicero's Defense of Archias*. AJPh 1952, vol. 73, s. 62–70.
- Taylor L. R.: *Caesar and the Roman Nobility*. TAPhA 1942, vol. 73, s. 1–24.
- Taylor L. R.: *La politique et les partis à Rome au temps de César*. Przekł. z ang. E. i J.-C. Morin. Paris 1977.
- Taylor L. R.: *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*. Ann Arbor 1966.
- Thompson J. W.: *Ancient Libraries*. Berkeley 1940.
- Thümmel H. G.: *Poseidonios und die Geschichte*. „Klio” 1984, Bd. 66, s. 558–561.
- Tingay G.: *Julius Caesar*. Cambridge 1991.
- Toher M.: *Augustus and the Evolution of Roman Historiography*. In: *Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate*. Ed. K. A. Raafaub, M. Toher. Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, s. 139–154.
- Tondo S.: *Crisi della repubblica e formazione del principato in Roma*. Milano 1988.
- Toner J. P.: *Leisure and Ancient Rome*. Cambridge 1995.
- Tossani Q.: *Cicerone e Cesare. La tanto discussa „Pro Marcello”*. W: *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Ciceroniani*. Roma 1961, s. 167–176.
- Townend G.: *Literature and Society*. In: *The Cambridge Ancient History*. Vol. 10. *The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*. Ed. A. K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott. Part 4. *Roman Society and Culture under the Julio-Claudians*. Cambridge 1996.
- Trencsényi-Waldapffel I.: *Cicéron et Lucrèce*. AAntHung 1958, vol. 6, s. 321–381.
- Trencsényi-Waldapffel I.: *Das Zeitalter der Scipionen in den Werken von Cicero*. In: *Acta Sessionis Ciceronianae diebus 3–5 mensis Decembris anni 1957 Varsaviae habitae*. Warszawa 1960, s. 77–107.
- Trojnar A.: *Działalność kulturalna Tytusa Pomponiusza Attyka*. Katowice 1998.
- Trojnar A.: *Konsulat Pompejusza i Krassusa w 70 r. p.n.e.* W: *Rzym antyczny. Polityka i pieniądz*. T. 1. Red. A. Kunisz. Katowice 1993, s. 36–53.
- Trukhina N.: *The Prestige and Political Role of Praetorian Families in the 2nd – 1st Centuries B.C.* GLP 1991, vol. 13, s. 157–164.
- Tschiedel H. J.: *Caesars „Anticato”. Eine Untersuchung der Testimonien und Fragmente*. Darmstadt 1981.
- Turasiewicz R.: *Alkidamas o oralności i piśmienności*. „Terminus” 1999, t. 1, s. 179–188.

- Turasiewicz R.: *Studia nad pojęciem „kalos kagathos”*. Warszawa Kraków 1980.
- Turcan R.: *César et Dionysos*. In: *Hommages à la mémoire de J. Carcopino*. Paris 1977, s. 317–325.
- Turcan R.: *Les cultes orientaux dans le monde romain*. Paris 1989.
- Turpin W.: „*Res Gaestae*” 34.1 and the Settlement of 27 B.C. CQ 1994, vol. 44, s. 427–437.
- Tuszyńska K.: *Etyczny aspekt epistolografii Cyserona*. „Eos” 1978, vol. 66, s. 230–247.
- Twyman B.: *The Metelli, Pompeius and Prosopography*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 1. Berlin New York 1972, s. 816–874.
- Utčenko S. L.: *Ciceron i ego vremja*. Moskva 1977.
- Utčenko S. L.: *Idejno-političeskaja hor’ha v Rime nakanune padenija respubliki*. Moskva 1952.
- Utčenko S. L.: *Julij Cezar’*. Moskva 1976.
- Utčenko S. L.: *Nekotorye tendencii i obščie čerty razvitija rimskoj istoriografii (III I vv. do n.e.)* In: *Acta Conventus XI „Eirene”*. Diebus XXI–XXV mensis Octobris anni MCMLXVIII habiti. Wratislaviae Varsaviae 1971.
- Utczenko S. L.: *Kryzys i upadek Republiki w starożytnym Rzymie*. Przekł. z ros. M. Łesiów. Warszawa 1973.
- Valette-Cagnac E.: *La lecture à Rome. Rites et pratique*. Paris 1997.
- Valgiglio E.: *Silla e la crisi repubblicana*. Firenze 1956.
- Vallat J.-P.: *L’Italie et Rome. 218–31 av. J.-C.* Paris 1995.
- Vanderbroeck P. J. J.: *Homo novus again*. „Chiron” 1986, Bd. 16, s. 239–242.
- Vanotti G.: *A proposito di Ottaviano Augusto „vindex libertatis”*. In: *Fazioni e congiure nel mondo antico*. Ed. M. Sordi. Milano 1999, s. 161–180.
- Vasaly A.: *Representation. Images of the World in Ciceronian Oratory*. Berkeley 1993.
- Verbeke G.: *Le stoïcisme, une philosophie sans frontières*. In: *ANRW*. Tl. 1. Bd. 4. Berlin New York 1973, s. 3–42.
- Veyne P.: „*Humanitas*”: *Rzymianie i nie-Rzymianie*. W: *Człowiek Rzymu*. Red. A. Giardina. Tł. P. Bravo. Warszawa 1997, s. 420–450.
- Veyne P.: *L’hellénisation de Rome et la problématique des acculturations*. „Dio-gène” 1979, vol. 106, s. 3–29.
- Veyne P.: *Y a-t-il eu un impérialisme romain?* MEFRA 1975, vol. 87, s. 793–855.
- Vogt J.: *Homo novus. Ein Typus der römischer Republik*. Stuttgart 1926.
- Vogt J.: *Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*. Wiesbaden 1983.
- Volkmann H.: *Sullas Marsch auf Rom. Der Verfall der römischen Republik*. München 1958.
- Walbank F. W.: *Political Morality and the Friends of Scipio*. JRS 1965, vol. 55, s. 1–16.
- Wallace-Hadrill A.: *Mutatio morum: the Idea of a Cultural Revolution*. In: *The Roman Cultural Revolution*. Ed. T. Habinek, A. Schiesaro. Cambridge 1997, s. 3–22.
- Wallace-Hadrill A.: *Rome’s Cultural Revolution*. JRS 1989, vol. 79, s. 157–164.
- Walser G.: *Der Process gegen Q. Ligarius im Jahre 46 v. Chr.* „Historia” 1959, Bd. 8, s. 90–96.

- Walt S.: *Der Historiker C. Licinius Macer. Einleitung, Fragmente, Kommentar*. Stuttgart 1997.
- Walter G.: *Cezar*. Przekł. z franc. D. Wilanowska. Warszawa 1983.
- Ward A. M.: *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*. Columbia London 1977.
- Ward A. M.: *The Early Relationships between Cicero and Pompey until 80 B.C.* „Phoenix” 1970, vol. 24, s. 119–129.
- Watkins T. H.: *L. Munatius Plancus. Serving and Surviving in the Roman Revolution*. Atlanta 1997.
- Weigel R. D.: *Lepidus. The Tarnished Triumvir*. London 1992.
- Weinrib E. J.: *The Prosecution of Roman Magistrates*. „Phoenix” 1968, vol. 22, s. 32–56.
- Weinstock S.: *Divus Julius*. Oxford 1971.
- Weippert O.: *Alexander Imitatio und römische Politik in republikanischer Zeit*. Augsburg 1972.
- Weische A.: *Studien zur politischen Sprache der römischen Republik*. Münster 1966.
- Welch K. E.: *Antony, Fulvia, and the Ghost of Clodius in 47 B.C.* G & R 1995, vol. 42, s. 182–195.
- Welch K. E.: *T. Pomponius Atticus: a Banker in Politics*. „Historia” 1996, Bd. 45, s. 450–471.
- Welch K. E.: *The Career of M. Aemilius Lepidus 49–44 B.C.* „Hermes” 1995, Bd. 123, s. 443–454.
- Welti M.: „*Vir bonus*” „*homo bonus*” „*preudome*”: kleine Geschichte dreier nahe verwandter Begriffe. ABC 1995, Bd. 38, s. 48–65.
- White P.: *Julius Caesar and the Publication of Acta in Late Republican Rome*. „Chiron” 1997, Bd. 27, s. 73–84.
- White P.: *Julius Caesar in Augustan Rome*. „Phoenix” 1988, vol. 42, s. 334–356.
- Whittaker H.: *Two Notes on Octavian and the Cult of Divus Iulius*. SO 1996, vol. 71, s. 87–89.
- Wiedeman T.: *Cicero and the End of the Roman Republic*. London 1995.
- Wiehn E.: *Die illegalen Heereskommanden in Rom bis auf Caesar*. Marburg 1926.
- Wikarjak J.: *Cycero w Asturze*. In: *Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae*. Vol. 1. Poznań 1973, s. 47–62.
- Wikarjak J.: *Cycero w służbie muz Klio i Kaliopy*. „Eos” 1981, vol. 69, s. 241–253.
- Wikarjak J.: *Dzielo geograficzne Cyserona*. „Meander” 1980, vol. 35, s. 541–546.
- Wikarjak J.: *Les conseillers de Cicéron*. „Eos” 1971, vol. 59, s. 77–99.
- Wikarjak J.: *Les critiques et les correcteurs des oeuvres de Cicéron*. „Eos” 1971, vol. 59, s. 281–299.
- Wikarjak J.: *Początki działalności Cyserona*. „Meander” 1982, t. 37, s. 235–249.
- Wikarjak J.: *Warsztat pisarski Cyserona*. Poznań 1976.
- Wikarjak J.: *Wspomnienia pociech i radości Cyserona*. „Meander” 1982, t. 37, s. 299–310.
- Wilkins A. S.: *Roman Education*. Cambridge 1905.
- Wilkinson L. P.: *Cicero and the Relationship of Oratory to Literature*. In: *CHCL*. Vol. 2. *Latin Literature*. Ed. E. J. Kenney, W. V. Clausen. Cambridge 1982, s. 230–267.

- Will É.: *Histoire politique du monde hellénistique (323 - 30 av. J.-C.)*. T. 2. *Des avènements d'Antiochus III et de Philippe V à la fin des Lagides*. Nancy 1982.
- Will W.: *Der römische Mob. Soziale Konflikte in der späten Republik*. Darmstadt 1991.
- Will W.: *Julius Caesar. Eine Bilanz*. Stuttgart Berlin Köln 1992.
- Willem's P.: *Les Sénat de la République Romaine. Sa composition et ses attributions*. T. 1 3. Louvain Paris Berlin 1883 1885.
- Wilson J. P.: „*Grex Scipionis*” in the „*De Amicitia*”: A Reply to Gary Forsythe. *AJPh* 1994, vol. 115, s. 269 271.
- Winckelmann J.: *Geschichte der Kunst des Altertums*. Wien 1934.
- Winniczuk L.: *Cycero o teatrze i aktorach*. W: eadem: *Od starożytności do współczesności*. Warszawa 1981, s. 63 69.
- Winniczuk L.: Czy naśladować starożytnych Greków i Rzymian? „*Studia Filozoficzne*” 1980, nr 9, s. 71 85.
- Winniczuk L.: *Twórczość odtwórczość wytwórczość w kulturze starożytnej Grecji i w Rzymie*. „*Studia Filozoficzne*” 1978, nr 8 9, s. 47 51.
- Wipszycka E.: *Z problematyki badań nad zasięgiem znajomości pisma w starożytności*. „*Przegląd Historyczny*” 1983, t. 74, s. 1 9.
- Wirzubski C.: Cicero's „*cum dignitate otium*”. A Reconsideration. *JRS* 1954, vol. 44, s. 1 13.
- Wirzubski C.: *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*. Cambridge 1960.
- Wiseman T. P.: *New Men in the Roman Senate. 139 B.C. 14 A.D.* Oxford 1971.
- Wiseman T. P.: *Competition and Co-operation*. In: *Roman Political Life. 90 B.C. A.D. 69*. Ed. T. P. Wiseman. Exter 1985, s. 3 19.
- Wiseman T. P.: „*Domi nobiles*” and the Roman Cultural Élite. In: *Les „bourgeoisies” municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C.* Napoli 1983, s. 299 307.
- Wiseman T. P.: *Historiography and Imagination. Eight Essays in Roman Culture*. Exter 1994.
- Wiseman T. P.: *Pete nobiles amicos: Poets and Patrons in Late Republican Rome*. In: idem: *Roman Studies: Literary and Historical Studies*. Liverpool 1987, s. 263 284 [= In: *Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*. Ed. B. K. Gold. Austin, 1982, s. 28 49].
- Wiseman T. P.: *Practice and Theory in Roman Historiography*. In: idem: *Roman Studies: Literary and Historical Studies*. Liverpool 1987, s. 244 262.
- Wiseman T. P.: *The Definition of „eques Romanus” in the Late Republic and Early Empire*. „*Historia*” 1970, Bd. 19, s. 67 83.
- Wistrand E.: *Caesar and Contemporary Roman Society*. Göteborg 1978.
- Wistrand M.: *Cicero Imperator. Studies in Cicero's Correspondence 51 47*. Göteborg 1979.
- Wiśniewski B.: *Devoir et plaisir chez Cicéron*. „*Latomus*” 1983, vol. 42, s. 597 600.
- Wiśniewski B.: *Les „Paradoxa Stoicorum” de Cicéron et la sophistique*. LEC 1981, vol. 49, s. 293 303.
- Witkowski S.: *Historiografia grecka i nauki pokrewne. (Chronologia biografia etnografia – geografia)*. T. 3. Kraków 1927.
- Witort G.: *Cyceron jako tłumacz Aratosa*. „*Meander*” 1959, t. 14, s. 207 221.
- Witort G.: *M. Tulliusz jako poeta*. „*Meander*” 1959, t. 14, s. 150 160.

- Wöhrle G.: „Actio”. *Das fünfte „officium” des antiken Redners*. „Gymnasium” 1990, Bd. 97, s. 30–46.
- Wolski J.: *Dzieje i upadek imperium Seleucydów*. Kraków 1999, s. 83–118.
- Wolski J.: *Historia powszechna. Starożytność*. Warszawa 2000⁹.
- Wolski J.: *Rok 53 przed Chrystusem. Data przełomowa w dziejach imperializmu rzymskiego*. W: *W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej. Studia historyczne*. Red. A. Kunisz. Katowice 1995, s. 20–30.
- Wolski J.: *Rzymska polityka na Wschodzie. Imperializm rzymski w konflikcie z imperializmem irańskim*. W: *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo Społeczeństwo Gospodarka. Liber in memoriam Lodovici Piotrowicz*. Red. J. Wolski, T. Kotula, A. Kunisz. Kraków 1994, s. 81–103.
- Wolski J.: *Ze studiów nad formowaniem się annalistyki rzymskiej*. „Meander” 1961, t. 16, s. 443–454.
- Woody T.: *Life and Education in Early Societies*. New York 1949.
- Wójcik A.: *Społeczne podłoże legendy o antagonizmie między Katonem Starszym a Scypionem*. „Eos” 1963, vol. 53, s. 341–354.
- Wójcik A.: *Talent i sztuka. Rzecz o poezji Horacego*. Wrocław 1986.
- Wright A.: *The Death of Cicero. Forming a Tradition: the Contamination of History*. „Historia” 2001, Bd. 50, s. 436–452.
- Yakobson A.: *Elections and Electioneering in Rome. A Study in the Political System of the Late Republic*. Stuttgart 1999.
- Yavetz Z.: *César et son image. Des limites du charisme en politique*. Trad. de l’anglais E. Banavie. Paris 1990.
- Yavetz Z.: *The Personality of Augustus. Reflections on Syme’s „Roman Revolution”*. In: *Between Republic and Empire*. Ed. K. A. Raafaub, M. Toher. Berkeley Los Angeles Oxford 1990, s. 21–41.
- Zaborovskij J. J.: *Rimskie cenzy v period krizisa i padenija rimskoj respubliki*. VDI 1982, nr 3, s. 50–60.
- Zadorojnyi A. V.: *Tragedy and Epic in Plutarch’s „Crassus”*. „Hermes” 1997, Bd. 125, s. 169–182.
- Zakrzewska-Gębka E.: *Funkcje deminutywów w mowach sądowych Cyncerona*. „Eos” 1981, vol. 69, s. 57–68.
- Zanker P.: *August i potęga obrazów*. Przeł. L. Olszewski. Podał do druku L. Mrozewicz. Poznań 1999.
- Zawadzki T.: *Społeczne i polityczne przemiany Rzymu i świata śródziemnomorskiego w ostatnim stuleciu republiki*. „Meander” 1953, t. 8, s. 393–406.
- Zecchini G.: *Gli scritti giovanili di Cesare e la censura di Augusto*. In: *La cultura in Cesare*. Ed. D. Poli. Roma 1993, s. 191–205.
- Zecchini G.: *Il pensiero politico romano. Dall’età arcaica alla tarda antichità*. Roma 1997.
- Zecchini G.: *La società romana in età repubblicana*. In: *Roma dalle origini ad Azio*. Ed. M. Sordi. Roma 1994, s. 265–312.
- Zecchini G.: *Prosopografia e storia politica: a proposito di un recente libro di K.-J. Hölkeskamp*. „Aevum” 1990, vol. 44, s. 61–67.
- Zetzel J. E. G.: *Cicero and the Scipionic Circle*. HSCP 1972, vol. 76, s. 173–179.

- Zieliński T.: *Cycero w historii kultury europejskiej*. W: idem: *Po co Homer? Świat antyczny a my*. Kraków 1970, s. 196–239.
- Zieliński T.: *Rzeczpospolita rzymska*. Do druku podał oraz przedmową opatrzył A. Krawczuk. Katowice 1989².
- Ziółkowski A.: *Mummius' Temple of Hercules Victor and the Round Temple on the Tiber*. „Phoenix” 1988, vol. 42, s. 309–333.
- Ziółkowski A.: *Storia di Roma*. Milano 2000.
- Ziółkowski A.: *The Temples of Mid-Republican Rome and Their Historical and Topographical Context*. Roma 1992.
- Ziółkowski A.: „*Urbs direpta*”. *Los miasta zdobytego przez Rzymian w okresie wielkich podbojów*. W: *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia i polityka, religia. Studia ofiarowane Izie Bieżuńskiej-Malowist w pięćdziesięciolecie pracy naukowej przez Jej uczniów*. Warszawa 1983, s. 87–116.

Tadeusz Aleksandrowicz

INTELLECTUAL CULTURE OF THE ROMAN CONSULS IN THE LATE REPUBLIC

Summary

The prosopographic research allowed to present intellectual culture of ninety Roman consuls of the years 146 – 43 B.C. who constituted over 40 per cent of all the consuls in charge of more than half the number of consulates at that time.

In the group of sixteen *homines novi* Cicero is truly a dominating figure as the most eminent intellectual among all the consuls. Yet when we discard evidently extreme attitudes of *Cicero* and *Marius* it is easy to notice that *homines novi* did not differ much from the average level of intellectual culture of the Roman consuls. *Q. Pompeius*, *Fimbria*, *Caldus*, *Vatinius*, *Calenus*, *Trebonius* and *Hirtius* were those outstanding *homines novi* who were really different from all the rest of the consuls in this respect. What is more, increase in intellectual formation in the subsequent generations of *homines novi*, who had both military talent and cultural activity, was clearly seen. Such a trend would also prevail immediately after the year 43 B.C., the proof of which are especially the consular careers of *L. Munatius Plancus* and *C. Asinius Pollio*.

The collected prosopographic material shows that the level of intellectual culture of the group of thirteen consuls elected many times for the post, was also diversified. On one hand, the greatest personalities were *Caesar* and *Scipio Aemilianus*, while the other extreme was occupied by such characters as *Marius*, *Cinna* and *Cn. Carbo*. After discarding the extreme attitudes it may turn out that the average picture of intellectual culture of those multi-elected consuls was personified by *Sulla*, *Pompeius*, *M. Crassus*, *Calvinus*, *Servilius Isauricus*, *Lepidus* and young *Octavianus*.

Among the remaining consuls of the years 146 – 43 B.C. especially well known for their high level of intellectual culture, who were neither *homines novi* nor multi-elected, were *C. Laelius Sapiens*, *Q. Lutatius Catulus*, *Lucullus*, the three outstanding lawyers of the family of *Mucii Scaevolae* and *Ser. Sulpicius Rufus* as well as famous orators such as *L. Crassus*, *Hortensius*, *C. Cotta* and *M. Marcellus*.

The general feature of intellectual culture of all the consuls in the years 146 – 43 B.C. is undoubtedly its systematic educational growth – each consecutive generation of consuls was much better educated than their predecessors. Increasing influence of the Greek ideas on intellectual formation of the consuls became quite evident; the important role was also played by their direct personal contacts with representatives

of the Greek and Roman intellectual milieux which most often assumed the form of cultural patronage.

Thus intellectual culture of the consuls was characterised by Roman pragmatism and served directly or indirectly to exert power and influenced the way of ruling the state and the conquered people. The most brilliant consuls made great attempts at having their *imperium maius* based not only on *vis* but also on *ratio*.

Intellectual culture of many consuls was most significantly expressed by their truly creative achievements. Moreover, both in case of consuls-intellectuals and the remaining ones, manifestation of their intellectual culture was their increasingly better *educatio* and growingly broader *eruditio*, which were rooted in *mos maiorum* and in Roman *virtus* and led from *prudentia* to *sapientia* and even further on from *ratio* to *humanitas*. This circle of values had its links with the Greek concepts and through them prolonged continuation of the Mediterranean culture and helped create foundation of the European civilization. Roman consuls had their fair share in this process in the times when the idea of Republican *libertas* often overshadowed the concept of more and more commonly expected *pax*.

Tadeusz Aleksandrowicz

LA CULTURE INTELLECTUELLE DES CONSULS ROMAINS À LA FIN DE LA RÉPUBLIQUE

Résumé

Les recherches prosopographiques ont permis de présenter la culture intellectuelle de 90 consuls romains des années 146 – 43 av. J.-C. : 40% de tous les consules à cette époque-là et qui ont exercé plus que la moitié des consulats.

Dans le groupe des 16 *homines novi*, c'est décidément *Cicero* qui dominait. Il était également le plus célèbre intellectuel parmi tous les consuls. Cependant si l'on élimine les attitudes visiblement extrêmes de *Cicero* et *Marius*, on observe que les *homines novi* ne s'écartaient pas du niveau moyen de culture intellectuelle des consuls romains. Parmi les *homines novi* qui se sont fait remarquer, il y avait *Q. Pompeius*, *Fimbria*, *Caldus*, *Vatinius*, *Calenus*, *Trebonius* et *Hirtius*. De plus, le développement de la formation intellectuelle des générations suivantes d'*homines novi*, sachant lier dons militaires et activité culturelle, s'est clairement manifesté. Cette tendance se maintiendra encore après l'an 43 av. J.-C., ce que démontrent les carrières consulaires de *L. Munatius Plancus* et *C. Asinius Pollio*.

Les matériaux prosopographiques recueillis prouvent aussi la diversité du niveau de culture intellectuelle du groupe des 13 consuls, qui furent plusieurs fois réélus. Il faut mentionner ici les personnalités éminentes comme *Caesar* et *Scipio Aemilianus*, alors que la deuxième extrémité était formée par *Marius*, *Cinna* et *Cn. Carbo*. Si cette fois-ci encore on élimine les attitudes opposées, il s'avère que *Sulla*, *Pompeius*, *M. Crassus*, *Calvinus*, *Servilius Isauricus*, *Lepidus*, *Antonius* et la jeune *Octavianus* incarnaient l'image équilibrée de la culture intellectuelle des consuls réélus.

Parmi les autres consuls des années 146 – 43 av. J.-C. qui n'étaient ni *homines novi* ni consuls réélus, c'est *C. Laelius Sapiens*, *Q. Lutatius Catulus*, *Lucullus*, les trois juristes célèbres de la famille *Mucii Scaevolae*, *Ser. Sulpicius* et les orateurs fameux *L. Crassus*, *Hortensius*, *C. Cotta* et *M. Marcellus* qui se sont distingués par le haut niveau de culture intellectuelle.

Le trait principal de la culture intellectuelle de tous les consuls des années 146 – 43 av. J.-C. est sans doute son développement systématique. Les générations suivantes de consuls étaient mieux éduquées. On pouvait aussi observer l'influence progressive des idées grecques sur la formation intellectuelle des consuls. Leurs contacts directs avec des représentants des milieux intellectuels grecs et romains, qui souvent prenaient la forme d'un patronat culturel ont joué un rôle très important.

La formation intellectuelle des consuls se caractérisaient par ce pragmatisme romain qui leur servait directement ou indirectement à exercer la pouvoir. Le niveau intellectuel des consuls avait donc une influence sur la façon de gouverner le pays et les peuples conquis. Les consuls les plus illustres tendaient à ce que leur *imperium maius* soit fondé non seulement sur la *vis*, mais aussi sur la *ratio*.

La culture intellectuelle d'une partie des consuls se révélait entièrement dans leurs succès de création concrets. De plus, dans les cas des consuls-intellectuels, mais aussi dans le cas des autres consuls, c'est l'*educatio* de plus en plus remarquable et l'*eruditio* de plus en plus vaste qui témoignaient de la culture intellectuelle. Les deux enracinés dans *mos maiorum* et dans la *virtus* romaine, ils menaient à travers *prudentia* vers *sapientia*, et plus loin à travers *ratio* jusqu'à *humanitas*. Ce cercle de valeurs évoquait les idées grecques et garantissait ainsi la continuité de la culture méditerranéenne en contribuant à la création de la civilisation européenne. Les consuls romains avaient leur part dans ce processus à l'époque où l'idée de *libertas* républicaine voilait souvent l'idée de *pax* attendue de plus en plus.

nr inw.: BG - 312568

BG 312568

PN 2090

ISSN 0208-6336

ISBN 83-226-1167-6